श्रीभा. १

ॐ श्रीगणेशाय नमः हरिः ॐ श्रीश्रीश्रीश्रीश्रीश्रीमते रामानुजाय नमः श्रीः स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इति चे
न्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगात् श्रीः प्रथमेऽध्याये प्रत्यक्षादिप्रमाणागोचरादचेतनात्तत्संसृष्टाद्धिक्षेत्रज्ञा
च्चेतनादर्थांतरभूतं निरस्तनिखिलाविद्याद्यपुरुषार्थगंधमनंतज्ञानानंदैकतानमपरिमितोदारगुणसागरं
निखिलजगदेककारणं सर्वांतरात्मभूतं परं ब्रह्म वेदांतवेद्यमित्युक्तं अनंतरमस्यार्थस्य संभावनीयसम खे
स्तप्रकारदुर्धर्षणत्वप्रतिपादनाय द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते प्रथमं तावत्कापिलस्मृतिविरोधाद्वेदांतानां
मतत्परत्वमाशंक्य निराक्रियते कथं स्मृतिविरोधात् श्रुतेरन्यपरत्वमुक्तं हि विरोधेन नयेद्वं स्यादिति श्रु
तिविरुद्धायाः स्मृतेरनादरणीयत्वं सत्यं श्रोतृं वरीयस्त्वेन्यायेदे त्यादिश्रुतत एवार्थनिश्चयसंभवाद्धि तथा
स्मृतिरनादरणीयैव इह तु वेदांतवेद्यस्य तत्त्वस्य दुरवबोधत्वेन परमर्षिप्रणीतस्मृतिविरोधे सत्ययमर्थ इति
निश्चयायोगात् स्मृत्याकृतेरतत्परत्वोपपादनमविरुद्धं एतदुक्तं भवति प्राचीनभागोदितनिखिलाभ्युदयसा
धनभूताग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिकर्माणि यावदभ्युपगच्छतां अस्मिन्स्मृतीतिहासपुराणोपबृं
षिप्रसूतं कपिलमित्यादिवाक्यैराम्नातेन संकीर्तितेन परमर्षिणा कपिलेन परमनिःश्रेयसतत्साधनावबोधि
त्वेनोपनिबद्धस्मृत्योपबृंहणं न विना अल्पश्रुतैर्मंदमतिभिर्वेदार्थो निश्चयायोगाद्यथाश्रुतार्थग्रहणं चाप्र
प्रणीतायाः सांख्यस्मृतेः सकलायाएवानवकाशत्वप्रसंगात् स्मृतिप्रसिद्ध एवार्थो वेदांतवेद्य इतिस्था

त्वनयोः प्रत्यभिज्ञानस्य द्वर्त्तिरूपायै विकारेभ्यस्तत्त्वतो भेदेनावस्थितिः ज्ञानानां दर्शनःसर्वदेकत्वद्वयवशगमनादि वेदेन लीन पावनितानेन
प्रोफा॰ दर्त्तदाहरणं चान्वेनचक्षणमभवदितिविविधविद्युतनिकियमालामविग्रहयमवायमथविरलनिविश्वदीर्घायथमवतिष्ठितज्ञानानानेर
चिद३ मेवस्वरूपमेवाभवदिति वा: सर्वाणिवितुर्त्तुनिसेत्स्यद्वयायज्ञानिस्पुलदयायता निवयस्यद्वयणोऽसी लोपकुशलानिस्वाद्धयत्र
लोसे निमगमन्नद्धेपायनदावशरादित्ति कोऽभवकादिनिवृतोयंतेपरिणामहिं मंसुतेकीद्रादरविंदसंवेत्तरमिन्नुधापयतेकोंऽस्तोवा ५४
लकमेवदेहांतरस्मनिवामयवालकीरुनके रिवैनारिमिः तदपनिवनोकवक्षलीलाकेवल्पनिनिद्रुस्त्रानाथीसतनेनिसमे
नन्नसिंहप्राभावयासनिरुद्धशनिचक्रद्युगोजगद्धृचनताविक्रियमाणे विनस्य कारभूनाचिदेशागतः सर्वेविकारस्तत्त्व
कारभूतेवतगतनारूपरूपाणं प्रतिविदेकप्रकृतिकरूपयोद्वैतमवरीयभृतयोरतदनेनवानिर्देशा नहीतिसूत्रदयाव
त्मामत्वीकीभृतयोरपिभेदेनव्यपदेशः तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यत्र मात्मितिरिक्तयाल्पयाचमानवंवचनेसो
मिथ्याशरीरस्याप्तिसुत्वाद्विधाप्रजाः यायएवमसर्वजादौतावद्यथैवमत्रामस्त्रजादितिअतएवब्रह्मणोनिरीव
त्रै८ त्वनिविकारत्वस्मृतयस्थापयात्मतोब्रह्मैवजगतोनिमित्तमुपादानंच श्रीयोनिश्वादित्तीयने ब्रह्मजगतोनिमित्त
मुपादानंचब्रह्मपस्मायोनिशब्देनाभिधीयतेकर्त्तारमीशंपुरुषंब्रह्मयोनिमितिच तयोनिर्यथिवर्यन्तिधीरागत
योनिशब्दकोपादानवचनइतियथोर्णनाभिः सृजतेगृह्णतेचेतिवाक्यशेषादवीयस्तेनेयएतेनसर्वेव्याख्या
ताः व्याख्याताः एतेनयद्वस्तमहत्त्वोत्क्त्यायकल्पनेनसर्वेवेदान्तेपुजगत्कारणप्रतिपादनपराः सर्वेवाक्यशे
त्रा२ ब्राह्मणनाचेतनविलक्षणकल्याणगुणसर्वज्ञ सर्वशक्तिप्रतिपादनपराः व्याख्याताः व्याख्याताः इतिब्र
ह्मसूत्राध्यायपरिसमाप्तिद्योतनार्थः ॥ इतिभगवद्रामानन्दविरचितेशारीरकमीमांसाभा
ष्यप्रथमस्याध्यायस्यचतुर्थःपादः समाप्तश्चाध्यायः ॥

श्रीभा॰ २

र्थप्रतिपादनपरत्वात्तदर्थवेदाख्यायाल्पशक्तानां प्रतिपत्तॄणां तदुपबृंहणमपेक्षितं तत्प्रापितदर्शनं सात्वतीनामाप्त
तमप्रणीतानां बुद्धीनां स्मृतीनां तदुपबृंहणाय प्रवृत्तानामन्यवक्त्राप्तानामप्रमाणादीनि श्रुतिविरुद्धार्था कपिलस्मृ
तिरूपेत्वणीयाउपबृंहणं चास्तु तिप्रतिपत्तार्थविशदीकरणं तत्त्वविरुद्धार्थयास्मृत्यानशक्यते कर्तुं न चैतासांस्मृ
तीनां प्राचीनभागोदितधर्मप्रविशदीकरणेन सावकाशात्वं परब्रह्मभजपरमपुरुषाराधनत्वेन धर्माणि । इयती
नामेतासामाराध्यब्रह्मणपरमपुरुषप्रतिपादनाभावेसतितदाराधनरूपधर्मप्रतिपादनासंभवात् तथाहि परम
पुरुषाराधनरूपतानेवेषां कर्मणां स्मर्यते यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततं स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंद
तिमानवः । आपन्नारायणादेवं स्नानादिषु च कर्मसु ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेह जायते पुनः । येस्त्वधर्मपरैर्नीयन
रैराधितो भवान् तेतरंत्यखिलामेतां मायामात्मविमुक्तये । नचैहिकामुष्मिकसांसारिकफलसाधनकर्मप्र
तिपादनेनैतासां सावकाशात्वं यतस्तेषामपि कर्मणां परमपुरुषाराधनत्वमेव स्वरूपं यथोक्तं येप्यन्यदेवता
भक्तायजंते श्रद्धयान्विताः तेपि मामेव कौंतेय यजंत्यविधिपूर्वकं अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च न तु मामभि
जानंति तत्त्वेनातश्च्यवंति ते यायज्ञैस्त्वमिज्यसे नित्यं सर्वदेवमयाच्युत हव्यकव्यभुगेकस्त्वं पितृदेवस्वरूपधृ
ति चयश्च कामयेथिं प्रसृतं कपिलमिति कपिलस्याप्ततया संकीर्तनात्तत्स्मृत्यनुसारेणैव वेदार्थव्यवस्थापनं न्याय्यमि ।
ति तदसत् बृहस्पतेः श्रुतिस्मृतिषु सर्वधामगति प्रापितत्वात् नास्तिदर्शनत्वेन संकीर्तनात्तस्य प्रणीतेन लोकायतेन ।

गी॰

दभ्युपगमनीयमिति नच वाच्यं मन्वादिस्मृतीनां ब्रह्मैककारणत्ववादिनीनामेवं सत्यनवकाशदोषप्रसंग इतिध
र्मप्रतिपादनद्वारेण प्राचीनभागोपबृंहणपरत्वेन सावकाशत्वात् अस्यास्तु केवलापास्तत्वप्रतिपादनपरत्वात्तथा
नभ्युपगमे अनवकाशत्वमेव स्यात् तदिदमाशंकते स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इति चेदिति अत्रोत्तरं नान्यस्मृ
त्यनवकाशदोषप्रसंगादिति अन्या हि मन्वादिस्मृतयो ब्रह्मैककारणतां वदंति यथाह मनुः आसीदिदं तमोभू
तमित्यारभ्य ततः स्वयंभूर्भगवानव्यक्तो व्यंजयन्निदं महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः सोभिध्याय श
रीरात्स्वात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजदिति भगवद्गीतासु च अहं कृत्स्नस्य जग
तः प्रभवः प्रलयस्तथा अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते इति च तथा च महाभारते कुतः सृष्टमिदं सर्वं जगत्
स्थावरजंगमं प्रलये च कमभ्येति तद्ब्रूहि पितामहेति पृष्ट आह नारायणो जगन्मूर्तिरनंतात्मा सनातन इति
तथा तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन् निष्क्रिये संप्रलीयत इति च आह च भगवान्
सेन:४ नाधारः विश्वकायोऽद्भुतजगत्तत्रैव च स्थित स्थितिसंयमकर्त्ता सोऽपि च जगतो ह्यजनाच्च स इति आह वायपल्लवः
रः प्राणिनः सर्व एव गुहाशयस्य अहन्यमानस्य विकल्पस्य इत्यारभ्य तस्मात्पाः प्रभवंति सर्वे सम्पूर्णं शा
श्वतिकः स नित्यः इति एवं कपिलस्मृत्यादेर्वेदांतवाक्यव्याख्यानं द्वैतासंसर्गातं ... नवकाशत्वं हि यो
महानपेक्षः स्यात् ... प्रतिपादकानामितिकातमन्वादिसकलेतरप्रमाणासमानभिन्नता

श्रीभा॰ नचेतनत्वरूपेणानीश्वरत्वेनदुःखात्मकत्वेनोपलभ्यमानस्यचिदचिदात्मकस्यजगतोभवदभ्युपेतात्सर्वेश्वराद्धेय
१ प्रत्यनीकानन्तैककल्याणैकतानाद्ब्रह्मणोविलक्षणत्वान्नकेवलंप्रत्यक्षादिभिरेवजगतोवैलक्षण्यमुपलभ्यते शास्त्राच्च
तथात्वंविलक्षणत्वंविज्ञानंचाविज्ञानंचएवमेवैताभूतमात्राः प्रज्ञामात्रा स्वर्पितांमात्राःप्राणे र्पिताः प्रज्ञा३
समानेवृक्षेपुरुषोनिमग्नोनीशयाशोचतिमुह्यमानःअनीशश्चात्माबध्यतेभोक्तृभावादिभिःकार्यस्यहिजगतो त्यादि४
चेतनतदुःखितादयोनिर्दिश्यन्तेयद्धियत्कार्यंतत् स्मादविलक्षणंयथामृत्सुवर्णादिकार्यंघटरुचकादिअ
तोब्रह्मविलक्षणस्यास्यजगतस्तत्कार्यत्वंनसंभवतीतिसांख्यस्तत्पक्षरोपेनकार्यस्वलक्षणंप्रधानमेवका
रणंभवितुमर्हतीतिअवप्रपंचशास्त्रस्यानन्यायेनतस्यातीन्द्रियार्थगोचरस्यापितर्कानुसरणीय सर्वेषांप्रमा तः७
णानांक्वचिद्विषयेतर्कानुगृहीतानामेवार्थनिश्चयहेतुत्वंतर्कोहिनामार्थस्वभावविषयेणसाम विषये ग्री८
राभ वानिरूपणोनार्थविशेषप्रमाणं व्यवस्थापप नादितिकर्तव्यतारूपमूहापरपर्यायंज्ञानंतदपेक्षांसर्वे च५
षांप्रमाणानांसमानंशास्त्रस्यतुविशेषेणाकांक्षासन्निधियोग्यताज्ञानाधीनप्रमाणभावस्यसर्वत्रैवतर्का
नुग्रहापेक्षात्रांतंमन्तव्यश्चतर्केणात्ववसेयनेसयमंविदनेनतयइतितदेवंहितर्कानुगृहीतशास्त्रार्थंप्रतिष्ठाय
नेक्षत्वाच्चमतव्यइत्युच्यतेश्रोतव्यइतक्षत्वाच्चजगतोब्रह्मैककारणत्वेनिश्चितेसतितत्कार्यस्यापिजगतश्चेत
न्यानुवृत्तिरभ्युपगम्यतेयथाचेतनस्यसर्पवृश्चिकादिषुचैतन्यानुपलंभस्तथाद्यादिस्वपिसदेवचैतन्यमनु ३

स्मन्वर्थश्चनवस्थायनप्रसक्तेरिति न य यत्नात् कपिलस्य योगमहिम्नावमत्तु पापान्मोपलब्धेस्तस्य चन्तु सारेणावेदा
र्थोऽनवस्थापयितव्य इति सतनउक्तरं पठति श्री इतरेषां चानुपलब्धेः श्री च प्राङ्मन्त्रशास्त्रार्थः चोदितार्थाकानिवृत्त्य
व३ र्थः इतरेषां मन्वादीनां हि नोऽस्य योगमहिमसाक्षात्कृतयथार्थतत्त्वयथान्यानां निखिलजगद्भेदमजभज्ञस्ववाक्य
र्थतयाप्यहं किंचन मनुरवदत्तद्भेषजमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धानां कपिलस्तु प्रकरे [illegible] तत्त्वानुपलब्धेः श्रुतिविरु
द्धा कपिलोपलब्धिर्भ्रान्तिमूलेति न तया यथोक्तवेदान्तार्थस्यान्य पितं शक्यत इति सिद्धं श्री एतेन योगः प्रत्युक्तः।
ल६ श्री एतेन कापिलस्मृतिनिराकरणेन योगस्मृतिरपि प्रत्युक्ता काप्रधानकार्याधिकाधिकानिराकरणाय न्यायातिदेशः
योगस्मृतावपीश्वरतत्त्वाभ्युपगमान्मोक्षसाधनतया वेदान्तविहितयोगस्य चाभिधानात् वक्तुर्हिरण्यगर्भस्य
सर्ववेदान्तप्रवर्तनाधिकृतत्वाच्च तत्स्मृत्या वेदान्तोपबृंहणं न्याय्यमिति परिहारः तत्र प्रस्थानभेदप्रधानकारणवा
दांशे भिन्नमात्रेऽभ्युपगमात् अनात्मकस्य योगस्य ध्येयैकनिरूपणीयस्य ध्येयभूतयोगात्मेश्वरयोर्ब्रह्मात्म
ल४ कं जगदुपादानत्वादि सर्वकल्याणगुणात्मकत्वविरहाद्वैदिकत्वा हुक्तहिरण्यगर्भस्यापि वेदज्ञत्वभजस्य कदाचि
दज्ञत्वमोऽभिमव [illegible] तेभ्य वाह्ययोगस्मृतिरपि तत्त्वगुणितरजस्तमोमलपुराणवस्त्विति मूलेति न तया वेदान्तो
पबृंहणं न्याय्यमिति श्री न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् श्री पुनरपि स्मृतिविरोधवादी तत्रैव लब्धमा
नः प्रत्यवतिष्ठते [illegible] स्मृतिनिराकरणेन [illegible] मन्वादिभिरेत

नदीसमुद्रादीनामपि चैतन्यं पौराणिका आतिष्ठन्ते अतो न वैलक्षण्यमिति अत उत्तरं पठति अभिमानिव्यपदेश
स्तु विशेषानुगतिभ्यां तुशब्दश्चोदिताशंकानिवृत्त्यर्थः पृथिव्याद्यभिमानिन्यो देवतास्तत्र पृथिव्यब्रवीदित्या
दिषु पृथिव्यादिशब्दैर्व्यपदिश्यन्ते कुतः विशेषानुगतिभ्यां विशेषो विशेषणं देवताशब्देन विशेषः पृथिव्या
द्योऽभिधीयन्ते हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता इति तेजोबन्नादीनि देवताशब्देन विशेष्यन्ते सर्वा ह वै देवता अहं श्रेयसे
विवदमानास्ते देवताः प्राणं निःश्रेयसं विदित्वेति चानुगतिरनुप्रवेशः अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् आदित्य
श्चक्षुर्भूत्वा अक्षिणी प्राविशत् वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदित्यादिना वागाद्यभिमानित्वेनाग्न्यादीनां।
4
मनुप्रवेशः श्रूयते अतो जगतोऽचेतनत्वेन विलक्षणत्वात् ब्रह्मकार्यत्वानुपपत्तेस्तर्कानुगृहीतस्मृत्यनुरो।
धेन जगतः प्रधानोपादानत्वं वेदान्तैः प्रतिपाद्यत इत्येवं प्राप्तेऽभिधीयते दृश्यते तु तुशब्दात्पक्षो विपरि
ते वर्तः यदुक्तं जगतो ब्रह्मविलक्षणत्वेन ब्रह्मोपादानत्वं न संभवतीति तदयुक्तं विलक्षणयोरपि कार्यकारण।
भावदर्शनात् दृश्यते हि मक्षिकादेर्विलक्षणस्य कृम्यादेस्तस्मादुत्पत्तिः ननु तत्र मचेतनांशस्यैव कार्यकारण
भावान्नात्र सालक्षण्यं सत्यमुक्तं न तावता कार्यकारणयोर्भवदभिमतसालक्षण्यसिद्धिः यथाकथंचित्साल
क्षण्ये सर्वस्य सर्वेण सालक्षण्ये न सर्वस्मात्सर्वोत्पत्तिप्रसंगात् वस्तुनो वस्त्वन्तराद्व्यावृत्तिहेतुभूतस्याऽवृत्तिसाल कारस्मात्
क्षण्ये भवताऽभ्युपेते सति नियमो मक्षिकादिभ्यः कृम्याद्युत्पत्त्या न दृश्यत इति ब्रह्मविलक्षणस्यापि जगतो ब्र।

भूतं अत एव चेतनाचेतनविभागः इति नैतदुपपद्यते यतो नित्यानुपलब्धिरसद्भावमेव साधयति अत एव चेतन्यश
क्तियोगोपि नैष प्रतिवक्तव्यः यस्य हि न कुत्रचिदपि सत्कार्योपलब्धिस्तस्य हि तत्कार्यप्राप्तिर्जुवाणोनैवध्यास्तन
समिति प्रतज्जननीनाम जननप्राप्तिं ब्रूतां किं च वेदान्तैर्जगतो ब्रह्मोपादानताप्रतिपादननिश्चये सति चेदादी
नां चैतन्यघातके चैतन्यस्यानुपलब्धस्य सद्भावनिश्चयस्तन्निश्चये सति वेदान्तैर्जगतो ब्रह्मोपादानताप्रतिपादन
निश्चयं [illegible]
[illegible] वैलक्षण्यं विलक्षणयोर्हि कार्यकारणभावः प्रतिपादयितुमेव न शक्य
ते किंपुनः प्रकृतिविकारयोः सालक्षण्यमभिमतं यदभावं जगतो ब्रह्मोपादानत्वप्रतिपादनासंभवं तथा तता
वत्सर्वथा सारूप्ये कार्यकारणभावानुपपत्तेः न च [illegible] कार्ये मृद्घटशरावादिषु पिंडत्वाद्यनुवृत्तिर्दृश्यते
अपायेन केनचिद्धर्मेण सारूप्यं तु [illegible] ब्रह्मणोऽपि सत्तादिलक्षणं संभवति [illegible] स्वभावेन कारणभू
न४ तं वस्तु वस्तुतया तत्स्वभावस्य ततस्तथा [illegible] कारणभावो हि दृश्यते यथा चेतनात्पुरुषाद
अ२ चेतनानि केशनखादीनि जायन्ते यथा चेतनादचेतनाद्गोमयाद्वृश्चिकादिर्जायते चेतनाद्योनीनामेव चेत
नस्यतेतनैतदेवं यतस्तथापि चेतनाचेतनयोरेव कार्यकारणभावः [illegible] चेतनत्वेनाभिमतमपि चेतन्ययो न२
गः कृतिपूर्वाव्यतेतं पृथिव्यादीनामायोकामयततेन्द्रियाणामहंकारस्य तेविदमानावा ब्रह्माणं जरस्मृति
कार्यस्य कारणसालक्षण्यं वेदान्ताकारे साम्प्रदायिकोहि [illegible] वनैतदाकारानुवृत्तिः कार्येषु कुंडलादिषु दृश्यते

[illegible] नैनन्तु पादानं ननु चैवं लक्षणेऽपि कार्य्ये

धिद्र॰ कर्मैव

श्रीभा॰ ५ णामभावाच्छरीरस्य तर्हि तत्तु गतत्वाच्चोदनानां शरीरिणि ब्रह्मणि कार्य्यं स्यात् कारणाभावस्य च प्रसंगादिति तदयु
क्तं जगत्कारणस्य शरीरशरीरिभावस्यासंभवात् स च वेच्च ब्रह्मणि शरीरसंबं. प निबंधनदोषाणामनिवार्य्यत्वात्
न हि वि[illegible]दद्विहस्तु नो ब्रह्म शरीरत्वं संभवति शरीरं हि नाम कर्मफलरूपसुखदुःखोपभोगसाधनमिंद्रियाश्रयः पं
चवृत्तिप्राणाधीनधारणं पृथिव्यादिभूतसंघातविशेषस्तथाविधस्यैव लोकवेदयोः शरीरत्वप्रसिद्धेः परमा
त्मनस्त्वपहतपाप्मा विजरश्चानश्नन्नन्योऽभिचाकशीतीति अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्य
कर्ण इत्यादिश्रुतिभिः कर्मतत्फलभोगयोरभावादिंद्रियाधीनभोक्तृत्वाभावात्प्राणावलंबाभावाच्च न तं
5 प्रति चेतनाचेतनयोः शरीरत्वं नवाचेतनत्वव्यष्टिरूपत्वेन काष्ठादीनां समष्टिरूपस्य भूतसूक्ष्मस्य चेंद्रियाश्रय
त्वादि संभवति भूतसूक्ष्मस्य पृथिव्यादिसंघातत्वं च न विद्यते चेतनस्य तत्त्वानेकाकारस्य सर्वमित्यसंभवतीति न
तयोः शरीरत्वसंभवः न च भोगायतनत्वं शरीरत्वमिति शरीरसंभवः भोगायतनेषु देहमादिषु शरीरत्वाप्रसिद्धेः यत्र २५
वर्द्धमानस्यैव सुखदुःखोपभोगस्तदेव भोगायतनमिति चेन्न परकायप्रवेशजन्यसुखदुःखोपभोगायतनस्य
परकायस्य पुंविहशरीरत्वाप्रसिद्धेः ईश्वरस्य तु स्वतःसिद्धनिरतिशयानंदस्य भोगं प्रति चिदचितोरायतनत्वनिय
मो न संभवति तेन भोगसाधनमात्रस्य शरीरत्वं प्रयुक्तं अप्रमतं यदिच्छाधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्ति यत्तत्तस्य शरीरमि
ति सर्वस्येश्वरेच्छाधीनरूपस्थितिप्रवृत्तित्वेनेश्वरशरीरत्वं संभवतीति तदपि न साधीयः शरीरतयाप्रसिद्धेषु तत्त्व
५

२२

स्वकार्य्यत्वेनानुपपन्नं न हि मृद्धिरण्ययोर्घटमुकुटादिषु विवर्त्तत्वं न व्याहन्ति हेतुभूता साधारणाकारानुवृत्तिर्मी-
लितकार्य्योपयत्कुम्भिलम्बुकादिषु दृष्टमपेक्षी अपदिति चेत्प्रतिषेधमात्रत्वात् श्रीयदि कार्य्यभूताज्जगतः का-
रणभूतं ब्रह्म विलक्षणं न हि कार्य्यकारणयोरैक्यं तत्र तेन कारणापरभिन्नलक्षणं कार्य्यं जगच्च वियदादि तस्य
सत एव जगत उत्पत्तिः असत्त्वमनन्यत्वं निरिति चेत् नैतदेवं कार्य्यकारणयोस्सालक्षण्यनियमप्रतिषेधमात्रमेव हि
दृष्टं लोके भिन्नेन न तु कारणात्कार्य्यस्य इत्यन्तरं त्वं कारणभूतं ब्रह्मैव स्वस्माद्धि लक्षणजगदाकारेण परिण-
मत इत्येतत्तु न त्वकं कुम्भिमाहिकयोरपि हि सति वैलक्षण्ये कुण्डलहिरण्ययोरिव वृद्ध्यैकामसेन्च तत्र चोदयति
श्रीअपीतौ तद्वत्प्रसंगादसमंजसं अपीतावित्यपीति हर्वैकस्य घ्न्यादेः प्रदर्शनार्थं सदेव सोम्येदमग्र आसीत्
आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्यादिषु अपयावस्था ये दृष्टा सर्वैकत्वदर्शनात्स्वप्नादेः यदि कार्य्यकारण-
योरैक्यमभ्युपेतं तदा कार्य्यस्य जगतो ब्रह्मण्यप्यपसक्त्यादिषु सत्सु ब्रह्मण एवतैतदेव स्यादित्यय इति कार्य्य २५
अ[illegible] गतो प्रकृत्यार्थः सर्वपत्रहि ब्रह्मणि असज्ज्यरनन्तु वर्णीश्व कुंडलगतावि शेषास्तत्रस्थे दांतवाक्यं सर्वमस-
सर्वज्ञः३ मंजसंस्यात्तयैः सर्ववित्त अपरतया प्रविजरो विमृत्युर्नेन स्वकार्य्यकरतां च विद्यते न तत्त्वमस्याभ्यधिकस्य
दृष्टपनेतत्योरन्यः [illegible] ति मुख्यमानत्वेक
स्मिन्नेव वस्तु न्यायापरत्वं वित्तत्वानामसत्ते अयथावतादि हि दविहस्तपारीरस्य पत्नेव ब्रह्मणः कार्य्यकार

यश्चात्मान्मंतरे संचरन्यस्यात्मा शरीरमिति ४

श्रीभा॰ सकलस्य च परमात्मानं प्रति शरीरत्वं श्रावयंति वाजसनेयके नावका एव पाठे काण्वशाखायां माध्यंदिनशाखायां च अंतर्यामि
६ प्र॰२ ब्राह्मणे पृथिव्यां तिष्ठन् यस्य पृथिवी शरीरमित्यारभ्य पृथिव्यादिसमस्तं च विहृत्य यो विज्ञाने तिष्ठन् यस्य
ति३ विज्ञानं शरीरं य आत्मनि तिष्ठन् यस्यात्मा शरीरमिति चेनं च पठ्यते । दिशः पवनस्य परमात्मशरीरत्वमभिधीयते सु
बालोपनिषदि च यः पृथिवीमंतरे संचरन् यस्य पृथिवी शरीरमित्यारभ्यैतद्देव चिदचितोः सर्वावस्थयोः परमा तस्य३
त्मशरीरत्वमभिधायैष सर्वभूतांतरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायण इति तस्य सर्वभूतानि प्रति आत्मत्व
मभिधीयते स्मृतिषु च जगत्सर्वं शरीरं ते यदंबु वैष्णवः कायः तत्सर्वं वै हरेस्तनुः तानि सर्वाणि तद्वपुस्सोऽभिध्याय
स्मा७ शरीरात्स्वादित्यादिभिः भूतसूक्ष्मोच्छरीरादित्यर्थः लोके च शरीरशब्दो घटादिशब्दवत् एकाकारद्रव्यनियत
6 २६ वृत्तिमनासादितः कृमिकीटपतंगसर्पनरपशुप्रभृतिषु अत्यंतविलक्षणाकारेषु द्रव्येषु गौणः प्रयुज्यमानो दृ
श्यते तेन तस्य प्रवृत्तिनिमित्तव्यवस्थापनं सर्वप्रयोगानुगुणमेव नैवकार्यं चेष्टेंद्रियाश्रयं कर्मफलभोगहेतुरित्यादिकं
प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणं न सर्वप्रयोगानुगुणं यथोक्तं श्रीश्वरशरीरतयाभिहितेषु पृथिव्यादिष्वव्याप्तेः किं च
स्वरसेच्छाविग्रहेषु मुक्तानां च स एकधा भवतीत्यादिवाक्यावगतेषु विग्रहेषु तल्लक्षणमव्याप्तं कर्मफलभोग
निमित्तत्वाभावात्तेषां परमपुरुषेच्छाविग्रहाश्च न पृथिव्यादिभूतसंघविशेषाः न भूतसंघसंस्थानो देहोऽस्य
परमात्मन इति स्मृतेः अतो भूतसंघातरूपत्वं च शरीरस्याव्याप्तं यच्च वृत्तिप्राणाधीनधारणत्वं च स्थावरशरी ६

शालभंजिकादिषु चेतनेच्छाधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिषु तच्छरीरत्वाप्रसिद्धेश्चेतनस्य नित्यस्येश्वरेच्छाय
त्तस्वरूपत्वाभावाच्च ॥ २
प.२.२
चेतनेच्छायत्तस्वरूपत्वाभावात् कथं शरीरस्य तदिच्छाधीनप्रवृत्तित्वाभावात् सुप्तशरीरस्य तदा यत्न [illegible] प्रवृत्तित्वाभावा स्थि१
त्वर च्चैतन्यच्छरीरसंभवः न चैकदेशनियमं चैकदेशयार्थ्यापत्वेव शेषमजेतनत्वस्य शरीरमिति वाच्यं क्रियादिषु व्यभिचा
रात् अशरीरं शरीरेषु अपाणिपादो जवनो ग्रहीता इत्यादिश्रुतेः परस्य शरीराभावः प्रतिपाद्यते अतो न गतत्वस्य
संभवे४ एतच्छरीरं शरीरभावस्यासंभवे चेदस्य गुणदोषसंबंधात्कारणं वेदवेदान्तवाक्यानामसामंजस्यमिति अतो
त्तरं श्रीनतत्व प्रतिभावात् श्रीनेत्र मत्सामंजस्यमेकस्यैवावस्थाद्वयान्वयेपि तद्गतदोषव्यवस्थितेर्दृष्टांतस्य निय
मानत्वात् तथाहि चेतनसंबंधरीत्या संभावनीयत्वं चोतपति एतदुक्तं भवति चिदचिद्वस्तु शरीरतया तद्गतत्वम्
तस्य परस्य ब्रह्मणः संकोचविकासात्मककार्यकारणभावावस्थाद्वयान्वयेपि न कश्चिद्विरोधः यतः संकोच
विकाशौ परब्रह्मशरीरभूतचिदचिद्वस्तुगतौ शरीरगताश्च दोषा नात्मनि प्रसज्यंते आत्मगताश्च गुणा न शरीरे
दी५ यथा देवमनुष्यादीनां सशरीराणां क्षेत्रज्ञानां शरीरगता बालत्वयुवत्वस्थविरत्वादयः नात्मनि संबध्यंते आत्म
गताश्च ज्ञानसुखादयो न शरीरे अत एव देवो जातो मनुष्यो जातः स्थूलोऽहं कृशोऽहमिति व्यपदेशा मुख्याः दुवा४
मजस्त्वम् शरीरसैवतेजजस्य देवमनुष्यादिभावः इति तन्नयति यन्त्रानिति वश्यत इति चन्द्रनक्षत्रं चिदचिदात्म
कस्य जगतः स्थूलसूक्ष्मस्य परमात्मानं प्रति शरीरभावोऽत एव [illegible] सम्यग्ज्ञायान्तर्यामी
तद्वेदान्तवाक्यगणस्य समानार्थकत्वेन कुतर्कोपि जितः [illegible] वेदान्ताः स्थूलसूक्ष्मस्य चेतनसंस चेतनस्य

श्रीभा
१

यमानस्य श्रुत्या सहैतत्वासंभावात् तद्भावमात्रस्य सन्निधानत्वेनोक्तस्य श्रुत्यासमसंगतिरित्यत्वे तु आत्मतर्कनिर्णी
यपद्यते अयमर्थः सांख्यपक्षप्रतिक्षेपसमये अभ्युपगमे व्यर्थीभावादित्यादिना प्रपंचयिष्यते श्री तर्काप्रतिष्ठा
दपि तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वादपि नास्ति लोकस्य कारणवादः एवम् आम्नायगम्ये न प्रधानेवादं शाक्योलूक्यात् कारणा २
पादक्षपणककपिलपतंजलिनकाणामन्योन्यव्याघातात्तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वं गम्यते श्री अन्यथानुमेयमि
अनुमास्यामहे इ तिवाः तिचेदेवमप्यविमोक्षप्रसंगः श्री इदानीं विद्यमानानां प्रताकाँदीनां तर्कानुं ... न्यथात्र प्रधानकारणवादम। इष्याप
निक्षांततदुपदर्शितदूषणत्वेनानुमन्यामहे इति चेत एवमपि पुरुषबुद्धिमूलतर्कैकावलंबनस्य देशांतरका। नवइ
लांतरेषुत्वद्यपि कुतर्कत्वात् पुरुषांमेदिततर्कदूष्यत्वसंभावनया तर्काप्रतिष्ठानदोषाद्निर्मोक्षो दुर्वारः
अतोतीन्द्रियेर्थे शास्त्रमेव प्रमाणं तदुपवृंहणायैव तर्क उपादेयः न तावदृषारूपधर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरो।
धिना यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेदनेतर इति वदान्य शास्त्राविरोधिनेत्यर्थः अतो वेदविरोधित्वेन वेदार्थविमर्द
करणरूपवेदोपवृंहणतर्कोपादानाय सांख्यस्मृतिरनादरणीयाश्री एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः।
श्री शिष्टापरिशिष्टाः न विद्यते वेदपरिग्रहो येषामित्यपरिग्रहाः शिष्टाश्चापरिग्रहाश्च शिष्टापरिग्रहाः एते
न वेदापरिगृहीतसांख्यपक्षयोगेन परिशिष्टाश्च वेदापरिगृहीताः कणभक्षअक्षपादक्षपणकभिक्षुप्रभृतयः
त्वपितावेदितव्याः परमाणुकारणवादे मीमांसवेषां संवादात्कारणवस्तुविषयस्य तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वं न प्राक १

देषश्चासंस्कारे शरीरं प्राणसम्बन्धे विपितस्यैवं च पावस्थाय शरीरत्वधारकतयावस्थानेनास्ति अहल्यादीनां क
चे२ र्मनिमित्तशिलाकाष्ठादिशरीरेऽपि क्रियाश्रयत्वं सत्त्वेड: देवाद्यात्मनो तोपस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वात्मना स्वार्थे निय
न्तुं धारयितुं च शक्यं तच्छेषैकस्वरूपं च तत्तस्य शरीरमिति लक्षणमास्थेयं रुग्णशरीरादिषु नियमनाद्यदर्शनेऽपि
श्यमानायामेव नियमनशक्तेः प्रतिबंधकृतत्वाख्यादेः शक्ति प्रतिबंधादेस्तद्यदर्शनवत्स्वतनशरीरे चेतनवि
समय५ योगोपवविशरितमात्रं तत्त्वाणां तेरे च विशीर्यते सर्वं शरीरं तयावत्स्मं स्थाने कदेशत्वेन च तत्र शरीरत्वव्यवहा
रः अतः सर्वपरमपुरुषेण सर्वात्मना स्वार्थे नियाम्यं धार्यं तच्छेषैकस्वरूपमिति सर्वं चेतनाचेतनं तस्य शरीर
शरीरे७ अशरीरं क्षित्यादिकर्मनिमित्तशरीरप्रतिबंधपरंपरयोक्तसर्वशरीरत्वश्रवणात् उपरितनाधिकरणे पुचेतनय
वादपिष्यते अपीतैतत्स्य संपादसमंजसं नत्वहत्रात्मवादिति सूत्रद्वयेनेतरव्यपदेशादित्यधिकरणसिद्धोर्थः
स्मादितः श्रीभगवद्वादरायणेन केवलं ब्रह्मकारणवादस्य निर्दोषत्वे तत्स्नाश्रयणीयप्रधानकारणवादस्य दुष्ट
त्वाच्च तत्परित्यज्येनेदेव समाश्रयणीयं प्रधानकारणवादे हि जगत्सृष्टिर्नोपपद्यते तथाहि निर्विकारस्य चिन्मात्रै
करसस्य पुरुषस्य प्रकृतिसन्निधानेन प्रकृतिधर्माध्यासनिबंधना जगत्सृष्टिर्निर्विकारस्य चिन्मात्ररूपस्य प्रकृ
धर्मो२ र्तिध्यासहेतुत्वं तत्प्रकृतिसन्निधानं किंरूपमिति विवेचनीयं किं प्रकृतेः स्वस्वावयवे तत्ततः कश्चिद्विकारः अथ
पुरुषगतएवकश्चिद्विकारः [illegible] प्रकृतिविकारः तस्याध्यासकार्यतया अन्य

साम्यं वैषम्यनिमित्तसुखदुःखयोर्भोक्तृत्वं शरीरत्वकृतमपि तु पुण्यपापरूपकर्मकृतं न ह वै सशरीरस्येत्यवि
कर्मारब्धदेहे विगते स एकधा भवति त्रिधा भवति स यदि पितृलोककामो भवति स तत्र पर्येति जक्षन्क्रीडन्
रममाण इति कर्मसंबंधनिर्मुक्तस्याविर्भूतरूपस्य सशरीरस्यैवापुरुषार्थगंधाभावात् अपहतपाप्मनस्तु
परमात्मनः स्थूलसूक्ष्मरूपकृत्स्नजगच्छरीरत्वेऽपि कर्मसंबंधगंधो नास्तीति नितरामपुरुषार्थगंधप्रसंगः
लोकवत् यथा लोके राजशासनानुवर्तिनां तदतिवर्तिनां च राजानुग्रहनिग्रहकृतसुखदुःखयोगेऽपि
न सशरीरत्वमात्रेण शासके राजन्यपि शासनानुवृत्त्यनुवृत्तिनिमित्तसुखदुःखयोर्भोक्तृत्वप्रसंगः तथा
इत्याह भाष्यकारः यथा लोके राजा प्रचुरदंदशूके घोरेऽनर्थसंकटे प्रदेशे वर्तमानोऽपि व्यजनाद्यवधू
तदेहो दोषैर्न स्पृश्यते अभिप्रेतांश्च लोकान् परिपालयिषति भोगांश्च गंधादीन् विश्वजनोपभोग्यान् धा
रयति तथासौ लोकेश्वरोऽप्यनन्तस्वसामर्थ्याच्चामरादोषेन स्पृश्यते रक्षति च लोकान् ब्रह्मलोकादीन् भोगांश्च
विश्वजनोपभोग्यान् धारयतीति मन्तव्यं वर्णादिवत् ब्रह्मस्वरूपपरिणामस्तु नैवाभ्युपगम्यते अविकारत्व
निर्दोषत्वादिश्रुतेः यत्तु परैर्ब्रह्मकारणवादे भोक्तृभोग्यविभागाभावमाशंक्य समुद्रफेनतरंगादिदृष्टान्तेन
विभागप्रतिपादनपरसूत्रव्याख्यानं तद्दूषितं अंतर्भावितप्रात्त्य विद्योपाधिकाद्ब्रह्मणः सृष्टिमभ्युपग
च्छतामेवमाक्षेपपरिहारयोरसंगतत्वात्कारणांतर्गतप्राज्ञस्य विद्योपाध्युपहितस्य भोक्तृत्वाद्युपपत्तेश्च

नेवक्तुमित्यधिकायांकातावन्मात्रसंवादेपितर्कमूलत्वाविशेषात्सर्वमाग्रस्वरूपेपिष्यन्यात्मकत्वोक्ता।
८२ नात्मकत्वापत्तिर्मोक्षणिकत्वनित्यत्वैकांतत्वानेकांतत्वसत्यासत्यात्मकत्वादिविसंवाददर्शनाच्च अप्रति
ष्ठितत्वमेवेति परिहारः श्रीभोक्तापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् श्रीपुनरपिसांख्यः प्रत्यवतिष्ठते यदुक्तं
तं स्थूलसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरस्य ब्रह्मणः कार्यकारणरूपत्वाज्जीवब्रह्मणोः स्वभावविभाग उपप
द्यत इति तन्न विभागो न संभवति ब्रह्मणः सशरीरत्वे तस्य भोक्तृत्वापत्तेः सशरीरत्वे जीवस्येव सुखस्यापि स श
सुख रीरत्वप्रयुक्तसुखदुःखयोर्भोक्तृत्वस्यावर्जनीयत्वात् नन्वसंभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यादित्यत्रेश्वरस्य
[illegible] भोगप्रसक्तपरिहार उक्तः नैतत् उपास्यतया हृदयायतने सन्निहितस्य शरी
रान्तर्वर्तित्वमात्रेण भोगप्रसंगो न विद्यते इत्युक्तं इह तु जीववत्कर्मवशात् इत्यतोपि सशरीरत्वेन तद्वदेव सुखदुःखयोर्भोक्तृत्व
प्रसंगो दुर्वार इत्युच्यते इह शरीरत्वे हि सशरीराणां जीवानां शरीरवत्त्वात् बालत्वस्थविरत्वादिविकारासंभवेपि शरी
रवत्त्वसाम्येपि धर्म्यनिमित्त सुखदुःखयोः अत एव सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति अश
रीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति अतः सशरीरब्रह्मकारणवादे जीवेश्वरस्वभावविभागासंभवात् केव
लब्रह्मकारणवादे [illegible] प्रधानकारणवाद
एव ज्यायानिति चेत् [illegible] स्याल्लोकवदिति स्यादेव विभागो जीवेश्वरस्वभावयोः न हि जीवस्य शरीरवत्त्व

सं३

श्रीभा॰ ५ व्यक्तं कारकव्यापारेणाभिव्यज्यते अतः कारकव्यापारार्थवत्त्वं नित्यानित्यविभागश्चोच्येते न ह्यसत अभिव्यक्तौ।
रभिव्यक्तं घटत इति चेत् तत्त्वे अनवस्थानात् अनपेक्षत्वे कार्यस्य नित्योपलब्धिप्रसंगात् तदुत्पत्त्यभ्युपगमे चास।
त्कार्यवादप्रसंगात् किंच कारकव्यापारस्याभिव्यंजकत्वे तदर्थेन कारकव्यापारेण करकादेरभिव्यक्तिः प्र ५३
सज्येत न च प्रतिपत्त्याभिव्यंजकभावे प्रदीपादिष्वभिव्यंग्यविशेषनियमादर्शनात् नहि घटार्थमारोपितः प्र।
दीपः कटकादीनाभिव्यनक्ति अतो सत्कार्यस्योत्पत्तिः इति नैव कारकव्यापारार्थत्वं अतश्च सत्कार्यवादासि १५
१ द्धिः ननु नियतकारणोपादानं सत एव कार्यत्वं साधयति कारणशक्तिनियमादेव तदुपपत्तेः ननु सत्कार्यवा।
दिनोपि कारकव्यापारो नोपपद्यते प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासत्त्वात् कार्यादन्यत्र कारकव्यापारेण भवितव्यं न।
अद्वैता॰ चान्यत्वाविशेषात् तद्गतकारकव्यापारेण तदोत्पत्तिरपि प्रसज्येत नैवं यत्कार्योपादानसक्तं यत्कारणं तद्गतका
रकव्यापारेण तत्कार्योत्पत्तिसिद्धेः अतोनुः कारणादनन्यत्वं कार्यं नहि परमार्थतः कारणव्यतिरिक्तं कार्यं
नामवस्त्वस्ति अविद्यानिर्वचनत्वात् सकलकार्यतद्व्यवहारयोः अतो यथा कारणभूतं मृद्द्रव्यं घटादिषु।
विकारेषूपलभ्यमानाव्यतिरिक्तं घटशरावादिकार्यव्यवहारमात्रालंबनं मिथ्या कारणभूतं मृद्द्रव्यमेव स
त्यं तथा निर्विशेषसन्मात्रकारणभूतं ब्रह्मणोऽन्योऽहंकारादिव्यवहारालंबनः कृत्स्नः प्रपंचो मिथ्या कारण
भूतं सन्मात्रं ब्रह्मैव सत्यं तस्मात्कारणव्यतिरिक्तं कार्यं नास्तीति कारणादनन्यत्वं कार्यं ननु वाचारंभश्रुतिकार। ५

भोग्यत्वादिलक्षणयोरनयोः परस्परमभावापत्तिरपि न संभवति स्वरूपपरिणामस्य तेरपि नाभ्युपेयपगतेन कर्मा
दिभावादिति चेन्मा नाशि नाशादिति चेत्र ज्ञानानंतकर्मणां चानादित्वप्रतिपादनात्स्वरूपपरिणामाभ्युप
गमेपि भोक्तृभोग्यविभागाभावकाकस्याचिदपि न जायते स्वन्नवर्णादिपरिणामरूपघटघटादेरन्तकटमुकुटा
दिभागवद्भोक्तृभोग्यविभागोपपत्तेः स्वरूपपरिणामे चब्रह्मणो भोक्तृभोग्यत्वापत्तिरिति चेन्नरय्यसामं १४
जस्यमेव वीतदन्नत्वमारंभणशब्दादिभ्यः श्रीभ्रमदितिचेत्र प्रतिषेधमात्रत्वादित्यादि सूत्रकारेणाभ्युक्ता ब्रह्म
णः कार्यभूतस्य जगतोऽनन्यत्वमभ्युपगम्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमुपपादितं इदानीं तदेवानन्यत्वमाक्षि
प्य समाधीयते तत्र कारणवादिनः प्राहुः न कारणात्कार्यस्यानन्यत्वं संभवति विलक्षणबुद्धिबोध्यत्वात् लक्षणतं
तु घटमृत्पिंडयोरादिषु कार्यकारणविषयाबुद्धिरेकरूपा नास्ति भेदान्न तदिदं ततः घट इत्युच्यते पटो वा तं
तव इति कार्यभेदात्तु नहि मृत्पिंडेनोदकमाह्रियते घटेन वा कुड्यं निर्मीयते कालभेदाच्च पूर्वकालं कारणं
अपरकालं च कार्यं आकारभेदाच्च पिंडाकारं कारणं कार्यं च घट पृथुबुध्नोदराकारं तथा सत्यामेव मृदि घटोन
ष्ट इति व्यवह्रियते संख्याभेदाच्च बहवस्तंतवः एकश्च पटः कारककृत्याभेदे च यथा च कारणमेव चेत्का
र्यं तर्हि कारककृत्यायासोऽनर्थकः स्यात् तत्रापि कार्ये कार्यार्थं प्रयोगिता चाकारककृत्यापारेण भवितव्यं च न सर्वदा
कारककृत्यापारे [illegible] अथ कार्यं सदेव पूर्वमनभि

श्रीभा॰ ९॰

उत्तरूचकादिश्च परूचकाद्युभयोर्हेमादिः नतावद्धेमादिमात्रमारंभकंहेमव्यतिरिक्तस्यकार्यस्याभावात्स्वात्मा
नंप्रत्यात्मनआरंभकत्वात् ॰ भावाद्धेमव्यतिरिक्तस्वस्तिकंदृश्यतइतिचेन्नहेमव्यतिरिक्तत्वेनतद्धेमप्रत्यभिज्ञा
नात्तदतिरिक्तत्वस्यत्वंतरान्युपलब्धेश्चबुद्धिग्राह्यत्वरादिभिर्वस्त्वंतरत्वंसाधितमितिचेन्न निरूपितवस्तुत्वलंबनाना
बुद्धिग्राह्यत्वरादीनांसुक्तिकारजतबुद्धिग्राह्यादिवत् भग्निमलत्वेनवस्त्वंतररसम्भावासाधकत्वान्नापिरूचका
दिस्वस्तिकादेरारंभकंस्वस्तिकेहिरूचकंपटद्वतंतवोभवतापिनोपलभ्यतेनापिरूचकाद्युपमर्देनहेमरूचकाका अप्राप्य
रेणहेम्नःस्वस्तिकेनुपलब्धेरतोमृदादिकारणातिरिक्तस्यकार्यस्यासत्यत्वदर्शनाद्ब्रह्मव्यतिरिक्तंकृत्स्नंज
गत्तत्कार्यत्वेनमिथ्याभूतंतदिदंब्रह्मव्यतिरिक्तमिथ्यात्वस्वप्रतिपत्तयेकाल्पनिकमृदादिसत्यत्वमाश्रि
त्यकार्यस्यासत्यत्वंप्रतिपादितंपरमार्थतस्तुमृत्सुवर्णादिकारणमपिघटरूचकादिकार्यवन्मिथ्याभूतंब्र
ह्मकार्यत्वाविशेषात् एतदात्म्यमिदंसर्वंतत्सत्यंनेहनानास्तिकिंचनमृत्योःसमृत्युमाप्नोतियइहनानेव
पश्यतीत्येवमादिभिःश्रुतिभिश्चब्रह्मव्यतिरिक्तस्यमिथ्यात्वमवगम्यतेनचागमावगतार्थस्यप्रत्यक्षवि
रोधःशंकनीयःयथोक्तप्रकारेणकार्यस्यसर्वस्यमिथ्यात्वावगमात्प्रत्यक्षस्यसन्मात्रविषयत्वाच्चविरोधे
सत्यप्यसंभावितदोषस्यचरमभाविनःस्वरूपसम्भावादौप्रत्यक्षात् येनतत्वेपिप्रमितौनिराकांक्षस्यनिरव
काशस्यशास्त्रस्यबलीयस्त्वादतःकारणभूताद्ब्रह्मणोऽन्यत्सर्वंमिथ्यानचप्रपंचस्यमिथ्यात्वेनजीवमि १०

जतादीनामिव रजतादिकार्याणामसत्यत्वाप्रसिद्धेर्दृष्टान्तानुपपत्तिरिति चेत्तत्रापि कल्पितान्मृद्द्रव्यमात्र
मेव सत्यतया व्यवस्थाप्यते तदतिरिक्तं तु घटत्वाद्यवाच्यते का पुनरत्र युक्तिः मृद्द्रव्यमात्रस्यानुवर्त्तमानत्वं
२२ तदतिरिक्तस्य व्यावर्त्तमानत्वं रज्जुसर्पादिषु रज्ज्वनुवर्त्तमानस्यापि ज्ञानभूतं सर्पत्वादेरसत्यतया व्यावर्त्तमा
नस्य च सर्पभूदलनादुपासादेरसत्यता दृष्टा तथानुवर्त्तमानमपि ज्ञानभूतं मृद्द्रव्यमेव सत्यं व्यावर्त्तमाना
स्तु घटादयोऽसत्या भूता किं च सत आत्मनो नाशाभावादसतश्च शशविषाणादेरुपलब्ध्यभावादुपलब्धि
विनाशयोगि कार्यं सदसद्भ्यामनिर्वचनीयमिति गम्यते अनिर्वचनीयं च शुक्तिकारजतादिवन्मृ
देवतस्य चानिर्वचनीयत्वं प्रतीतिबाधाभ्यां सिद्धं किं च कार्यमृत्पादयन्मृदादिकारणद्रव्यं किमविकृत
मेव कार्यमुत्पादयत्युत कंचन विशेषमापन्नं न तावदविकृतमुत्पादयति सर्वदोत्पादकत्वप्रसंगात् नापि
विशेषान्तरमापन्नं विशेषान्तरापत्तेरपि विशेषान्तरापत्तिपूर्वकत्वेन भवितव्यं तस्याप्यपि तत्वेत्यनव
स्थानादविकृतमेव देशकालनिमित्तविशेषसंबन्धं कार्यमुत्पादयतीति चेत् देशादिविशेषसंबन्धोपि
ह्यविकृतस्य विशेषान्तरमापन्नस्य संभवति न च वाच्यं मृत्स्वरूपाद्यथादिभ्यो घटरुचकद्रव्यादीनामुत्प
त्तिर्दृश्यते शुक्तिकारजतादिवद्देशकालादिगतिविशेषो पार्थो वा यत्र न ह्युत्पद्यते अतः प्रतीतिबाधयोर्नाना
कारणात्मनायो [illegible] शुक्तिकादेरारंभकं

सर्वेवन्म २

श्रीभा० णीयइतितदेतदविदिताद्वैतया आत्मनां भेदवादस्य ह्यस्तु जनवत् मानावलोक... विजृंभितं तथाहि
२२ जीवस्याकल्पितस्वाभाविकरूपेणाविद्याश्रयत्वे ब्रह्मण एवाविद्याश्रयत्वमुक्तं स्यान्न इति विकेन तस्मिन्कल्पि
मुक्तं२ तेनाकारेणाविद्याश्रयत्वे जडस्याविद्याश्रयत्वं स्यात् न त्वद्वैतवादिनः जडभयव्यतिरिक्तमाभमन्युपगच्छंति क ख३ का३
दा४ ल्पिताकारविशिष्टेन स्वरूपेणाविद्याश्रयत्वमिति चेन्न स्वरूपस्याखंडैकरसस्याविद्यांतरेणाविशिष्टरूपत्वा
सिद्धेः अविद्याश्रयाकारएव हि निरूप्यते किंच बंधमोक्षादिव्यवस्थासिद्ध्यर्थं जीवाज्ञानस्य समाश्रयणं सा च
व्यवस्था जीवाज्ञानपक्षेपि न सिध्यति अविद्याविनाश एव हि मोक्षः तत्रैकस्मिन्मुक्ते अविद्याविनाशादितरे
पि मुच्येरन् अन्यस्यामुक्तत्वाद विद्यातिष्ठतीति चेत् तर्ह्येकस्याप्यमुक्तिः स्यात् अविद्याया अविनष्टत्वात्
प्रतिजीवमविद्याभेदः कल्प्यते तत्र यस्याविद्या नष्टा स मोक्ष्यते यस्य त्वनष्टा स भंत्स्यते इति चेन्न प्रतिजीवमिति
जीवभेदमाश्रित्य ब्रूषे स जीवभेदः किं स्वाभाविक उताविद्याकल्पितः न तावत्स्वाभाविकः अनभ्युपगमात् भेद
सिद्ध्यर्थस्यास्या अविद्याकल्पनस्य वैयर्थ्यत्वात् अथाविद्याकल्पितः तर्हि जीवभेदकल्पिकाविद्या किं ब्रह्मण
उत जीवानां ब्रह्मण इति चेदागतोसि मदीयं मार्गं अथ जीवानां किमस्या जीवभेदहेतुभिः सिद्ध्यर्थं ता विस्मरसि अ
थ प्रतिजीवं बंधमुक्तिव्यवस्थासिध्यर्थं या अविद्याः कल्प्यंते ताभिरेव जीवभेदोपीति मन्वे यज्जीवभेदसिद्धौ ता
सिध्यंति तासु सिद्धासु जीवभेदसिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वं न चात्र बीजांकुरन्यायः सिद्ध्यति बीजांकुरे ह्यन्यद १९

च्यातस्यासंकजीवं ब्रह्मण एव जीवभावाङ्गस्यैव। दिसर्वशरीरेषु जीवभावमनुभवति अनेन जीवेनात्मनेत्यनुप्रवि
श्य एको देवः सर्वभूतेषु गूढः एको देवो बहुधा सन्निविष्टः एषः सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते नान्योतोस्ति
द्रष्टेत्येवमादिभ्यः ननु एकमेव ब्रह्म सर्वशरीरेषु जीवभावमनुभवतीति चेन्न यादृग्भेदेनाधिरसिभेदत्वमिति व
त्सर्वशरीरेषु सुखदुःखप्रतिसंधानं स्यात् जीवस्य बहुत्वापि प्याचार्य्यत्वादिव्यवस्था च न स्यात् अतएव ज्ञात्वा
दद्वितीयत्वं ब्रह्मण अभ्युपेयते एवं समादधते एकस्यैव ब्रह्मणः प्रतिबिंबभूतानां जीवानां बहुत्वादयपदस्यै
व मुखस्य प्रतिबिंबानां मणिकृपाणदर्पणादिषूपलभ्यमानानां अल्पत्वमहत्वमलिनत्वविमलत्वादिवत् उपाधि
व्यवस्थापि तेन च अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येत्यादिश्रुतेः न जीवा ब्रह्मणो भिद्यंते यदुक्तं तत्त्वं न परमार्थ
तः काल्पनिकत्वभेदमाश्रित्येयं व्यवस्थोच्यते कल्पनुनः कल्पनाया न तावद् ब्रह्मणः तस्य परिशुद्धज्ञानात्मनः
कल्पनाशून्यत्वात् नापि जीवानां इतरेतराश्रयत्वप्रसंगात् कल्पनाधीनो हि जीवभावो जीवाश्रयाच्च कल्प
नेति नैतदेवं अविद्याजीवभावयोर्बीजांकुरन्यायेनानादित्वात् किंच आकाशादिनिवारणादिवदनुपपन्ने कथं वा
यामवस्तुभूतायामविद्यायामितरेतर यथा दर्योवस्तुदोषात् अनवच्छिन्नमावहन्ति वस्तुतो ब्रह्मव्यतिरिक्ता
पि२ नां जीवानां स्वतो विम्बत्वैकृपाणादि याश्रयत्वोपपत्तेः काल्पनिकत्वोपपत्तिः प्रतिबिंबगतश्यामतादि
वत् जीवगतानामपि दोषाणां ब्रह्मण्यसंगात् जीवानां अभ्यासप्रवाहानादित्वान्नतेहेतरत्वेव

गतमुखप्रतिबिंबश्यामतादिवदोपाधिका संभवाच्चेति

श्रीभा· दोषप्रतिभासः तस्य तदुच्छेदः पुरुषार्थः तत्र किमौपाधिकदोषप्रतिभासो बिंबस्थानीयस्य
२२ [illegible]
[illegible] च्छेदः पुरुषार्थः तत्र किमौपाधिकदोषप्रतिभासो बिंबस्थानीयस्य ब्रह्मणः प्रति
तिबिंबस्थानीयस्य जीवस्य अन्यस्य कस्यचित् आद्ययोः कल्पयोर्दृष्टान्तोयं न संगच्छते मुखस्य मुख
वोध प्रतिबिंबस्य चाल्पत्वादिदोषप्रतिभासस्फूर्त्यत्वात् नहि मुखं न प्रतिबिंबं वा चेत् न यतो ब्रह्मणो दोषप्रतिभासे ब्रह्म
णोऽविद्याश्रयत्वप्रसंगश्च तृतीयोऽपि कल्पो न कल्प्यते जीवब्रह्मव्यतिरिक्तस्य हेतोरभावात् किंच वि
क्र· द्याकल्पस्य जीवस्य कल्पकः कः इति निरूपणीयं न तावदविद्या अचेतनत्वात् नापि जीव आत्माश्रयदोषप्रसं
12 दृ८ गात् शुक्तिकारजतादिवदविद्याकल्पत्वाच्च जीवभावस्य ब्रह्मैव कल्पकमिति चेत् ब्रह्माज्ञानमेवायातं किं ब्र
ह्मैज्ञानानभ्युपगमे किं ब्रह्म जीवं न्यपश्यत् न वा न पश्यति चेत् ईक्षापूर्विका विचित्रसृष्टिर्नामरूपव्याकर
णमित्यादि ब्रह्मणो न स्यात् अथ यद्यपश्यत् खंडैकरसब्रह्म ना विद्यामंतरेण जीवान्पश्यतीति ब्रह्माज्ञानप्रसं
गः अत एव मायाविद्याविभागवादोऽपि निरस्तः अज्ञानमंतरेण हि मायिनोऽपि ब्रह्मणो जीवदर्शित्वं न स्यात् न
च मायावीयं न दृष्टा मोहयितुमलं न तु मायामायाविनोदर्शनसाधनं दृष्टेषु परेषु तन्मोहनमात्रत्वात्त्रस्याः त२
अपि ब्रह्मणो मायातस्य जीवदर्शित्वं कुर्वती जीवमोहनहेतुरिति मन्यसे तर्हि यदि स्वच्छस्याखंडैकरसप्रकाश १२

स्वे

न्यदीजमन्यस्यान्यस्यांकुरस्योत्पादकं एवं तयाभिरविद्याभिर्येजीवाः कल्प्यंतेतानेवाश्रित्यतासांसिद्धिरित्य
पूर्व२ प्रकनीयता अपि बीजांकुरन्यायेन पूर्वजीवाश्रयाभिरविद्याभिरुत्तरोत्तरजीवकल्पनेमन्यसेतयासतिजी
वानांमध्यऽरत्वमकृताभ्यागमकृतनाशानादिप्रसंगाच्च नानापरब्रह्मणः पूर्वपूर्वजीवभावाश्रयाभिरविद्याभि
भाव४ रुत्तरोत्तरजीवकल्पनमित्यपिनिरस्तं अविद्याश्रयाद्दूप्युपगम्यमानेतत्कल्पितजीव भावस्यापितद्धन्मवाद्य
नादितास्यात्तत्त्वतत्त्वरूपता आमोक्षं तु जीवभावस्याप्रत्वमिष्टं न सिद्ध्यतिप्रत्योक्तमविद्याश्रयवस्तुरूपत्वे
प्रा६ नानुपपन्नैतकदेशोनेतरेतराश्रयतादयो वस्तुदोषाः अनवकॢप्तिमावहंतीतितत्याससतिमुक्तान्यरं चब्रह्मा
येदविद्यांबंधविद्यास्वरूपत्वादशुद्धरूपानतत्रप्रसंजतीतिचेत किमुपपत्त्यहं पुरति वंजीन्यविद्यायवंतमुक्ता
भिरूपपत्तिभिर्जीवानन्यथानाश्रयेतकिंजीवाश्रयायाम्यविद्यायांतत्त्वज्ञानोदयान्नाशो सतिजीवोनपरितत्त्वानवा
नपपदिप्रात्स्वरूपोऽनिर्तिलक्षणो मोक्षः स्यात्तन्नोचेदविद्यानाशोप्यनिर्मोक्षः ब्रह्मस्वरूपव्यतिरिक्तजीवत्वा
२५४ वस्थानानत्यवोक्तं मणिकृपादर्पणादिषूपलभ्यमानमुखमलिनविमलत्वादिवद्भ्राद्विम्बवस्थापनिति ब्रह्म४
तितेदंविमर्शनीयं अल्पत्वमलिनत्वादयश्चोपाधिकाः दोषाः कदानपेक्षुरितिकृपाणाकृपाव्ययग मर
तिचेत्किंतदस्यतारायाश्रप्रतिबिंबेतिस्मृतिनवातिप्रतीतिचेततत्स्यानीयस्यजीवस्यापिस्थितत्वादनिर्मो
त्तप्रसंगात्नचयामिमत्तद्दुवजीवनाशात्स्वरूपाक्तिनिरन्द्दामोदः स्यानीचीयमस्यागुरुषार्थरूप

श्रीभा० भवस्य सर्ववेदांतसूत्रस्य: अतो ब्रह्मैवानाद्यविद्याशबलं स्वगतनानात्वं प्रपश्यतीति अद्वितीयत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपेयं प
२३ भिरभ्युपेतव्यं यत्तु बंधमोक्षव्यवस्था नोपपद्यत इति न तत्रात्मज्ञानवादिनं प्रत्येकस्यैव ब्रह्मणोऽज्ञस्य स्वाज्ञा
ननिवृत्त्या मोक्षमाणत्वात् बद्धमुक्तादिव्यवस्थायाप वाभावत् व्यवसीयमाणायाश्च बद्धमुक्त शिष्याचार्यव्य
वस्थायाः काल्पनिकत्वात् स्वप्नदर्शिन इव चैकस्यैवाविद्यया सर्वकल्पनोपपत्तेः स्वप्नदृष्टप्रत्येकेन दृष्टशिष्या
चार्यादयः तदविद्याकल्पिता एव अत एव बह्वविद्याकल्पनमपि न युक्तिमत् पारमार्थिकबंधमोक्षव्यवस्था स्व
परव्यवस्थावज्जीवाज्ञानवादिनापि नाभ्युपेयते अपारमार्थिकी त्वेकस्यैवाविद्ययोपपद्यते मयोरश्चिबंधमो
13 क्षव्यवस्था स्वपरव्यवस्थाश्च स्वाविद्याकल्पिता अपारमार्थिकत्वात् स्वप्नदृष्टव्यवस्थावदिति शरीरांतराण्य
पि मय्येवात्मवंति शरीरत्वादेतच्छरीरवत् शरीरांतराण्यपि मदविद्याकल्पितानि शरीरत्वात् कार्यत्वात् जडत्वा
न५ न५ त्कल्पितत्वादेतच्छरीरवत् विवादाध्यासितं चैत्रज्ञानमहमेव चेतनत्वात् यदनहं तदचेतनं दृष्टं यथा घटः अतः व५
स्वपरविभागो बद्धमुक्तशिष्याचार्यादिव्यवस्था चैकस्याविद्याकल्पिता ऽद्वैतवादिनापि बद्धमुक्तव्यवस्था
दुरुपपादा अतीतानां कल्पानामानंत्यात् एकैकस्मिन् कल्प एकैकमुक्तावपि सर्वेषां मोक्षसंभवादमुक्तानुप
पत्तेः अनंतत्वादात्मनाममुक्तास्तु संतीति चेन्न किमिदमनंतत्वं असंख्यातत्वमिति चेन्नाल्पज्ञत्वादल्पज्ञैरसंख्ये प२
यत्वेपीश्वरस्य सर्वज्ञस्य संख्येयापवत्तस्याप्यशक्यत्वे सर्वज्ञत्वं न स्यात् आत्मनां निःसंख्येयत्वादीश्वरस्यावि २३

माया१ स्वब्रह्मणः परदर्शनं कुर्वती मायोपरपर्य्याया विद्येव स्यात् तत्र मतं विपरीतदर्शनहेतुरविद्यामायात्मि१
थ्यात्वं तद्ब्रह्मव्यतिरिक्तं मिथ्यात्वेनैव दर्शयंती न ब्रह्मणो विपरीतदर्शनहेतुः अतस्तस्या अनाद्यविद्यातमि
ति नैवं वं ड्रै कल्पेन जायमाने हि चंडज्ञान हेतोरप्यविद्यात्वात् यदि च ब्रह्म मिथ्यात्वेनैव स्वव्यतिरिक्तं जानातीन
तुमी१८ न हि तन्मोहयति नह्यन्तन्मतां मिथ्यात्वेन जानान् मोहयति अथ पापुरुषार्थो परमार्थदर्शनहेतुरविद्यामायात
विद्या१ ब्रह्मणो नापुरुषार्थदर्शनहेतुरनोऽस्या नो नमिनिमतं तत्र हि चंडज्ञानस्य दुःखहेतुं भावेना पुरुषार्थं त्वाय त्वाभावेपि
न हेतुरविद्येव नद्गिरसनेच यपास्तंनि यदि चर्न पुरुषार्थदर्शनकरी माया नतर्थ न तद्वेततया नित्याब्रह्मरूपानंदत्वि
नी स्यात् अस्तु को दोष इति चेद्धेतदर्शनमेव दोषं यन्न हि हेतमिव भवति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येदि
अर्द६ त्यवमाय्यहेतत्क्रतयः अकुर्व्वपुः परमार्थीविपर्यायो हेतज्ञु तयः मायायास्त्वपरमार्थत्वादविरोध इति अपरिच्छि चेत६
तथ ८५ ज्ञानैकस्वरूपस्वब्रह्मणो परमार्थभूत मायाशीनं हेर्चा विद्यामंतरेणानोपपद्यते किंचापरमार्थभूतया नित्य
यामायया किं प्रयोजनं ब्रह्मणो जीवमोहनमिति चेत् अपुरुषार्थेन मोहनेन किं प्रयोजनं क्रीडेति चेत् परिच्छि
मो२ ज्ञानंदस्य किं क्रीडया परिहरणीया नामेव क्रीडापुरुषार्थत्वेन लोके दृष्टिर्नित्यत्वेन मिह्वोपपद्यते नद्यपरमार्थभू
तैः क्रीडोपकरणैः परमार्थतया संभाव्यमाने निर्वृत्त्युपायपरमार्थभूतया क्रीडयापि अपरमार्थभूते न तत्पतिभा
सेनानन्दज्ञानां क्रीडारसानि पचेते मायापि यतयामिमते ब्रह्मव्यतिरेकेणाविद्यापि च स्वजीवस्य कस्य नासं

अग्रव्यावर्तमानत्वानबाधितत्वे इत्यादिभिः पूर्वमेव परिहृतं यच्चोपलम्भमानं विनाशित्वाभ्यां सदसद्भ्यामनिर्वचनीय
त्वेनका[illegible]४८ प्रातःकाले एतद्देशे दृष्टस्यान्यदेशान्यस्मिन्काले व्यावर्तमानस्यनाशि ध्यात्व मित्यर्थः ॥

श्रीभा० त्वं व्यावर्तमानेनोच्यते घटपटादिकार्याणामसत्यत्वमिति तदप्यत्यन्तमूढस्यौर्यस्य स्वभावत्वमिति तदसत् उ
२४ पलब्धिविनाशयोर्योगो हि न मिथ्यात्वं साधयति किं तु नित्यत्वं यद्देशकालसंबंधितया यदुपलब्धं तद्देशकाल व्यं२
संबंधितयाबाधितत्वमेव हि तस्य मिथ्यात्वे हेतुर्देशांतरकालांतरसंबंधित्वेनोपलब्धस्यान्यदेशकालसंबंधि
ननुमिथ्यात्वं४ त्वेन बाधितत्वं देशांतरकालांतराव्याप्तिमात्रं साधयति प्रयोगस्तु घटादिकार्यसत्त्वं देशकालादिप्रतिपन्नो
पाधावबाधितत्वात् आत्मवदिति यद्वा तत्कारणस्वरूपादविकृतात् हि कृतात् कार्योत्पत्तिर्न संभवतीति तदसत्
देशाद्दे तु कालादिसहकारिसमवहितात्कारणात्कार्योत्पत्तिसंभवात् तत्समवधाने च विकृतस्याविकृतस्य न संभ
वतीति यदुक्तं तदप्ययुक्तं पूर्वमविकृतस्यैव कालादिसमवधानसंभवाद्विकृतत्वाविशेषात् त्वमपि देशका
14 इति दे लादिसमवधाने[illegible]कारणप्रसज्यते चेन्न देशकालादिसमवधानस्य कारणान्तरायत्तत्वात् तदा
यत्तत्वाभावात् अतो देशकालादिसमवधानरूपविशेषमापन्नं कारणं कार्यमुत्पादयतीति न किंचिदवद्यं नका तीप
को४ चू४ रणस्यैकार्यप्रत्यारंभत्वमबाधितं दृश्यमानं न केनापि प्रकारेण युक्तेत प्राक्तेयत्तु हेमैमात्रस्वरूपचकादिका दि
र्यस्य तदाश्रयस्य वा हेमादेरारंभकत्वं न संभवतीति तदयुक्तं हेमादिमात्रस्यैव यथोक्तपरिकरयुक्तस्यारंभकत्वे
संभवात् न चारंभकहेमव्यतिरिक्तकार्यं न दृश्यते इति वक्तुं शक्यं हेमातिरिक्तस्य स्वस्तिकस्य दर्शनात् बुद्धिशा
ब्दात रादिभिर्वैलक्षण्यस्य साधितत्वाच्च न चायं शुक्तिकारजतादिवत् भ्रम उत्पत्तिविनाशयोरंतराले उपलभ्यमानस्य २४

मापा१ स्वब्रह्मणः परदर्शनं कुर्वती मायोपरपर्याया विद्येवस्यात् ... विपरीतदर्शनहेतुरविद्यामायात्वमि।
ष्यतेऽतं ब्रह्मव्यतिरिक्तं मिथ्यात्वेनैव दर्शयंती न ब्रह्मणो विपरीतदर्शनहेतुः ...नस्यान्नाद्यविद्यात्वमि
तिनैवं चेद्देहत्वेनायमाने ह्निचंद्रज्ञानहेतोरप्यविद्यात्वात् पहिच ब्रह्म मिथ्यात्वेनैव स्वव्यतिरिक्तज्ञानातिन
तुमी८४ न हि तन्मोहयति नह्यत्तन्न तं मिथ्यात्वेन ज्ञानात् न मोहयंतेव्या पुरुषार्थपरमार्थदर्शनहेतुरविद्यामायात
विद्या५ ब्रह्मणो नापुरुषार्थदर्शनहेतुरनोऽस्या ... नो ... नमिनिमत्तं तन्न हि चेद्रज्ञानस्वड़ः तद्देहत्वं भावेना पुरुषार्थ ... त्वा५ त्वाभावेपि
नहेतुरविद्वैव न निरसनेन च प... स्वतिं यदि च नं पुरुषार्थं दर्शनकरी माया न तर्ह्यनन्यच्छेदतया निन्या ब्रह्मरूपा नवं हि
नी स्यात् अनन्तु कोदोष इति चेद्देहनदर्शनमेव हे वंधनं हि हेतमिव भवति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्येदि
शुद्ध६ त्येव मायहेतत्कन तपः अकुर्व्यप्रुः परमार्थविषयो हेतपु तपः मायायास्त्व परमार्थत्वादविरोधइति अपरिछि। चेत्८
त५ ८५ ज्ञानैकस्वरूपस्य ब्रह्मणो परमार्थभूत मायाशीनं हि चाविद्यामंतरेणानोपपद्यते किं वा पुरमार्थभूतया नित्य।
यामायया किं प्रयोजनं ब्रह्मणो जीवमोहनमिति ... अपुरुषार्थं न मोहनेन किं प्रयोजनं क्रीडेति च परिछि
मो२ ज्ञानंदस्य किं क्रीडया परिहरणीयानामेव क्रीडा पुरुषार्थत्वेन लोके दृष्टति ... नेव मिहोपपद्यतेन अपरमार्थभू
तेः क्रीडोपकरणेन परमार्थतया संभासमानैर्निष्पन्न पा अपरमार्थभूतया क्रीडपान्न परमार्थभूतेन तत्प्रतिभा
सेनानन्दज्ञानां क्रीडारसानिष्पत्त मायाश्रयतयाभिमत ... ब्रह्मव्यतिरेकेणाविद्याश्रयस्य जीवस्य कल्पनासं

अत्र व्यावर्तमानत्वाद्बाधितेत्यादिभिः पूर्वोक्तयुक्तिभिः कृतं यच्चोपलब्धमानेन विनाशित्वाभावात् सदसदनिर्वचनीय
त्वेन का [illegible] ५८   प्रातःकाले रजतदेशेऽच्छस्त्वं न्यदेशस्यास्मिन्काले व्यावर्तमानत्वमिति व्यावृत्तमित्यर्थः

श्रीभा· त्वतं व्यावर्त्तमानेनांशेन घटपटादिकार्याणाम सत्यत्वमिति तदप्यन्यत्र दृष्टस्यौर्यस्य स्वस्य घात्वमिति तदसत् उ
२७ पलब्धिं विना प्रायोगो हि न मिथ्यात्वं साधयति किं तु नित्यत्वं यदि देशकालसंबंधितया यदुपलब्धं तद्देशकाल ध्वंर
संबंधितया बाधितत्वमेव हि तस्य मिथ्यात्वे हेतुर्देशान्तरकालान्तरसंबंधित्वेनोपलब्धस्यान्यदेशकालसंबंधि
ननु मिथ्यात्वं ७४ त्वेन बाधितत्वं देशान्तरकालान्तराव्याप्तिमात्रं साधयति प्रयोगस्य घटादिकार्यसत्यं देशकालादिप्रतिपत्ति
यथा वबाधितत्वात् आत्मवृत्तिप्राप्तौ कारणस्वरूपादविकृतात् हि कृतात् कार्योत्पत्तिर्न संभवतीति तदसत्
देशादि देशादेः कालादिसहकारिसमवहितात् कारणात् कार्योत्पत्तिसंभवात् तत्समवधानेन च विकृतस्याविकृतस्य न संभ
वतीति यदुक्तं तदप्ययुक्तं पूर्वमविकृतस्यैव कालादिसमवधानसंभवादविकृतत्वाविशेषात् एवमपि देशका
14 इतिदि लादिसमवधानेन [illegible] प्रसज्यते चेन्न देशकालादिसमवधानस्य कारणान्तरायत्तत्वात् तदा
यत्तत्वाभावात् अतो देशकालादिसमवधानरूपविशेषमापन्नं कारणं कार्यमुत्पादयतीति न किंचिदवद्यं नका तीप
का४ च४ रणस्य कार्यप्रत्यारंभकत्वमबाधितं दृश्यमानं न केनापि प्रकारेण यद्वा तत्प्राक्तनत्वं हेममात्रस्वरूपकादिका दि
र्यस्य तदाश्रयस्य वा हेमादेरारंभकत्वं न संभवतीति तदयुक्तं हेमादिमात्रस्यैव यथोक्तपरिकरयुक्तस्यारंभकत्वे
संभवात् न चारंभकहेमव्यतिरिक्तकार्यं न दृश्यते प्रतिवक्तुं शक्यं हेमातिरिक्तस्य स्वस्तिकस्य दर्शनात् तुहिन
ह्रात यदि भिर्वस्तंतरस्य साधितत्वाच्च न चायं शुक्तिकारजतादिवत् क्रमउत्पत्तिं विना प्रायोरंतराले उपलभ्यमानस्य २७

रन् कालपरिच्छेदस्य वस्तुन्यत्तिविनाशभागित्वं प्र
कस्येनापरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणो विद्याविज्ञे

प्रमाणसंख्यावेदनाभावो नास्तीत्यभावस्यवर्तीति अभिन्नत्वे संख्याविरुद्धत्वं नोपपद्यते आत्मानं संख्यावत्वं तः भिन्न
त्वात् मासर्षपबदादिवत् भिन्नत्वे चात्मनां घटादिवत् जडत्वमनात्मत्वं द्वपित्वं च प्रसज्यते ब्रह्मणस्त्वानंतत्वेन
२३ स्यात् अनंतत्वंनाम परिच्छेदरहितत्वं भेदवाद्वस्तुतत्वा हि लक्षणत्वेन ब्रह्मणो वस्तुतः परिच्छेदराहित्यं न परिच्छेदराहित्यं
प्राक्यते वक्तुं वस्त्वंतरभावपवादि वस्तुतः परिच्छेदः वस्तुतः परिच्छिन्नस्य देशतः कालतश्च परिच्छिन्नत्वं नप
शव ज्यते वस्त्वंतर हि लक्षणत्वेन वस्तुतः परिच्छिन्ना एव हि घटादयो देशतः कालतश्च परिच्छिन्नाः घटादीनां तथा स
र्वेचितना ब्रह्म च वस्तुतः परिच्छिन्नं देशकालाभ्यामपि परिच्छिद्यते एवं च सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादिभिः सर्व
प्रकारपरिच्छेदरहितत्वं वदद्भिर्विशेषः उत्पत्तिविनाशादयश्च जीवानां ब्रह्मणश्च प्रसज्जेरन् ब्रह्मादिस्तंब
पर्यंतं कृत्स्नं जगत्स्थावरंगमं तथानव्यवस्थादयोपि स्तअव्यवस्थावदविद्यास्वाभाव्यादुपपद्यंते तत्सा
देकमेव नित्यमुक्तस्वप्रकाशस्वभावमविद्यावशाज्जगदाकारेण विवर्तते इति परमार्थतो ब्रह्मव्यतिरिक्ता
भावात् अनंतत्वं जगतः तिष्ठेत चाते निर्विशेषप्रकाशमात्रं ब्रह्म ज्ञानाद्यविद्यारोहितं स्वरूपं स्वगतनानात्वं ति४ स्व४
पश्यतीत्येतत् प्रकाशस्वरूपस्यानिरंधस्य स्वप्रकाशानिवृत्तिरूपतिरोधानेन स्वरूपनाशप्रसंगेन तिरोधानासंभवा
दित्यादिभ्यः सकलप्रमाणविरुद्धं स्ववचनविरुद्धं चेति इदमेवोक्तं परंतु न कुर्तकारणं व्यतिरिक्तकार्यमु
क्तिवापि तत्वेनश्रुतिकावर्जनादिवत् ... कारणमात्रस्यस

श्रीभा० २५ कथमस्मादृशां वामदेवादिप्रयत्नवत् तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानेन बंधनिवर्त्तकं अविद्याकल्पितवाक्यजन्यज्ञा
नस्य स्वयमविद्यात्मकत्वात् अविद्याकल्पितज्ञात्राश्रयत्वात् कल्पिताचार्य्यीयत्नश्रवणजन्यत्वाद्वा स्वाप्नबंध
निवर्त्तकवाक्यजन्यज्ञानवत् किंच निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्म मिथ्या अविद्याकार्य्यज्ञानगम्यत्वात् अविद्या
कल्पितज्ञात्राश्रितज्ञानगम्यत्वात् अविद्याकल्पितज्ञानगम्यत्वाद्वा यदेवं तत्तथा यथा स्वाप्नगंधर्वनगरादिः
न५ नच निर्विशेषचिन्मात्रं ब्रह्म स्वयंप्रकाशते येन प्रमाणान्तरमपेक्षते यत्त्वात्मसाक्षिकं स्वयंप्रकाशज्ञानं तदपि
तेन तेन ज्ञेयविशेषसिद्धिरूपं ज्ञातृगतमेव दृष्टपूर्वं इति पूर्वमेवोक्तं यानि तत्त्वस्य निर्विशेषत्वसाधनानि यौ का क्ति६
ल्पितानान्यपि तानि तानि चानंतरोक्तैरविद्याकार्य्यत्वादिभिर्हेतुभिरनुमानैर्निरस्तानि न च निर्विशेषस्य चिन्मात्र
15 स्याज्ञानसाक्षित्वं अहंकारादिजगद्भ्रमसाक्षी परपरयते साक्षित्वं भ्रमाद्ययोपि हि ज्ञातृविशेषगता दृश्यः न ज्ञा
प्तिमात्रगतान् च तस्य प्रकाशत्वं स्वापन्नप्रकाशताविसिध्यति प्रकाशो हि नाम कस्यचित् तु रुषस्य कंच।
१०४ नार्थविशेषं प्रति प्रकाशरूपो दृष्टपूर्वः इति नतैः हि तस्य स्वप्रकाशता पयाद्यते भवद्भिरपि न च तादृश
स्प३ स्य निर्विशेषं प्रकाशता संभवति पञ्चनस्त्वशोषोपि परमार्थादपि परमार्थकार्य्यं दृष्टपूर्वं इत्युक्तं हेव
शोपितानि कार्याणि सर्वाण्येव बाधितानुस्यानि व्यवहारिकसत्यानि वस्तुतस्त्वविद्यात्मकान्येवेति स्वा।
भ्युपगमादेव निरस्तः अस्माभिरपि सर्वत्र परमार्थादेव कारणात् सर्वकार्योत्पत्तिमुपपादयद्भिः पूर्वे। २५

तद्देशकालसंबंधितया बाधादर्शनात् न चास्या उपलब्धेर्बाधिका काचिदपि कल्पिते दृश्यते भावान्नुपलब्धस्व
स्तिकोपलब्धिवेलायामपि देहमपश्यन्नितास्तिकाग्रयतया देहो व्यवच्छिन्न इव विकल्पास्फ्रातिर्मि प्रपंचमि सु२
थ्यात्वसाधने पूर्वमेव निरस्तं यच्चान्यदजमन्यत्र विरोधादि प्रतिवक्तव्यं तदपि सर्वं पूर्वमेव निरस्तं यच्चोक्तं ने बो३
केनात्मना सर्वाणि शरीराण्यात्मवंतीति तदसत् एकस्यैव सर्वशरीरप्रयुक्तसुखदुःखप्रतिसंधानप्रसंगा
त् सौभरिप्रभृतिषु ह्यात्मैकत्वेऽनेकशरीरप्रयुक्तसुखाद्यनुसंधानमेकस्य दृश्यते न चाहमर्थस्यज्ञात्व
त्वात्तद्भेदात्प्रतिसंधानाभावो नानात्मभेदादिति वक्तुं शक्यं आत्मा ज्ञातेव स चाहमर्थ एव अंतःकरणं तत्त्व
हंकारो जडत्वात्करणत्वाच्च शरीरेंद्रियादिवत् ज्ञातेत्युपपादितत्वात् मतच्छरीरत्वजडत्वकार्यत्वकल्पितत्वे
स्सर्वशरीराणामेकस्याविद्याकल्पितत्वमुक्तं तदपि सर्वशरीराणामविद्याकल्पितत्वस्य बाधाभावादयुक्तं न द
भावस्याबाधितसत्यतोपपादनात् यच्चेतनानात्वस्य जडत्वदर्शनात्सर्वचेतनानामनन्यत्वमुक्तं तदपि सुखदुः त्वे५
खव्यवस्थापाये दोषपादनादेव निरस्तं यत्तु मयैवात्मवंति मदविद्याकल्पितान्यहमेव सर्वं चेतनजातमित्य
हमर्थस्यैवयमुपपादितं तदज्ञातत्वासिद्धांतस्य भ्रांतिजल्पितं ब्रह्मैव मायापि विलक्षणं चिन्मात्रं ह्यात्मात्वन्न
ते किंच निर्विशेषचिन्मात्रातिरेकि सर्वं मिथ्येति वदतो मोक्षार्थश्रवणादिप्रयत्नो निष्फलः अविद्याकार्य
त्वात्शुक्तिकारजतादिवत् [illegible] ज्ञानकार्यत्वात्सु

रजतादिवत्

श्रीभा० नापारमार्थिकविभ्रमोपपन्नेनिरस्तं अप्यधिष्ठानापारमार्थेन कविभ्रमोपहृत इति तस्मात्तस्य पारमार्थिकत्वम
१९ दो०९२ वपपाश्रयणीयमिति मन्दस्तेनदृष्टिदोषाश्रयत्वज्ञानात्तज्ञानोपारमार्थेन कविभ्रमोपहृत इति दर्शिनान्तर
एवेन तेषामपि पारमार्थिमेवपपाश्रयणीमिति न कश्चिद्विरोधोऽन्यत्र संरंभात् पत्तुभेदपक्षे प्रतीतकल्पा
स्या४ नामानंत्यात्सर्वेषामात्मनो मुक्तत्वेन वंधासंभवाद्दृष्टमुक्ताः पूर्वोन संभवतीति तदात्मानंत्येन परिहृतं पत्ता
त्मनोभिन्नत्वे मासहर्षपटत्वादिवत्संख्यावत्त्वमवर्जनीयमिति न घटादीनामनंतत्वाद्दृष्टांतः साध्यविकल प्प५
स्स्यात् देशाघटाः सहस्रं मासा इति संख्यावत्त्वं दृष्टतः निवेन सत्संतत्न नघटादिस्वरूपगतमपि तु देशका
लाद्युपाधिमद्वृत्तिगतं तादृशोपाधिसंख्यावत्त्वमात्मनामप्यभ्युपगच्छामः न च तावता सर्वमुक्तिप्रसंगः आ
त्मस्वरूपानंत्यात् पत्तात्म नोभिन्नत्वेघटादिवज्जडत्वानात्मत्वस्यापि त्वप्रसंग इति तदेकानेकजातीयानां
भेदस्य तज्जातीयानां जात्यंतरीयत्वानापादनात् न हि घटानां भेदस्ते वा पटत्वमायादयति यतु भिन्नत्वे वस्तु
तः परिच्छेदाद्देशकालाभ्यामपि परिच्छेदो ब्रह्मणः प्रसज्यत इत्यनंतत्वं ब्रह्मणो न सिद्ध्यतीति तदेकानंतं वस्तुतः
पि२ परिच्छिन्नानामेवदेशकालपरिच्छेदस्यन्नाधिकभावेनानियमदर्शनात् देशकालसंबंधे यत्नायाः प्रमाणा
निर्णय२ तरापन्नत्वे न ब्रह्मणः सर्वदेशकालसंबंधस्यापि प्रमाणांतरार्दयातः तो विरोधाभावात् वस्तुतः परिच्छेदमा १९
त्रादपि सर्वप्रकारपरिच्छेदरहितत्वाऽभावादानंत्यासिद्धिरितिचेत् तद्भवतोप्यविलक्षणत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपेयं

मेव निरस्तः न च तत्पैषामनुमानानां अनिर्वाच्यो वक्तुं शक्यते अनेनरस्य विद्याकार्यत्वेनाविद्यात्मकत्वेनैदंष्टं
तेभ्यो विशेषाभावात् यत्तु ब्रह्मणोऽपारमार्थिकज्ञानगम्यत्वे घियव्याप्तनवाधादर्शनात् हुच्यमन्यमेवेतितन्न तत्र
दुष्टकारणजन्यज्ञानगम्यत्वेन मिथ्यात्वे सति पश्चात्तनबाधादर्शनस्याकिंचित्करत्वात् यथा नन्यमेव तत्त्वमितिवा
च्यजन्यज्ञानस्य पश्चात्तनबाधादर्शनेपि दोषमूलत्वनिश्चयादेव तदर्थस्यासत्यत्वेपि तत्र नानात्मिविंचनवि
ज्ञानमानंदं ब्रह्मेति विज्ञानमात्रातिरिक्तस्यकृत्स्नस्य वस्तुजातस्य निषेधकत्वेन सर्वस्मात्परत्वात् पश्चात्तनबा
धादर्शनमप्यनेन कृत्स्नमेव तत्त्वमिति तस्याप्याभावं वदन्तं स्मात्परत्वेन पश्चात्तनबाधोऽहेयस्तेसर्वशून्यताति नद्धि
देकिनिषेधासंभवात् तस्यैव पश्चात्तनबाधादर्शनं दोषमूलत्वं तु प्रत्यक्षादीनां वेदांतजन्मनः सर्वशून्यज्ञा
जातंद्धि नस्याप्यविशिष्टं अतः सर्वविज्ञानं तत्त्वपारमार्थिकज्ञानगतं स्वयं च परमार्थं तत्त्वं च यदिदं शेष सिद्धिरूपं तत्
चि त्र किंचिद्दुनं दोषमूलं दोषस्य परमार्थः किंतु निर्दोषपारमार्थिकसामग्रीजन्यमिति याबद्ब्रह्माभ्युपेतेन तावत्त
त्वमिथ्यार्थव्यवस्था लोकव्यवहारस्य सत्यत्वे तिलोकव्यवहारो हि पारमार्थिको भ्रांतिरूपश्च पारमार्थि
कज्ञानगतो यो विशेषसिद्धिरूपस्तस्य प्रादुर्भावकः निर्विशेषसन्मात्रस्य तु पारमार्थिकस्यापारमार्थिकस्य
च प्रतिभासादेर्द्वैतत्वासंभवाल्लोकव्यवहारो न संभवति यत्तु तेनिरधिष्ठानभ्रमासंभवात् सर्वाध्यासाधिष्ठान
स्य सन्मात्रस्यापारमार्थिकत्वमनुक्तं तदपि दोषदोषाध्यस्तत्वसाक्षित्वज्ञानाभावात् मिथ्याय पत्तिवदपि ष्ठा

कार्यभूतस्य सर्वस्य विज्ञानेऽज्ञाते ज्ञाते सति कृत्स्नस्य वस्तुनो लोके कारणतामज्ञानता शिष्येणाकथमनुभागेच मे स आदेशः इत्यन्तेनेन ॥४१

पु०

श्रीभा० १२ वहृदि निधाय कारणभूतब्रह्मविज्ञाने नान्यज्ञानासंभवं चोदितो ब्रह्मैककारणतामेदे तु न लौकिकप्रतीतिसि
द्धं कारणात्कार्यस्यानन्यत्वं तावद्यथा सोम्यैकेन मृत्पिंडेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यादिति यथैकमृत्पिंडकारणज्ञाना दर्शयति२
द्धटशरावादीनां तस्मादनतिरिक्तद्रव्यतया तज्ज्ञानेन ज्ञाततेत्यर्थः अत्र कारणाद्वादेन कारणात्कार्यस्य द्रव्यां
तरत्वमाशंक्य लोकप्रतीत्यैव कारणात्कार्यस्यानन्यत्वमुपपादयति वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिके
त्येव सत्यमिति आरभ्यते आलभ्यते स्पृश्यत इत्यारंभणं कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्मणि ल्युट् वाचा वाक्पूर्वके
न व्यवहारेण हेतुनेत्यर्थः घटेनोदकमाहरेत्यादिवाक्पूर्वकस्य उदकाहरणादिव्यवहारः तस्य व्यवहारस्य सिद्
ये तेनैव मृद्द्रव्येण पृथुबुध्नोदराकारत्वादिलक्षणविकारः संस्थानविशेषस्तत्प्रयुक्तं च घट इत्यादि नामधेयं
स्पृश्यते उदकाहरणादिव्यवहारविशेषसिद्ध्यर्थं मृद्द्रव्यमेव संस्थानांतरनामधेयांतरभाक्भवति अतो घटा
द्यपि मृत्तिकेत्येव सत्यं मृत्तिकाद्रव्यमित्येव सत्यं प्रमाणेनोपलभ्यत इत्यर्थः न तु द्रव्यांतरत्वेन अतस्तस्यैव
मृद्धिरण्यादेर्द्रव्यस्य संस्थानांतरभाक्त्वमात्रेणैव बुद्धिशब्दांतरादय उपपद्यंते यथैकस्यैव देवदत्तस्यावस्था
विशेषैर्बालयुवस्थविर इति बुद्धिशब्दांतरादयः कार्यविशेषाश्च दृष्टपूर्वं ते यत्तु उक्तं सत्यामेव मृदि घटो नष्ट इति
व्यवहारात्कारणादन्यत्कार्यमिति तद्दत्यन्निर्विनाशादीनां कारणभूतस्यैव द्रव्यस्यावस्थाविशेषत्वाभ्युपगमादेव
परिहृतं तत्र द्रव्यस्यैव द्रव्यस्य ते ते प्राह्मास्तानि तानि च कार्याणीति फलितं द्रव्यस्य तत्तदवस्थत्वं कारकव्यापाराप १२

स्यत१

यतः समानं यतः सतोऽविद्याविलक्षणत्वाभ्युपगमात् ब्रह्मणो विभिन्नत्वेन भेदप्रयुक्तो दोषः सर्वं तदपि प्रम
विद्या२ ज्ञेयं न सर्वविलक्षणत्वं नाभ्युपेयते नह्यविद्यात्मकमेव ब्रह्म स्यात् सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति लक्षणवाक्यमपि तत्त
वापार्थकं स्यात् भेदत्वानभ्युपगमे हि सपक्षपरपक्षसाधनत्वाद्यादिविवेकाभावात्सर्वमसमंजसं स्यात् अनं
त्यमसि हस्ते देशकालपरिच्छेदरहितत्वमात्रेण वस्तुतोऽपि परिच्छेदरहितत्वेन त्वाविषयत्वाविद्यायोगपि मानस्या
नुपपत्तेः भेदवादिनस्तु सर्वचिद चिद्वस्तु शरीरत्वेन ब्रह्मणः सर्वप्रकारत्वात् स्वतः परतोऽपि परिच्छेदो न विद्यते तदे
वं कारणाद्भिन्नस्य कार्यस्य सत्वाद्ब्रह्मकार्यकृत्स्नं जगत् ब्रह्मणोऽन्यदेवेति मामेव चत्तदेतदनन्यत्वमारंभणशब्दा
डुक्लशेष/ दिभ्यः तस्मात्परमकारणात् तन्यत्वं जगत आरंभणशब्दादिभ्यः तदुपपादयत्युक्तं वक्ष्यते आरंभणशब्द आदि
तान्या र्येषां वाक्यानां आरंभणशब्दादीनि वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं सदेव सोम्येदमग्र आसीदेक
मेवाद्वितीयं तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत् अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य सन्मूलाः सोम्येमाः स
र्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्येतानि प्रकरणानि
स्या३ तेभ्यः अन्यप्येवंजातीयकान्यभिप्रेतानि एतानि हि वाक्यानि चिदचिदात्मकस्य जगतः परस्मात् ब्रह्मणोऽनन्य
त्वमुपपादयंति तथाहि श्वेतकेतो स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति कृत्स्न
स्य जगतो ब्रह्मैककारणतामजानतो [illegible]

कारणत्वं २

श्रीभा. नामरूपे च कृत्वाभित्यादिभिस्सिद्धो देवताश्रुति कृत्स्नमचिद्वस्तु निर्दिश्य स्वात्मकजीवानुप्रवेशेनैव हि चित्रनामरूपभाक्त्व
१८ रवाणीत्युक्तं अनेन जीवेनात्मनामदात्मकजीवेनात्मतयानुप्रविश्येत हि चित्रनामरूपभाक्त्वं करवाणीत्यर्थः स्वात्म
नो जीवस्या त्मतयानुप्रवेशात्कृतं नामरूपभाक्त्वमित्युक्तमेव नित्वस्थानं ते देवानुप्राविशन्तन्तदनुप्रविश्य स
च्च त्यच्चाभवदिति श्रुत्यंतरेणास्पष्टं सजीवं जगत्परेण ब्रह्मणात्मतयानुप्रविष्टमिति तदेतत्कार्यावस्थस्य चा कारणावस्थस्य
चिदचिद्वस्तुनः स्थूलस्य सूक्ष्मस्य परब्रह्मशरीरत्वं परस्य च ब्रह्मण आत्मत्वमन्तर्यामिब्राह्मणादिषु सिद्धं स्मारि
तं अनेन सूत्रोक्ता शंका निरस्ता अचिद्वस्तुनि सजीवे ब्रह्मण एवात्मतयावस्थितेनामरूपव्याकरणवचनाच्चिद
18 कं) चिद्वस्तु शरीरं ब्रह्मैव जगच्छब्दवाच्यमिति सदेव सोम्येदमग्र एकमेवासीदित्यादि सर्वमुपपन्नतरं शरीरभूतचिदचि
द्वस्तुगताः सर्वे विकाराश्शरीरधर्माः स्थितिर्ब्रह्मणो निरवयवत्वं कल्याणगुणाकरत्वं स्थितं तदेतदधिकृत्य चद्य
छां६५ भेदनिर्देशादित्यनन्तरमेव वक्ष्यते तदात्म्यमिदं सर्वमिति कृत्स्नस्य चेतनाचेतनस्य ब्रह्मतादात्म्यमुपदिश्य
ति तदेव च तत्त्वमसीति निगमयति तथा प्रकरणान्तरस्थेष्वपि वाक्येषु सर्वं खल्विदं ब्रह्म आत्मनि खल्वरे दृ
मैते२ ष्टे श्रुते विज्ञाते इदं सर्वं विदितं इदं सर्वं यदयमात्मा ब्रह्मैवेदं सर्वं आत्मैवेदं सर्वमित्यनन्यत्वं प्रतीयते तथान्यत्वं चा
निषिध्यते सर्वं वेद नेह नानास्ति किंचन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति तथा यत्र हि द्वैतमिव भव
न१ तीति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यविद्यावस्थायां द्वैतदर्शनं विद्यावस्थायां हैतदर्शनमिति १८

सर्वं तत्परादाद्योन्यत्रात्मनः॥२ चने२ बे३

मिति सदेवेदमिदानीं विभक्तनामरूपत्वेन नानारूपं जगदग्रे नामरूपविभागाभावेनैकमेवासीत् सर्वशक्तित्वेनाधिष्ठात्रंत
रासहृतया।५८

न्नमिति तस्यार्थवत्वे अभिव्यक्तिरनुवेक्षी निचोद्यानि तस्यानभ्युपगमादेव परिहृतानि। उत्पत्त्यभ्युपगमेपि सत्का
तेर र्यवादेन विरुध्यते सैव चोत्पत्तेः विमतिविषयमिदमभिधीयते एवमेव सन्तत्र उत्पद्यते चेति असत्तोत्पत्तिविनाश
पूर्व२ याथात्म्यस्य दृष्टान्तद्रव्यस्योन्नतेतरसंबन्धनियोगः एवं संस्थानसंस्थितस्य विनाशः स्वावस्थ स्यतत्त्वत्तिः अ
४ द्रव्यस्त्वेः सर्वावस्थस्य सत्वात् सत्कार्यवादेन विरुध्यते संस्थानस्यासत उत्पत्तेरसत्कार्यवादप्रसंगादिति चेत् असत्का
र्यवादिनो प्युत्पत्तेरनुत्पत्तिमते सत्कार्यवादप्रसंगादुत्पत्तिमत्वे चानवस्था अस्माकं त्ववस्थानां दृष्टप्रकृतिप
रिणामकार्ययोगानर्हत्वादनवस्थानतएवोत्पत्त्यादिकं सर्वमिति निरवयवकपालत्वचूर्णत्वपिंडत्वावस्थाप्रहाणेन
घटत्वावस्थावदेकत्वावस्थाप्रहाणेन बहुत्वावस्थान्तप्रहाणेनैकत्वावस्था चेति नकश्चिद्विरोधः तथा सदेव सो
म्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं चेत्यनन्यत्वमेवोपपादितं तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति स्वस्य माणते
घविचित्र५ जः प्रस्तुतिविविधस्थिरचरसरूपजगत्त्वेनात्मनो बहुभवनसंकल्पजगत्त्वर्गाभिधानोक्ता ब्रह्मणस्तज्जगतः परमका
त४ रणात्परब्रह्मणोनन्यत्वमवसीयते सच्छब्दवाच्यस्य परस्य ब्रह्मणः सर्वज्ञस्य सत्यसंकल्पनिरवद्यस्यैव सदेवे
दमिति निर्देशादिजगत्त्वे सच्छब्दवाच्यस्यैव जगतो नामरूपविभागाभावेनैकत्वमद्वितीयत्वमधिष्ठात्रंतरनिरपे
विविध५२ क्षत्वं पुनरपि तस्यैव विविधस्थिरचरसरूपजगत्त्वेन बहुभवनसंकल्परूपेक्षणं तथा संकल्पसर्गाश्च कथमुपप
द्यत इत्याशंक्याह सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि

वाक्यशे २ गतेननस्कारलिंगेनास्य कार्यं तु कानिरितिनिश्चिने सतितदेको

श्रीभा० शिरस्त्वमिति चेत् पाक्तेः प्रागुक्तवाक्यशेषत्वात् इदं वा अग्रे नैव किंचनासीदित्यत्र तदसदेव मन्तन्मनो
२१ · न२ कुरुस्यामित्यनेन वाक्यशेषेण अत्र च सदेवेदमित्यादिश्रुत्यर्थसत्कृत्याय मेवार्थ इति निश्चीयते फलो स्व
वे२ स्य धर्मान्तरत्वमेव गम्यते युक्तिरपि सत्त्वासत्त्वे पदार्थधर्मा विगमयति मृदुत्पस्य घट उत्पन्नो घटाकारं घटोऽस्ती योगो२
ति व्यवहारहेतुस्तस्यैव तद्विरोध्यवस्थान्तरयोगो घटो नास्तीति व्यवहारहेतुः स कपालाद्यवस्था यास्तद्वि
रोधित्वेन सैव चूर्णाद्यवस्थस्य नास्तीति व्यवहारहेतुः न च तदतिरिक्तो घटाभावो नाम कश्चिदुपलभ्यते।
१भा०वे६ न च कल्प्यते तावतैव व्यवहारोपपत्तेस्तथा प्रागुत्पत्तेः सर्वकाले धर्मान्तरयोग एवं गम्यते प्रागुत्पत्तेरं च पूर्वो
दाहृतं सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिकं तत्र हि कुतस्तु खलु सोम्येदं स्यादिति तत्क्षणमात्रिन्यं सदेव सोम्ये सत्त्वमेव १
दमग्र आसीदिति स्थापितं तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियतेति स्पष्टमुक्तं इदानीं कार्यस्य प६
19 कारणादनन्यत्वे निदर्शनद्वयं द्वाभ्यां सूत्राभ्यां दर्शयति श्रीयरज्ज्वश्चीयपातं नवपवत्यति वेगविशेषमा
न्नः पट इति नामरूपकार्यान्तरादिकं भजते तेन तद्वृत्त्यापि श्रीयपाचप्राणादिः श्रीयथावायुरेक एव प्राणो देह वे८
ति विशेषं भजमानः प्राणापानादिनामरूपकार्यान्तराणि भजते तेन तद्ब्रह्मैकमेव विचित्रस्थिरत्रस
ब्रह्मानन्यत्वं प्रतिपादयन्निलत्वमस्य यमात्मा ब्रह्मेत्यादिभिर्जीवस्यापि ब्रह्मानन्यत्वं व्यपदिश्यते तस्तुक्तेत
रेदं चोद्यते पदीतरस्य जीवस्य ब्रह्मभावो श्रीभिर्विव्यपदिश्यते तदा ब्रह्मणः सार्वज्ञसत्यसंकल्पत्वादि यत्त २२
रूपं जगद्भवतीति परमक्... इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः आवो३२

वृश्चिकादौ गोमयादिप्रभवति सत्वानेनन दृश्यते इति चेत् न तत्राप्यादिकारणम् न हि पृथिवीद्रव्यप्रत्यभिज्ञानात् अग्नि
कार्ये धूमे अग्निप्रत्यभिज्ञानेन दृश्यते इति चेत् न तत्र भवतु तत्प्रत्यभिज्ञानं तथापि न दोषः अग्नेर्निमित्तकारण
२३ मात्रत्वात् अग्निसंयुक्तादिंधनादि धूमो जायते तथैवाग्न्याद्ययं धनकार्यमेव हि धूमः अतः कार्यभावे वचनं वेद
वेदमित्युपलक्षते वृद्धिग्राह्यं तत्रादयोर्वस्थाभेदमात्रनिबन्धनात्यवगम्यते तस्मात्कारणादनन्यत्कार्यमितस्य
श्री सत्वाच्चापरस्य श्री अपरस्य कार्यस्य कारणे सत्वाच्च कारणात्कार्यस्यानन्यत्वं लोकवद्वयोर्हि कार्यमेव
कारणात्मत्वात्यपदिश्यते तत्या लोके सर्वमिदं च ह्याराद्यादिकं हर्वान्नेत्र मृगिकैवासीदिति वेदे च सदेव सोम्य
इदमग्र आसीदिति च सत्यपदेशाद्वेति चेन्न धर्मान्तरेणावाक्यशेषात्तेः प्राग्नात्मत्वाच्च श्रीयदुक्तं कारणे कार्य
तित्तर्द६ स्यसत्वं लोकवेदाभ्यामवगम्यते यदुक्तं असद्व्यपदेशात् असदेवेदमग्र आसीत् असद्वा इदमग्र आसीदिदं वा अग्रे
वा४ नैव किंचनासीदिति लोके च सर्वमिदं तद्घटादिकं हर्षं हि नासीदिति अनेन यथोक्तं नोपपद्यत इति चेन्न धर्मा
न्तरेणात्स्यापदेशात् सत्वल्व सद्व्यपदेशात् स एव कार्यद्रव्यस्य हर्षकाले धर्मान्तरेण संस्थानान्तरेणानभि
व्यक्तिमत्वेनन लक्षत्वेन सत्वात्सत्वे हि द्रव्यधर्मादि तत्र सत्वधर्मान्धर्मान्तरमसत्वं इदं ग्राह्यं निर्दिष्टमसज्ज
गतः सत्वधर्मो नामरूपमसत्वधर्मं तत्तद्धि नामरूपकृतस्यतद्विशेष
त्वादग्राह्यत्वेनासत्वं कथ्यमिदमवगम्यते

योमृत्युमंतरेसंचरन्यस्यमृत्युःशरीरंयंमृत्युर्नवेद ८४

श्रीभा॰ ३२ णाधिपाधिपः तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योभिचाकसीति ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ प्राज्ञेनात्मना।
संपरिष्वक्तः प्राज्ञेनात्मनान्वारूढः अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्धः प्रधान
क्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः नित्यो नित्यानां चेतनः चेतनानां एको बहूनां यो विदधाति कामान् योऽव्यक्तमंतरे
संचरन् यस्याव्यक्तं शरीरं यमव्यक्तं न वेद यो ऽक्षरमंतरे संचरन् यस्याक्षरं शरीरं यमक्षरं न वेद एष सर्व
भूतांतरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः इत्यादिभिः श्रीअप्रमादिवचनतदनुपपत्तिः श्रीअ
प्रमकाष्ठलोष्ठतृणादीनामत्यंतहेयानां सततविकारास्पदानां अचिद्विशेषाणां निरवद्यनिर्विकार
निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानस्वेतरसमस्तवस्तुविलक्षणानंतज्ञानानंदैकस्वरूपनानाविधानंत
महाविभूतिब्रह्मस्वरूपैक्यं यथा नोपपद्यते तथा चेतनस्याप्यनेकदुःखयोगार्हस्य खद्योतकल्पस्यापहत तद्धि
पाप्मेत्यादिवाक्यावगतसकलहेयप्रत्यनीकानवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणाकरब्रह्मभावान्नु
पपत्तिः समानाधिकरण्यनिर्देशो यस्यात्मा शरीरमित्यादिभिः श्रुतिभिः जीवस्य ब्रह्मशरीरत्वाद्ब्रह्मणो जीव
शरीरतया तदात्मत्वेनावस्थितेर्जीवप्रकारब्रह्मप्रतिपादनपरश्चैतदविरोधी प्रत्युतैतस्यार्थस्योपपादकश्चे क३
त्यवस्थिते इति तिका प्राकृतत्व इत्यादिभिरसकृदुपपादितं अतः सर्वावस्थं ब्रह्म चिदचिद्वस्तुशरीरमिति सू २२
क्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरं ब्रह्म कारणं तदेव ब्रह्म स्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरं तदा कार्यमिति जगद्ब्रह्मणोः

ग१

२०

स्वात्मनोहितरूपं करणमित्यादयो दोषाः प्रसज्येरन् आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकानंतदुःखा
करं चेदं जगत् कथं हि स्वाधीनो बुद्धिमान् प्रवर्तते जीवाद्ब्रह्मणो भेदवादिभ्यः श्रुतयोऽजगद्ब्रह्मणोरन
न्यत्वं वदतां त्वयैव परिहृताः भेदे सत्यनन्यत्वासिद्धेरौपाधिकभेदविषया भेदश्रुतयः स्वाभाविकाभेदविषया त२
श्चाभेदश्रुतय इति चेन्न ... स्वभावतः स्वस्मादभिन्नं जीवं किमयं न पश्यति तज्जगत्कारणं ब्रह्म जानाति न
वा न जानाति चेत् सर्वज्ञत्वहानिः जानाति चेत् स्वस्मादभिन्नस्य ... जीवस्य दुःखं स्वमिति जानतो
ब्रह्मणो हिताकरणाहितकरणादिदोषप्रसक्तिरनिवार्या जीवब्रह्मणोरज्ञानकृतो भेदः तद्विषया भेदश्रुति
रिति चेत् तत्रापि जीवाज्ञानपक्षे एवं जीवो विकल्प्यः तत्फलं च तदवस्थं ब्रह्माज्ञानपक्षे स्वप्रकाशस्वरूपस्य
ब्रह्मणोऽज्ञानसाक्षित्वं तत्कृतं तिरोधानादि न संभवति अज्ञानेन प्रकाशतिरोहितत्वे तिरोधानस्य प्रकाश
निवृत्तिकरत्वेन प्रकाशस्यैव स्वरूपत्वात् स्वरूपनिवृत्तिरेवेति स्वरूपनाशादिदोषप्रसक्तं प्रागेवोदीरितं अन्तर
दप्रसंगात् ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमिति प्राप्ते अभिधीयते श्रीबादरायणेन अधिकं तु भेदनिर्देशात् श्रीसूत्रकार आह पदं वीव
त२ र्गमयति आध्यात्मिकादिदुःखयोगात् प्रत्यगात्मनोऽधिकमपरिच्छिन्नं ब्रह्म कुतः भेदनिर्देशात् प्रत्यगात्म
नो हि भेदेन निर्दिश्यते परं ब्रह्म य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो न२
यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः ... त्वमेति स कारणं करण

पिजनापेक्षत्वात् कुवतिशक्तीकारककलापोपसंहारे ८

श्रीभा॰ वं तस्य सत्यसंकल्पस्य स्वरूपस्वभावस्य सर्वचेतनाचेतनवस्तुप्राप्तितया सर्वप्रकारत्वेन सर्वात्मत्वं सकलेत
२५ रविलक्षणत्वं चाविरुद्धमिति स्थापितमिदानीं सत्यसंकल्पस्य परस्य ब्रह्मणः स्वसंकल्पमात्रेण विचित्र
मि३ जगत्सृष्टियोगो न विरुध्यत इति स्थाप्यते ननु च परिणत शक्तीनां कारककलापोपसंहारसापेक्षत्वदर्श
नेन सर्वशक्तेर्ब्रह्मणः कारककलापानुपसंहारेण जगत्कारणत्वं विरोधः कथमापद्यते उच्यते लो
के तत्तत्कार्यजननशक्तियुक्तस्यापि तत्तदुपकरणसापेक्षत्वदर्शनात् सर्वशक्तियुक्तस्य परस्य ब्रह्मणोपि
तत्तदुपकरणविरहिणः स्रष्टृत्वं नोपपद्यत इति कस्यचिन्मन्दधियः शंकाजायते इति निराक्रियते ॥ उच्य साधि
त० ७ त० पटादिकारणभूतानां कुलालकुविन्दादीनां तज्जने सामर्थ्ये सत्यपि कानिचिदुपकरणान्युपसंहृत्यैव
जनयितृत्वं दृश्यते तज्जननशक्ताः कारककलापोपसंहारेण जनयन्तीत्येतावानेव विशेषः ब्रह्मणोपि स
र्वशक्तेः सर्वस्य जनयितृत्वं तदुपकरणानामनुपसंहारेणोपपद्यते प्राक्सृष्टेरुपसंहार्यस्य सदेव सोम्ये
दमग्र आसीत् एको ह वै नारायण आसीदित्येवमादिषु प्रतीयते अतः स्रष्टृत्वं नोपपद्यत इत्येवं प्राप्ते त
दिदमाशंकते उपसंहारदर्शनान्नेति चेदिति परिहरति न क्षीरवद्धि न सर्वेषां कार्यजननशक्तानामुप
संहारसापेक्षत्वमस्ति यथा क्षीरजलादेर्दधिहिमजननशक्तस्य तज्जनने एवं ब्रह्मणोपि स्वयमेव सर्वज २३
ननशक्तेः सर्वस्य जनयितृत्वमुपपद्यते हि इति प्रतिज्ञावन्निर्देशः चोद्यसमंदताख्यापनाय क्षीरादि

सामानाधिकरण्योपपत्तिः अतो ब्रह्मकार्यत्वेनानन्यत्वं अविकृतस्तेजोजीवस्य च ब्रह्मणः अपरिणामित्व
ङ्ः खिन्नकल्याणगुणाकरत्वसमाभावासंकरः सर्वमत्यविरोधश्च भवति सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवे
त्यविभागावस्थायामप्यविकृतजीवस्य ब्रह्मशरीरतया सूक्ष्मरूपेणावस्थानमवश्याभ्युपगंतव्यमन्यथैने
र्गुण्येन साधेत्तत्वात् न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते चेति सूत्रद्वयोदितत्वान्न।
दानीमपि सूक्ष्मरूपेणा. वस्थानस्याविभागस्तु नामरूपविभागाभावादुपपद्यते च अतो ब्रह्मकारणत्वं सम
जीवदि वन्येवयेपुनरसेर्वस्याविद्याविपुलावस्थामभिप्रेत्यैवं भेदं वर्णयंतितेषामिदं सर्वमसंगतं स्यात् नहि नैवस्य ८६
स्य सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं समस्तकारणत्वं सर्वात्मत्वं सर्वनियंतृत्वमित्यादीनि संतिश्रुतेनैव रूपेणाभिः श्रुति
भिः प्रत्यगात्मनो भेदः प्रतिपाद्यते तस्य सर्वस्याविद्यापरिकल्पितत्वात् नवाविद्याकल्पितस्याविद्यावस्था
यां शुक्तिकारजतादिभेदवत्परस्परभेदोपचारस्त्वज्ञकारणाधिकं तु भेदनिर्देशादित्यादिसूत्रप्रतिपादिते ब्रह्मजि
ज्ञासा कर्तव्येति जिज्ञास्यतया प्रक्रांतस्य ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणस्य वेदांतवेद्यत्वं न सच्चस्तदितिन्यायप
विरोधपरिहारश्च क्रियते अपीतौ तद्वत्प्रसंगादसमंजसं न तु दृष्टांतभावादिति सूत्रद्वयमेतदधिकरण
सिद्धमनुवदति तदुक्तिरिति नन्नपाणोः कार्यकारणभावसंभवप्रवाधिकरणार्थः असदिति चेन्न प्रतिषेध

मात्रत्वादिति च एतदधिकरणस्यमनुवदति ओउपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि परस्य ब्रह्मणः स

श्रीभा० ममांसेज्ञस्य कृतः श्रुतेः श्रुतिस्त्वावच्छिन्नवयवत्वं ब्रह्मणस्ततो विचित्रसर्वं वाह्मओतेर्थेयु पाश्रुति प्रतिपत्त
२८ व्याभिन्नपर्यः नन्वं श्रुतिरप्युपनिनासिं वेदितिवत्यरस्परान्वयायोग्यमर्थं प्रतिपादयितुं न समर्था अवा
पार्ह्ममतत्वादिति पाह्मैकप्रमाणकत्वेन सकलेन रवस्तु विसजातीयत्वादर्सर्गपं स्यचित्रशक्तियोगो नवि वि३
रुद्धइति न सामान्यतोदृष्टं साधनं दूषणं वाहीति ब्रह्मआत्मनि चैवं विचित्राश्चहि किंच पवं वस्तुत्वं नरवेर्वेपि
नोधर्मस्य वस्तुत्वं नरेचारोपणोसत्यचेतनेपदार्थे दृष्टायमासत्वहि सजातीये चेतने नित्यात्मन्यपि प्रसज्यते नतद
प्रसक्तिस्य भावस्वभावचैविज्ञ्यदित्याह विचित्राश्चहीति यथाग्निजलादीनामन्योऽन्यविजातीयानामौस्यादि
२२ प्राक्तपक्ष्य विजातीयादृष्टंपतेन दृष्टोकदृष्ट सर्वविजातीयब्रह्मणि तन्नतर्कदृष्टाः संदृष्टयाः प्राक्तयः संती
तिनकिंचिदवहीनं यथोक्तं भगवता पराशरेण निर्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमलात्मनः कथं सर्गादि
स्त कर्तृत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यत इति सामान्यतोदृष्टापरिचोद्य प्राकृतपस्सर्वभावानामचिंत्यज्ञानगोचराः यतोऽतो
ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्याभावप्राकृतयः भवंति तपतां श्रेष्ठः पावकस्य यथोष्णतेति श्रुतिश्च किंस्विद्वनं कउस
वृक्ष आसीद्यतो द्यावापृथिवी निष्टत क्षुर्मनीषिणो मनसा पृच्छतेदुत यदध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन् ४३
ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष आसीद्यतो द्यावापृथिवी निष्टत क्षुर्म नीषिणो मनसा ब्रवीमि वं ब्रह्माध्यतिष्ठ
द्भुवनानि धारयन्निति सामान्यतोदृष्टचोद्यं सर्ववस्तुविलक्षणे परस्मिन्ब्रह्मणि नावतरंतीत्यर्थः श्री २८

ष्ठानं चतन्ये त्सानदर्शादिभावाय अपि तु शेक्तारंभविशेषार्थं चा यीरेवादिवृदपि लोके प्रीय याद्देवादयः स्वे
स्वे लोके स्वोपेदितानि संकल्पमात्रेण सृजंति तथासौ पुरुषोत्तमः कृत्स्नं जगत्संकल्पमात्रेण सृजतीदेवादी
नां देवादिवत्तयाक्तीनीहष्टांततयोपादानं ब्रह्मणो देवादिवत्तयाक्तेः सृष्टिवृहणयोरिति मतिपन्नव्यं श्रीकृत्स्नप्र
सक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा श्रीसदेव सोम्येदमग्र आसीत् एकमेवाग्रे न किंचनासीत् आत्मा वा इदमेक एवाग्र
आसीदित्यादिषु कारणावस्थायां ब्रह्मैकमेव निरवयवमासीदिति कारणावस्थायां निरस्तचिदचिद्विभाग
तया निरवयवं ब्रह्मैवासीदित्युक्तं तद्विभागमेकं निरवयवमेव ब्रह्म बहु स्यामिति संकल्पमाकाशादि पृथिव्या व८
दिविभागं ब्रह्म स्यादित्यं न पर्यन्ते तद्ब्रह्मविभागं नाभवदिति चोक्तं एवं सति तदेव परं ब्रह्म कृत्स्नं कार्यत्वेनापद्य
तमभ्युपगंतव्यमपचिदंशः तेन तद्विभागविभक्तेरचिदंशमाकाशादिविभागविभक्तमनुच्यतेन तत्सदेव
सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मैकमेवात्मकमेवेत्येवमादयः कारणोकभ्रंतस्य ब्रह्मणो निरवयवत्वा
दिनः शाखाः कुप्येरन् नापि तामेवमप्यपि स्वल्पं चिदचिद्वस्तु शरीरं ब्रह्मकारणं स्थूलचिदचिद्वस्तु कार्यं शरीरं४
मित्यभ्युपगम्यते तथापि शरीरत्वं स्यापि कार्यत्वाभ्युपगमाडुक्तदोषोपद्रवीरं न तस्य निरवयवस्य वा
५२ कुभवत्वे नैनोपपद्यते कार्यत्वात्वयवत्वाशक्तिरात्मनोपपद्यते तस्मादनवेक्षणसिद्धा भाति अतो ब्रह्मका
रणत्वेनोपपद्यत इत्यांशिनः समाधत्ते अपाद्यमत्तः मानात् मात माहउक्तदोषं व्यावर्तयतीनेव

श्रीभा॰ इतिश्रीविकरणत्वादेतिचेन्नतदुक्तं श्री यद्यप्येकमेवब्रह्म सकलेतरविलक्षणं सर्वशक्ति तथापि नतस्यका
२५ र्यैकरणं च विषयतः तिकरणविरहिणस्तस्य न कार्यारंभसंभवः इतिचेन्नतदुक्तं श्रुतेस्तु शब्द मूलत्वात् विचि
त्रशक्तियुक्तं शास्त्रैकसमधिगम्यं सकलेतरविलक्षणं न करणविरहेऽपि तत्तत्कार्यसमर्थमित्यर्थः न
थावस्थितिः यथयन्यवच्च: स्वगुणात्मक णी अपाणिपादो जवनो ग्रहीतेत्येवमाद्याः श्री न प्रयोजन
वत्त्वात् श्री यद्यपीश्वरः प्राक्सृष्टेरेकएव सन्नु सकलेतरविलक्षणत्वेन सर्वार्थप्राप्तिः स्वयमेव विचित्रं पुक्रं:५
जगत्स्रष्टुं शक्नोति तथापीश्वरकारणत्वं न संभवति प्रयोजनवत्त्वात् विचित्रसृष्टेरीश्वरस्य च प्रयोजना
23 भावात् बुद्धिपूर्वकारिणां हि विधिक्रिया प्रयोजनं स्वार्थः परार्थो वा न हि परस्य ब्रह्मणः स्वभावतय
वावाप्तसमस्तकामस्य जगत्सर्गेण किंचित्प्रयोजनमनवाप्तमवाप्यते नापि परार्थः अवाप्तसमस्तकाम
स्य परार्थता हि परानुग्रहेण भवति न वेदृशगर्भजन्मजरामरणनरकादिनानाविधानंतदुःखबहुलं जगत्
रवै४ सृजति प्रत्युत सर्वं कृतानमेव सृजेत्करुणया सृजन् अतः प्रयोजनाभावाद्ब्रह्मणः कारणत्वं नो
पपद्यते इत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे श्री लोकवत्तु लीलाकैवल्यं श्री अवाप्तसमस्तकामस्य परिपूर्णस्य स्वसंक
ल्पविकार्यविविधचिदचिन्मिश्रजगत्सर्गे लीलैव केवलं प्रयोजनं लोकवत् यथा लोके सप्तद्वीपां मेदनी
मधितिष्ठतः संपूर्णवीर्यशौर्यपराक्रमस्यापि महाराजस्य केवलं लीलैकप्रयोजनाः कंदुकाद्यारंभाः दृश्यं २५

सयत्नादौ साध्यमीसत्पत्तेः प्रधानादिकारणवादे लौकिकवस्तुविजातीयत्वाभावेन प्रधानादेर्लोकदृष्टादे
र्वास्तवभवेत्पुरिति सकलेतरविलक्षणस्य ब्रह्मैव कारणमभ्युपगन्तव्यं प्रधानं च निरवयवं तस्य निरवयवस्य
कथमिव महदादिविचित्रजगदारंभ उपपद्यते सत्वरजस्तमसां त्रितयस्यावयवा विद्यंत इति चेन्न वेदविवर्जनीयं
नि सत्वरजस्तमसां समूहः प्रधानमुत सत्वरजस्तमोभिरारब्धमनंतरमन्यप्रधानेकारणमिति स्वाभ्युपग २४ प्रधानस्य
मविरोधः स्वाभ्युपेतसंख्याविरोधश्च तेषामपि निरवयवानां कार्यारंभविरोधश्च समरूपत्वे चैतेषां निरव
यवत्वेन प्रदेशभेदमनपेक्ष्य संयुज्यमानानां न स्थूलद्रव्यारंभकत्वसिद्धिः परमाणुकारणवादेऽपि तेषां प्र
णवो हि निरंशा निष्प्रदेशाः प्रदेशभेदमनपेक्ष्य संयुज्यमानानां न स्थूलद्रव्यारंभकत्वसिद्धिः
परमाणुकारणवादेऽपि प्रदेशभेदमनपेक्ष्य परस्परं संयुज्यमाना अपि न स्थूलकार्यारंभाय भवेयुः
न श्रीसर्वेश्वरैताचंद्रगीतादिश्री सकलेतरवस्तुविसजातीयायवादेवाता सर्वप्राक्तनु येनाचनपेक्षमपरादेवतांत
दर्शयति श्रुतयः परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च न तथापहतपाप्मा विजरो
विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः इति सकलेतरवस्तुविसजातीयत्वं पर
स्यां देवतायां प्रतिपादयन्ति सत्यकामः संकल्पः इति सर्वशक्तियोगं प्रतिपादयन्ति तथा मनोमयः प्राणशरी
सत्यकाम१ रो भारूपः सत्यसंकल्प आकाशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगंधः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनाद म१

पपद्यतेश्चयतस्तद्वेतन्त्रवस्तु परिणतनामरूपं ब्रह्म शारीरतयापि प्रत्युपपदेशानर्हमति सूक्ष्मं तथानभ्युपग
मे त्वकृताभ्यागमकृतविप्रनाशप्रसंगाश्च उपलभ्यते चैतेषामनादित्वं न जायते म्रियते वा विपश्चिदिति श्रुति
प्रवाहानादित्वं च सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदित्यादौ तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यां व्या
क्रियतेति नामरूपव्याकरणमात्रं श्रवणात् तेत्र ज्ञानांस्वरूपानादित्वसिद्धस्मृतावपि प्रकृतिं पुरुषं चैव वि
द्ध्यनादी उभावपीति अनसर्वविलक्षणत्वं सर्वशक्तित्वात् लीलैकप्रयोजनत्वात् तेत्र क्षेत्रज्ञकर्मानुगुणपेन वि
चित्र सृष्टियोगात् ब्रह्मैव जगत्कारणं श्री सर्वधर्मोपपत्तेश्च श्री प्रधान परमाणवादीनां कारणत्वे पक्षमेवैकल्य
मुक्तं वक्ष्यमाणं च तस्य सर्वस्य धर्मजातस्य कारणत्वोपपादितोपपन्नं ब्रह्मैव जगत्कारणमिति ।
स्थितं इति श्रीभगवद्रामानुजाचार्यविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः श्री
श्री श्री श्री श्री श्रीमते रामानुजाय नमः श्री रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं ग्रहणेश्च श्री उक्तं जगज्जन्मादिकार
पर॰४ णं ब्रह्मेति तत्र परैरुद्भाविता दोषाश्च परिहृताः इदानीं स्वपक्षरक्षणाय परपक्षाः प्रतिक्षिप्यन्ते इतरथा कस्य
चिन्मन्दधियः तेषां पक्षाणां प्रत्याभासमूलतामजानतः प्रामाणिकत्वशंका पावैदिकपक्षे किंचित्कृत्य
वैकल्यं जायेतापि अतः परपक्षप्रतिक्षेपायानन्तरः पादः प्रवर्त्तते तत्र प्रथमं तावत्कापिलमतं निरस्यते वे २६
दान्तमतसत्कार्यवादाद्यर्थसंग्रहणात्तस्य सत्यदेनिर्दोषसंभावनाभ्रमहेतुत्वातिरेकादीत्त्वतेनाशं

२४

नेत एव परस्यापि ब्रह्मणः स्वसंकल्पमात्रावक्लृप्तजगज्जन्मस्थितिध्वंसादेर्लीलैव प्रयोजनमिति निर
वद्यं ॥ श्री वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति ॥ श्री ॥ यद्यपि परमपुरुषस्य सकलेतरचिदचिद्वस्तु ।
सनिरवद्य३ विलक्षणस्य अचिंत्यशक्तियोगात्माकृत्स्नदेवैकस्यापि विचित्रजगत्सृष्टिसंभवे तथापि देवम
नुष्यतिर्यक्स्थावरात्मनोत्तममध्यमापकृष्टसृष्ट्या पक्षपातः प्रसज्येत अतिघोरदुःखकरणेन नैर्घृण्य वै०न३४
चावर्ज्जनीयमित्यत्रोत्तरं न सापेक्षत्वादिति न प्रसज्येते वैषम्यनैर्घृण्ये कुतः सापेक्षत्वात् सृज्यमानदेवा
दिक्षेत्रज्ञकर्मसापेक्षत्वात् विषमसृष्टेर्देवादीनां क्षेत्रज्ञानां देवादियोनितत्कर्मसापेक्षत्वं दर्शयंति श्रुति
स्मृतयः साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन कर्मणा ।
तथा भगवता पराशरेणापि देवादिवैचित्र्यहेतुः सृज्यानां क्षेत्रज्ञानां प्राचीनकर्मशक्तिरेवेत्युक्तं निमित्त
मात्रमेवासौ सृज्यानां सर्गकर्मणि प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः निमित्तमात्रं मुक्त्वैव नान्य
त्किंचिदपेक्ष्यते नीयते तपतां श्रेष्ठ स्वशक्त्या वस्तु वस्तुतामिति स्वशक्त्या स्वकर्मणैव देवादिवस्तु ता ।
मापितिति श्री न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च श्री प्राक्सृष्टेः क्षेत्रज्ञानसंति
कृतः अविभागावस्थानात् सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति निर्णयात् क्षेत्रज्ञानां तत्कर्मणां विद्यते कथं तद
पेक्षसृष्टिवैषम्यमित्युच्यते तदनादित्वात् क्षेत्रज्ञानां तत्कर्मप्रवाहाणां च तदनादित्वे पूर्वविभाग३

श्रीभा॰ गिमानं पुरुषेऽध्यास्याहं कर्त्ता भोक्तेति मन्यते एवमज्ञानात् भोगस्तत्त्वज्ञानाच्चापवर्ग इत्येतत्सर्वं तदनुमानाग
२१ मैकसमाधुर्यं नितत्र प्रत्यक्षप्रसिद्धेषु पदार्थेषु नातीवविवादास्पदमस्ति आगमोपि कपिलादिसर्वज्ञज्ञानमूल
इति सोपि प्रधानमेकांडे प्रमाः निरस्त आपः यदिदं प्रधानमेव जगत्कारणमित्यनुमानं तन्निरसनेन सर्वं
तन्मतं निरस्तं भवतीति तदेव निरस्यते नेचेवं वर्णयंति कुतस्तस्य जगतः एकमूलत्वमेव यथाभ्युपगमनीय
मनेकेभ्यः कार्य्योत्पत्त्यभ्युपगमे कारणानवस्थानात् तंतुभन्तयोऽवयवाः स्वांशाभ्सजे षडभिः पार्श्वैः
परस्परं संयुज्यमानाश्रवयविनमुत्पादयंति तेचतंत्वादयः स्वावयवैस्तथाभ्सजैरुत्पाद्यंते तेच तथाभ्सजैः
स्वावयवैरिति परमाणुभिरपि स्वकीयैः षड्भिः पार्श्वैः संयुज्यमानैरेव स्वकार्य्योत्पादनमभ्युपेतव्यमन्य
थाप्रथिमानुपपत्तेः परमाणवोप्यंशित्वेन स्वांशैस्तथैवोत्पाद्यंते तेच स्वांशैरितिनक्वचित्कारणव्यवस्थि
तिश्रतः कारणव्यवस्थासिद्ध्यर्थमेकस्मिं(?)विविधविचित्रपरिणामशक्तियुक्तं स्वयमप्रच्युतस्वरूपमेव
महदाद्यनंतावस्थाश्रयकारणमाश्रयणीयं तच्चैकं कारणं गुणत्रयसाम्यरूपं प्रधानमितितत्कल्पनेहेतुरनुप
णन्यस्यंति भेदानांपरिमाणमन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च कार्य्यकारणविभागादविभागाद्वैश्वरूपस्यकारणमस्त्य
व्यक्तमिति अयमर्थः विश्वरूपमेवद्वैश्वरूप्यं विचित्रसंनिवेशं तन्नभुवनादिकृत्स्नं जगत्तच्चजगद्विचित्र
संनिवेशत्वेन कार्य्यभूतं तत्स्वरूपाव्यक्तकारणकं कुतः कार्य्यत्वात् कार्य्यस्यहि सर्वस्य तत्स्वरूपान्वकारणाव २१

त्वमित्यादिभिः वैदिकवाक्यानामनन्यपरत्वमावश्यकं अग्रे वृत्तमस्तत्स्वरूपमतिसंक्षेपतः कियत उपि हत्त्यायांकथ्य नयौनर
या सांख्यानां दर्शनस्थितिः मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त षोडशकस्तु विकारो
न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति तत्र सत्वरजस्तमसां मूलप्रकृतिर्नाम सुखदुःखमोहात्मका निलाघवप्रकाशचलनि
न॰ यमरूपाः स्वभावरूपकार्यानुमेयाः तीन्द्रियाणि कार्यैकनिरूपणीयविवेकान्यत्यानतिरेकाणि समतामुपेतानि न्यो४
नि सत्वरजस्तमांसि द्रव्याणि यानि तत्र रजस्तमसां साम्यरूपा प्रकृतिरेका स्वयमचेतनानेकचेतनभोगार्थं च वप
वर्तते नित्या सर्वगता सतत विक्रियावत्यस्य चिद्विकृतिरपि त्वयपरमकारणमेवमहदाद्यास्तु हि कृतयो ऽन्ये षोढश
५१ कृतयः सप्त महानहंकारः शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रमिति तत्राहंकारस्त्रिवि
धो वैकारिकस्तैजसो भूतादिश्च तत्र सात्विको राजसस्तामसश्च तत्र वैकारिकादिन्द्रियादिः भूतादिस्ताम सात्विक६
सो महाभूतहेतुभूततन्मात्रहेतुः तैजसो राजसः उभयोरन्तर्ग्राहकः आकाशादीनि पंच महाभूतानि श्रो
त्रादीनि पंच ज्ञानेन्द्रियाणि वागादीनि पंच कर्मेन्द्रियाणि मन इति केवलविकारा षोडश पुरुषस्तु नित्यपरिणाम
त्वेन न कस्यचित्प्रकृतिर्न कस्यचिद्विकृतिः अत एव निर्धर्मकश्चैतन्यमात्रश्च पुनर्नित्यो निष्क्रियः सर्वगतः प्रतिश
रीरं भिन्नश्च निर्विकारत्वान्निर्लिप्तः पद्मपत्रवत् तस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च न संभवति एवं भूतेपि ततेभ्यः हाः प्रकृतिपुरु
षयोस्त्रिविधिमात्रेण पुरुषस्यैव तन्यप्रकृतावध्यासप्रकृतावपि स्फटिकमणाविव जपाकुसुमस्य प्रतिबिम्ब

सी१ ॥२

ने

श्रीभा· २८ दयोद्रव्यधर्मा न तद्व्यस्वरूपं सत्त्वादयो हि पृथिव्यादिद्रव्यगतलघुत्वप्रकाशादिहेतवः ... स्वभावविशेषा
एव न तु स्वद्रिरूपादिवद्द्रव्यतया कार्य्येष्वनुगता उपलभ्यन्ते गुणत्वेन च सत्त्वादीनां प्रसिद्धिः यत्तु कारणावस्थासिद्ध-
ये जगत एकमूलत्वमुक्तं तदपि सत्त्वादीनामनेकत्वेन नोपपद्यते अत एव कारणावस्था च न सिध्यति साम्याव।
स्थास्तत्त्वादय एव हि प्रधानमिति तन्मतं अतो कारणावकुत्वादनवस्थातदवस्थैव न च तेषामपरमितत्वेन व्यव।
स्थासिद्धिः अपरमितत्वेपि हि त्रयाणामपि सर्वगतत्वेन न्यूनाधिकभावाद्वैषम्यासिद्धेः कार्यारम्भासंभवात् का- भावाय
र्यारम्भेपि वा परमितत्वमेव यथा अयणीयं पत्ररथादिषु स्पृष्टं चेतनाधिष्ठितत्वं दृष्टं तदतिरिक्तं सर्वं पक्षीकृतमि-
२६ त्यादृष्टीयथोवत्सेन्नत्रापि यदुक्तं प्रधानस्याज्ञानाधिष्ठितस्य विचित्रजगदुत्पत्तिर्नानुपपन्नेति तन्न यतः पयोम्बु-
वत्प्रवृत्तिरूपपद्यते यत्र सस्नावद्दुग्धिभावेन परिणममानस्यानन्यापेक्षस्यापि परिस्पन्दप्रवृत्तिपरिणामपरम्प-
वि रा स्वत एवोपपद्यते यथा च वारिदमुक्तानां स्पांबुनः एकरसस्य नालिकेरतालचूतकपित्थनिंबतिंत्रि ... त्यादिविचि-
त्ररसरूपेण परिणामे प्रवृत्तिः स्वत एव दृष्टपतेत तथा प्रधानस्यापि परिणामस्वभावस्यानन्याधिष्ठितस्यैव प्रतिसर्गा-
वस्थायां सदृशपरिणामेनावस्थितस्य सर्गावस्थायां गुणवैषम्यनिमित्तो विचित्रपरिणाम उपपद्यते यथोक्तं।
परिणामतः सलिलवत्प्रतिगुणाश्रयविशेषादिति तदेवमव्यक्तमन्यानपेक्षं प्रवर्तत इति चेत् अत्र उत्तरं तत्रापीति २८

सी ले जैगत त्रि

वेपाद्विभागः तस्मिन्नेवाविभागश्च दृश्यते यथा घटमुकुटादेः कार्य्यस्य तत्स्वरूपान्यत्वं च कारणादेः कारणाद्विभा
गः तस्मिन्नेवाविभागः अतो विश्वरूपस्य जगतः तत्स्वरूपान्यथानाडत्वन्नित्तस्मिन्नेव लयश्चेति प्रधानका
रणकमेव जगत् कारणमव्यक्तं साम्यरूपं प्रधानमेव जगतस्स्वरूपं कारणं सत्वरजस्तमोमयसुखदुःखमोहात्मकत्वा
ज्जगतः यथा च स्वात्मनो घटस्य मृद्रूप्यमेव कारणं न देवदत्तादि तद्वत्प्रधानमेव प्रकृतिमत्र यादर्शनात् अव्य
क्तस्य गुणसाम्यरूपस्य देशतः कालतश्चापरिमितत्वे कारणत्वे भेदानां महदहंकारतन्मात्रादीनां परिमितत्वा
दवगम्यते महदादीनि च घटादिवत्परिमितानि कृत्स्नं जगद्व्याप्तुं न प्रभवन्ति अतश्च त्रिगुणं जगत् गुणत्रयसाम्यरू
पप्रधानैककारणमिति निश्चीयते अतो घटेन न नानुमीयते प्रधानं महदादेरेव अनुमीयते अनुमानं न भवत्युक्तं
प्रधानं विचित्रजगद्रचनासमर्थं अचेतनत्वे सति शक्तितत्त्वभावाभिज्ञानधिष्ठितत्वाद्यदेवं तत्तथा यथा रथप्रासादा
दिनिर्माणे केवलदार्वादिकं दार्वादेरचेतनस्य तक्षाद्यनधिष्ठितस्य कार्य्यारम्भानुपपत्तेर्दर्शनात् तद्वज्ज्ञानाधिष्ठि
तस्य कार्य्यारम्भदर्शनात् ज्ञानाधिष्ठितं प्रधानं कारणमित्युक्तं भवति च कारणान्तरप्रस्थानेकान्त्यसम्ब
श्चिनोति न सन्ति तद्योग्यगोत्वादिकारणतव्याप्तिं न च वाच्यं माभूद्व्याप्तिस्तथापि प्रयोज्यादिकारणानां द्रव्यसत्व
हूमादेः कार्य्यादि तत्सत्तायां ... कार्य्यं वितानिकं रणत्वव्याप्तानीनियतस्तत्वा

हेमा

श्रीभा०
२१५
पुण्यापुण्यस्वरूपे हि शास्त्रैकसमधिगम्ये शास्त्रस्य चानादिनिधनाविच्छिन्नपाठसंप्रदायानाज्ञानप्रमादादिदोष-
गंधवेदाख्योत्तरशास्त्रस्य परमपुरुषाराधनतद्विपर्ययरूपे कर्मणी पुण्यापुण्ये तदनुग्रहनिग्रहापन्ने
च तत्फले सुखदुःखे इति वेदितव्याह भगवान् द्रमिडाचार्यः फलसंविभक्तया ह्यैहिककर्मभिरात्मानं प्रीषं-
[illegible]ति स प्रीतोलं फलायेति शास्त्रमर्यादेति तथा वक्ष्यति ः स्रष्टा पूर्वं बहुधा जातं जायमानं विश्वं बिभर्ति
भुवनस्य नाभिरिति तथा च भगवता स्वयमेवोक्तं यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततं स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य
सिद्धिं विंदति मानवः इति तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनि-
ष्विति च स भगवान् पुरुषोत्तमोऽवाप्तसमस्तकामः सर्वज्ञः सर्वेश्वरः सत्यसंकल्पः स्वमाहात्म्यानुरू-
प लीलाप्रवृत्तये तानि कर्माणि समीचीनान्येतान्यसमीचीनानीति कर्मद्वैविध्यं [illegible] संविधाय तदु-
पादानोचितदेहेंद्रियादिकं तन्नियमनशक्तिं च सर्वेषां क्षेत्रज्ञानां सामान्येन प्रदिश्य स्वशासनावबोधिशा-
स्त्रं च प्रदर्श्य तदुपसंहारार्थं चांतरात्मतयानुप्रविश्यानुमंतृतया च नियच्छंस्तिष्ठति ते क्षेत्रज्ञास्तदाहि-
तशक्तयस्तत्प्रदिष्टकरणकलेवरादिकाः तदाधाराश्च स्वयमेव स्वेच्छानुरूपेण पुण्यापुण्यरूपे कर्म-
णी उपाददते तत्र [illegible] पुण्यरूपकर्मकारिणं स्वशासनानुवर्तिनं ज्ञात्वा धर्मार्थकाममोक्षैर्वर्द्धयते शा-
सनातिवर्तिनं च तद्विपर्ययैर्योजयति अतः स्वातंत्र्यादिविकल्पचोद्यानि नावकाशं लभंते दयाह्निनाम।

त

पन्नक्षीरजलादिदृष्टांततयानिदर्शितेऽपि आत्मानधिष्ठाने प्रवृत्तिर्नोपपद्यते तेन दृष्टिहर्षमेव पक्षीकृतमित्यभिप्रा
यः उपसंहारदर्शनाद्योति चेन्न क्षीरवद्धीत्यत्र दृष्टपरिकरितं न रवदितस्यापि स्वासाधारणपरिणाममुपपद्यत
न इत्युक्तं आत्मा‥धिष्ठितत्वं प्राकृतं योऽप्रवृत्तिहेतुरित्यादिश्रुते: व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ॥३॥ तस्य
सत्यसंकल्पस्याधिष्ठानानपेक्षत्वपरिणामित्वे सर्वव्यतिरेकेण प्रतिसर्गावस्थायामनवस्थितिप्रसंगात् न प्रा
शो ज्ञानधिष्ठितप्रधानकारणमपि ष्ठितत्वेन स्वसत्यसंकल्पत्वेन सर्गप्रति सर्वविचित्रसृष्टिव्यवस्थासिद्धि: अ
न्यत्राभावाच्च मात्मापि हितत्वे यतस्यावास समस्तकामस्य परिपूर्णस्यानवधिकातिशयानंदस्य निरवद्यस्यानिरंज
नस्य सर्गप्रतिसर्गव्यवस्थाहेत्वभावाद्धि प्रमस्तृष्टो निर्दयत्वप्रसंगाच्च समानो पदोषत्वाति परिहरणस्यापिली
लार्थप्रवृत्तिसंभवात् सर्वज्ञस्य तस्य परिणामविशेषापत्तिप्रकृतिदर्शनं‥ रूपसर्गप्रतिसर्गहेतो: संभवात् विशेष
क्षेत्रज्ञकर्मणामेव विषमसृष्टिव्यवस्थापकत्वाच्च नन्वेवं क्षेत्रज्ञपुण्यपुण्यरूपकर्मभिरेव सर्वव्यवस्था: सिद्धा
इति किं तमीश्वरेणापि ष्ठात्रा पुण्यापुण्यरूपानुष्ठितकर्मसंस्कृता ‥ प्रकृतिरेव पुरुषार्थानुरूपं तया
व्यवस्थया परिणस्यते यथा विषादिद्रु: ष्ठितानामन्नपानादीनामेव यथाविधोपयोगिनां च सुखदु:खहेतुभू
तपरिणामविशेषो देशकालव्यवस्थया पानमपते ‥: सर्गप्रतिसर्गविभ्रमस्यादेवादिविषमसृष्टि: केवलस्या च
स्याच्च सर्वप्रकारपरिणामप्राप्तिफलत्वस्य प्रधानस्यैवोपपद्यते अनभिज्ञो भवान् पुण्यापुण्यकर्मस्वरूपयो:

श्रीभा० क्तिविकल्पः प्रवृत्तिशक्तिर्यत्तोऽयं धः प्रवर्त्तते अयंः कान्तामसंनिधानात्तायः प्रवर्त्तते एवं प्रकृतिपुरुषसंयोगकृतो जग
३० त्सर्गः प्रवर्त्तते यथोक्तं पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य पंग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्ग इति
पुरुषस्य प्रधानेन भोगार्थं कैवल्यार्थं च पुरुषसन्निधानात् प्रधानं सर्गादौ प्रवर्त्तत इत्यर्थः अत्रोत्तरं तथापीति य
द्यपि प्रधानस्य प्रवृत्तिसंभवः तदवस्थ एवं यंशोर्शमनशक्तिविकल्पस्यापि मार्गदर्शनं तदुपदेशादयः कादाचि
त्कविशेषास्सहस्रशः सन्ति अयोपि चेतनः रज्जुपदेशात्स्वगमेन प्रवर्त्तते तथा यस्कान्तमणेरप्युपसर्पणा
२४ मनादयः सन्ति पुरुषस्य निष्क्रियस्यानन्तादृशाविकारासंभवेत्संनिधानमात्रस्य नित्यत्वेन सर्गप्रसंगो नित्यमुक्त नित्यर्द्धि
प७ भा७ त्वेन बंधाभावोऽपवर्गाभावश्च श्री अंगीत्वानुपपत्तेश्च श्री रजुणानामुत्कर्षनिकर्षनिबंधनां गागिभावाद्विजगत्प्रवृ
प्रति६ त्तिः प्रतिनिगुणाश्रयविशेषादिति वदद्भिर्भवद्भिरभ्युपगम्यते प्रतिसर्गावस्थायां तु साम्यावस्थानां सत्वरजस्तमसा
मन्योन्याधिकान्यूनताभावादंगांगिभावानुपपत्तेर्न जगत्सर्गउपपद्यते तत्र यो वैषम्याभ्युपगमे नित्यसर्गप्र पि५
संगः अतश्च नप्रोक्तानधिष्ठितं प्रधानं कारणं श्री अन्यथान्वमितोक्तशक्तिवियोगात् श्री दूषि तप्रकारान्ति
चे३ रिक्तप्रकारान्तरेण प्रधानानुमितौ प्रधानस्याज्ञात्वशक्तिवियोगान्न एवदोषः प्रकृत्स्तुः अ तोनकथंचि
दप्यनुमानेन प्रधानसिद्धिः श्री अभ्युपगमेप्रयोजनाभावात् श्री अनुमानेन प्रधानसिद्ध्यभ्युपगमेपि प्रधानस्य प्र गर नरु३
योजनाभावान्न तदनुमानं पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्येति प्रधानस्य प्रयोजनं पुरुषभोगा

२१ स्वार्थनिरपेक्षा परार्थः त्वा स हि स्थूला सा च सूक्ष्मा सन्नाति वृत्तिर्व्यवसायं प्रतिपद्यमानां वर्णापादकल्पने प्रस्तुतं
पुंस्त्व ... मेवापहति तत्रिगुणपवनत्रयेण अन्यथा शान्तिनिवृत्त्यादीनामवस्थानां प्रसंगात् प्रशासनानिवृत्तिव्यव-
सायनिवृत्तिमात्रेणैतावन्नैतत्कल्प्योपचितदुर्विवहानं ... पत्रा यानं भीकारेण निवर्तितायुक्त्वस्वसंहृद्यये स्वयेवम
पतते प्रयोजनं तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकं ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति तेषामेवानुकंपार्थम नेष
हमज्ञानजं तमः नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वतेति अतः आत्मांधिष्ठितं प्रधानं कारणं ... स्वाच- नवम
यपि आत्मानधिष्ठिताया: प्रकृतेः परिस्पंदनप्रवृत्तिरपि न संभवतीत्युक्तं तथाप्यनपेक्षायाः एव परिणामप्रवृ-
त्तिः संभवति तथा दर्शनात् पयोन्वादिनोपभुक्तं हि तृणोदकादि स्वयमेव क्षीराद्याकारेण परिणममानं दृश्यते अ-
तः प्रकृतिरपि स्वयमेव जगदाकारेण परिणंस्यत इति नत्वेवं अन्यत्राभावादेव नतृणादिवत् क्षीरेण तद्वपपद्यते तृणा-
देः आत्मानधिष्ठितस्य परिणामाभावाद् दृष्टान्तासिद्धेः कथमसिद्धिः अन्यत्राभावात् पतितृणोदकादिकमेनड्डुहाद्युप- कि
भुक्तं प्रक्षीणं क्षीराद्याकारेण परिणंस्यते तं आत्मानधिष्ठितमेव परिणमत इति वक्तुं धार्ष्ट्यं नेतदस्तितोपेक्षाकृपमुक्तं
प्रात्तः एवक्षीरीकरोति पयोऽनुवद्धे त्वनाप्युक्तमेवात्र प्रपंचितं तत्रैव व्यभिचारप्रदर्शनाय पशुरूपा चलन वदिति चेन्नत्यपि
पीश्रयोश्चेतनयोरपि चेतन्यमनुवर्तनः ... प्रधानवृत्तिः कथं ... पिरूपसन्निधानाच्चेत
नेप्रधानप्रवर्तते तथा दर्शनात् नामनसा कि ... कस्मात् ... पंगुसन्निधानात्तच्चेतनो पकृतोऽदर्शा-

श्रीभा॰
३२

एवंरूपस्य तस्याध्यासस्य लोभ्रमोपि न संभवति अध्यासभ्रमयोरपि विकारत्वात् प्रकृतेश्चैतौ न संभवतः तयोश्चे
तनधर्मत्वात् अध्यासो हि नाम चेतनस्यान्यस्मिन् अन्यधर्मानुसंधानं स च चेतनधर्मो विकारश्च न च पुरुषस्य प्र
कृति सन्निधि मात्रेणाध्यासादयः संभवंति निर्विकारत्वादेवं संभवंति चेत् नित्यं प्रसज्येरन् सन्निधेरकिंचित्करत्वं
च न विलक्षणत्वादित्यत्र प्रतिपादितं प्रकृतिरेव संसरति बध्यते मुच्यते चेत् कथं नित्यमुक्तस्य पुरुषस्योपकारि
णीत्युच्यते वदंति हि नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः गुणवत्यगुणस्य सतस्तस्यार्थमपार्थ
कं चरतीति ननु या प्रकृतिर्येन पुरुषेण यथा स्वभावाद्दृष्टा तस्मात् पुरुषात् तदानीमेव निवर्तेत अतिचाहः रंगस्य दर्शयि
ते, त्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात् पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाश्य निवर्तते प्रकृतिः प्रकृतेः सुकुमारतरं न किंचिदस्तीति मेम
तिर्भवति । याह दृष्टास्मीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्येति तदयं तत्र पुरुषो हि नित्यमुक्तत्वान्निर्विकारत्वान्न तां कदा
29 चिदपि पश्यति नापश्यति स्वयं च स्वात्मानं न पश्यत्यचेतनत्वात् पुरुषस्य स्वात्मदर्शनं स्वदर्शनमिति नाप्यस्पाति च
स्वयमचेतनत्वात् पुरुषस्य दर्शनरूपविकारासंभवात् अथ सन्निधिमात्रमेव दर्शनमित्युच्यते सन्निधेर्नित्यत्वे न नि
त्यदर्शनप्रसंग इत्युक्तं स्वरूपातिरिक्तः कादाचित्कः सन्निधिरूपी निर्विकारस्य नोपपद्यते किं च मोक्षहेतुस्तु स्वसन्नि नित्य२
वंधहेर ४२ धानरूपमेव दर्शनं चेत्तु रपि तदेवेति नित्यवद्बंधो मोक्षश्च स्यातां अथ यादर्शनं वंधहेतुर्यथावत् स्वरूपदर्शनं मोक्षहे
तुरिति चेदुभयविधस्यापि दर्शनस्य सन्निधानरूपतानतिरेकात् सदोभयप्रसंगा एव सन्निधेरनित्यत्वे तस्य हेतुत्वे ३१

यवर्गावभिमतौ नैव न संभवतः पुरुषस्य चैतन्यमात्रस्य पुंसो निष्क्रियस्य निर्विकारस्य तत एव नित्यमुक्तस्वरू
पस्य प्रकृतिदर्शनरूपो भोगः तद्वियुक्तरूपो ऽपवर्गश्च न संभवति एवंरूपस्यैव प्रकृतिसन्निधानान्नित्यविरामवि
रोधस्याबद्धः स्वदर्शनरूपभोगासंभावनायां प्रकृतिसन्निधानस्य नित्यत्वेन कदाचिदप्यपवर्गो न स्यादिति श्रीवि
प्रतिवेयाज्ञासमंजसं श्रीविप्रतिसिद्धं चेद सांख्यानां दर्शनं तत्राह प्रकृतेः परार्थत्वेन दृश्यत्वेन भोग्यत्वेन
च प्रकृते भोक्तारमपि द्रष्टारं द्रष्टारं साक्षिणं च पुरुषमभ्युपगम्य प्रकृतेरिव तादात्म्यभजनात् तस्य कैवल्यमपि प्रा
तद्ध प्यवदन्त एवं तस्य नित्यनिर्विकारचैतन्यमात्रस्वरूपं पाकर्तृत्वे कैवल्यं च स्वरूपमेवाहुः ततः एव तेषु भोगसाध
नानुष्ठाने भोगस्य प्रकृतेरेवेत्याहुः एवंभूतनित्यनिर्विकारोदासीनपुरुषसन्निधानात् प्रकृतेरितरेतराध्या
सेन स्वर्गादिप्रदर्हि पुरुषभोगापवर्गार्थत्वमाहुः संहातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानाच्च पुरुषोऽ
स्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्चेत स्मात् विपर्यासात् सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृ
त्वमकर्तृभावश्चेति पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य कैवल्यहेतवे आहुः तस्मान्न बध्यते नापि मुच्यते ना
पि संसरति कश्चित् संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिरिति तत्संयोगात् अचेतनं चेतनवदिव
लिङ्गं गुणकर्तृत्वे [illegible] भवति संयोगः कैवल्यार्थं

तत्कृतः सर्गः इति साक्षित्वद्रष्टृत्वभोक्तृत्वादयो नित्यनिर्विकारस्याकर्तुरुदासीनस्य कैवल्यैकरूपस्य न संभवन्ति

श्रीभा· दृकाभवेप्युरन्त्यपरमाणूनां प्रदेशभेदाभावे सति सदृशपरमाणुसंयोगेऽपि एकस्मात्परमाणोरनतिरिक्तपरि
३२ माणतया अणुत्वमहत्त्वह्रस्वत्वदीर्घत्वाद्यसिद्धिः स्यात् प्रदेशभेदाभ्युपगमे परमाणोरपि सांशत्वात् स्वकीयैरंशै
स्तेन च स्वकीयैरंशैरित्यनवस्थानवताच्च मेरुसर्षपयोर्महत्त्वाभ्यां द्विसर्षपमहीधरयोर्वैषम्यं परमाणोरप्यनंता
वयवत्वे अवयवानंत्यसाम्यात् सर्षपमहीधरयोर्वैषम्यासिद्धेरवयवापकर्षकाष्ठाव पराभ्युपगमनीयेति पर
माणूनां प्रदेशाभावे सति एकपरमाणुपरिमाणातिरेकी अणिमा न जायेतेति सर्षपमहीधरयोरेवासिद्धेः किं
कुर्मः इति चेत् वैदिकपक्षः परिहर स्यतां पत्र परैर्ब्रह्मकारणवादे दूषणपरिहारपरमिदं सूत्रं व्याख्यातं तदसंगतं
पुनरुक्तं ब्रह्मकारणवादे परोक्तान्दोषान् पूर्वस्मिन्पादे परिहृत्य परपक्षप्रतिक्षेपो ह्यस्मिन्पादे क्रियते चेतना
30 दृश्यमाणाज्जगदुत्पत्तिसंभवस्य नविलक्षणत्वादित्यत्र प्रपंचितः अतो ह्रस्वपरिमंडलाभ्यां महद्दीर्घाणुह्रस्वोत्प
त्तिवदन्यत्त्वत दभ्युपगतं सर्वमसमंजसमित्येव सूत्रार्थः किमत्रान्यदसमंजसमिति चाह श्री उभयथापि न कर्मातद
दभावः श्रीपरमाणुकारणवादे हि परमाणुगतकर्मजनितसंयोगपूर्वकद्व्यणुकादिक्रमेण जगदुत्पत्तिरिष्य
ते तत्र निखिलजगदुत्पत्तिकारणभूतपरमाणुगतमाद्यं कर्मादृष्टकारितमभ्युपगम्यते अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायो
स्तिर्यग्गमनमणुमनसोश्चाद्यं कर्मादृष्टकारितानीति तदिदं परमाणुगतं कर्म स्वगताऽदृष्टकारितमात्म
गताऽदृष्टकारितं वा उभयथापि न संभवति देहोत्पत्तेः पुण्यापापानुष्ठानजनितस्यादृष्टस्य परमाणुगतत्वासंभवात् न१ ३२

यणीयत्वस्यापीत्यनवस्थानं चेत्तहोभयपरिजिहीर्षया स्वरूपमन्यावदेव सन्निधिरिति तदा स्वरूपस्य नित्यत्वेन
व२ नित्यवद्बंधमोक्षौ अत एवमादेर्विप्रतिषेधात्साङ्ख्यानामदर्शनमसमंजसमेवेति कूटस्थ नित्यनिर्विशेषस्वप्रका
शचिन्मात्रं ब्रह्म अविद्यया तादात्म्येनापारमार्थिकबंधमोक्षभागीतिवदंतिनेषामप्युक्तनीत्यासादित्वाध्या विद्या३
साध्यसंभवान्मरदसामंजस्यमेव स्यादनुविधानाः सांख्या जननमरणादितिनियमादित्यवस्थासिद्धार्थपुरुष
छ५ बहुत्वमिष्टमितितेनतदपि नैतन्निस्तरामसामंजस्यं न प्रकृतेः पारमार्थ्यापारमार्थ्यविभागो नवैषम्यमुक्तंतद
पक्षे पारमार्थिकत्वे नित्यनिर्विकारत्वस्य कार्योकरस्य चिन्मात्रस्य स्वव्यतिरिक्तसादित्वानुपपत्तेः अपारमा
र्थिकत्वे तत्स्याद्यत्नतोप्यत्वाभ्युपगमात् तन्नयामसंगतं औपाधिकभेदवादेपि उपाधिसंबंधिनो ब्रह्मणो यभे
दस्वभावत्वे तदुपाधिसंबंधानुपपत्तेरसामंजस्यं एवं वैशेषिकमहद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यामिति प्रधान
कारणवादस्य युक्त्याभासमूलतया विप्रतिषिद्धतया चासामंजस्यमुक्तं संप्रति परमाणुकारणवादस्यासा। व५
मंजस्यं प्रतिपाद्यते महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यामित्यसमंजसमितिवर्त्तते वा शब्दश्चार्थे ह्रस्वपरिमं।
क२ त्र३ डलाभ्यामिति च एतेपरिमाणुभ्यां महद्दीर्घं द्व्यणुकानित्ति वादवदन्यच्च तदभ्युपगतं सर्वमसमंजसं परमाणुभ्यो
द्व्यणुकादिक्रमेण जगदुत्पत्तिवादवदन्यदप्यसमंजसमित्यर्थः तथाहि तं तत्र भवन्तो ह्यवयवाः संयोगः वह्निः
ना१ पार्थिवं संपुञ्ज्यमां [illegible] द्व्यणुकादीनामनुत्या।

श्रीभा॰ त्वे संबंधिनो जगतस्त्वनित्यत्वमेवमावादसमंजसं। श्री रूपादिमत्वाच्च विपर्ययो दर्शनात्। श्री परमाणूनां पार्थिवाप्य
३३ तैजसवायवीयानां च तुर्विधानां रूपरसगंधस्पर्शवत्त्वाभ्युपगमादभिमतनित्यत्वसूक्ष्मत्वनिरवयवत्वादिवि
पर्य्ययेणानित्यत्वस्थूलत्वसावयवत्वादिप्रसज्येत रूपादिमतां घटादीनामनित्यत्वे तथाविधकारणत्वस्य
त्वादिदर्शनान्न हि दर्शनानुगुणेन मादृष्टोर्थः कल्प्यमानः स्वाभिमतविशेषेण व्यवस्थापयितुं शक्यः। दर्शनानु
गुणेन हि परमाणूनां रूपादिमत्वं च त्वपाकल्प्यते अतोप्यसमंजसं। श्री येन दोषपरिजिहीर्षया परमाणूनां
रूपादिमत्वं नाभ्युपगम्यते तत्राह। श्री उभयथा च दोषात्। श्री न केवलं परमाणूनां रूपादिमत्वाभ्युपगम एव
दोषः रूपादिविरहेपि कारणपूर्वकत्वात् कार्यगुणानां पृथिव्यादयो रूपादिशून्याः स्युः एतद्दोषपरिजिही
31 र्षया रूपादिमत्वाभ्युपगमे [illegible] कार्य्यगुणानां पूर्वोक्तदोष उभ
यथा च दोषादसमंजसं। श्री अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा। श्री कापिलपक्षस्य श्रुतिन्यायाविरोधेन नित्यत्वस्या
पि सत्कार्य्यवादादिना क्वचिद् वैदिकैः परिग्रहोस्ति अस्य तु काणादपक्षस्य केनाप्यंशेनापरिग्रहादनुप
पन्नत्वाच्चात्यन्तमनपेक्षैव निःश्रेयसार्थिभिः कार्य्या। श्री समुदाय उभयहेतुकेपि तदप्राप्तिः। श्री परमाणुकार
णवादे नाव वैशेषिका निरस्ताः सौगताश्च जगतः परमाणुकारणत्वमभ्युपगच्छंतीत्यनंतरं तन्मतेपि जगदु ३३
सूत्र १ त्पत्तिव्यवहारादिकं नोपपद्यत इत्युच्यते। ते च चतुर्विधाः केचित् पार्थिवाप्यतैजसवायवीयपरमाणुसंघात रू

संभवे च सर्वदोत्पादकत्वप्रसंगः आत्मगतस्य चादृष्टस्य परमाणुस्थकर्मोत्पत्तिहेतुत्वेन संभवति अथ यादृष्टवदा
भो२ त्मसंयोगादणुकर्मोत्पत्तिः तदा तस्यादृष्टप्रवाहस्य नित्यत्वेन नित्यसर्गप्रसंगः नन्वदृष्टं विपाकापेक्षं
फलदायकं कानिचिददृष्टानि तदानीं विपच्यन्ते कानिचिज्जन्मान्तरे कानिचित्कल्पान्तरे अतो विपाकापेक्ष
त्वान्न सर्वदोत्पादकत्वप्रसंग इति नैतदनेनेत्यात्मभिरेकैकेन सर्वकर्मपुञ्जापादनस्थितानेक दिपककर्मजनिता
नामदृष्टानामेकस्मिन्काले एकरूपविपाकस्यार्थमाणिकत्वात् अत एव युगपत्सर्वसंहारोत्पत्ति परार्धकाल
विपाकेनावस्थानं च न संगच्छते न चेश्वरेच्छादितविशेषादृष्टसंयोगादणुकर्म आनुमानिकेश्वरासिद्धेः
प्रमाणयोनित्वादिना प्रतिपादितत्वात् अतो जगदुत्पत्त्यै परमाणुगतकर्महेतुकत्वाभावः श्रीसमवायाभ्युपगमाच्च
साम्यादनवस्थितेः श्रीसमवायाभ्युपगमाच्च समञ्जसं जगतः साम्यादनवस्थितेः समवायस्याप्येवं पविज्ञातिगु
२५ णवदुपादकांतरापेक्षा साम्यादुपादकांतरस्यापि तथेत्यनवस्थितेः समञ्जसमेव एतदुक्तं भवति अयुतसि
द्धानामाधाराधेयभूतानामिह प्रत्ययहेतुर्यः संबंधः स समवाय इति समवायोऽभ्युपगम्यते अदृष्टघटितन्तु
पलब्धीनां जात्यादीनां तथाभावस्य निर्वाहकत्वेन कश्चित्समवायोऽभ्युपगम्यते समवायस्यापि तत्साम्यात्तथाभा
वहेतुरन्वेषणीयः तस्यापि तथात्वं नवस्थासमवायसंतदृष्टवशात्स्वभाव इति परिकल्प्यत इति चेज्जातिगु
नित्यत्वे१ ४-चानित्यत्वे चायं दोषः समानः दोषान्तरमप्याह श्रीनित्यमेव च भावात् श्रीसमवायस्य संबंधनित्य
२२ त्वादीनामपि स्वभावः कल्पनीयः [illegible]
अभ्युपगम्यते स्वभाव इति परिकल्प्य तु युक्तमिति समवा
यस्यानित्यत्वे१४

श्रीभा· यावेदिताविदितस्य नष्टः कथं वान्येन स्मृष्टमन्यो वेदयते कथं वान्येन विदितमर्थमन्यउपादत्ते संतानानामेका
२७ त्वेपि संतानिभ्यस्तेषां वस्तुतो वस्त्वंतरत्वानभ्युपगमान्न तन्निर्बंधनं व्यवहारादिकमुपपद्यते अहमर्थ एवात्मा।
स चूक्तातैर्वर्तिचोयथादितं पुरस्तात् ॥श्री॥ इतरेतरप्रत्ययत्वादुपपन्नमिति चेन्न संघातभावानिमित्तत्वात् ॥श्री॥ अवि
द्यादीनामितरेतरहेतुत्वेनोपपद्यते संघातभावादिकमिति चेत् । यतंडकं भवति यद्यपि क्षणिकाः सर्वे भावास्त
५५ थाप्यविद्ययैतत्सर्वमुपपद्यते अविद्या हि नाम विपरीतबुद्धिः क्षणिकादिषु स्थिरत्वादिगोचरा। तस्याः संस्कारास्तस्या २५
रागद्वेषादयो जायंते ततश्चित्ताभिज्वलनरूपं विज्ञानं ततश्च नामाख्याश्चित्तचैत्तास्ततश्च पृथिव्यादिकं चरूपं विज्ञ।
प्यं ततष डायतनाख्यमिंद्रियषट्कं ततः स्पर्शाख्यः कायः ततो वेदनादयः ततश्च पुनरप्यविद्यादयोपयोक्ताइत्यना
२६ दिं यमविद्यादिकान्योऽन्यमूला चक्रपरिवृत्तिः एवं च सर्वं पृथिव्यादि भूतभौतिकसंघातमंतरेणानोपप
द्यते अतः संघातभावा दिकमुपपन्नमित्यत्रोत्तरं न संघातभावानिमित्तत्वादिति नैतदुपपद्यते यथा सविद्या।
32 दीनां पृथिव्यादिभूतभौतिकसंघातभावं प्रत्यनिमित्तत्वान्नित्यत्वस्थिरादिबुद्धिस्थिरत्वादिबुद्ध्यात्मिकाविद्यातन्नि।
मित्ता रागद्वेषादयो वा अर्थांतरस्य क्षणिकस्य संहतिहेतुतां प्रतिपद्यंते शुक्तिकारजतादिबुद्धिर्हि न शुक्त्याद्यर्थ
संहतिहेतुर्भवति किं च यस्य क्षणिके स्थिरबुद्धिः स तदैव नष्ट इति कस्य रागादय उत्पद्यंते संस्काराश्च यं स्थिरमे २८
कद्रव्यमनभ्युपगच्छतां संस्काराश्च वृत्तिर्यपि न प्रावद्याकल्पपितं ॥श्री॥ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥श्री॥ उत्तरस्य क्ष।

पान्भूतभौतिकान्बाह्यांश्चित्तचैत्तरूपांश्चाभ्यन्तरानः पदार्थान् सत्यत्वाभ्युपगमान्सर्वास्तित्ववादिनः परं अन्ये तु बाह्यार्था
न्सर्वान्पृथिव्यादीन्विज्ञानात्मकानेवाभ्युपयंति अपरे तु अर्थशून्यं विज्ञानमेव परमार्थसदिति अन्येषां अर्थास्तु सत्या प्रार्थ वा२
सू३ कल्पा [illegible] नयो येनेवाभ्युपगतं चित्तचैत्तक्षणिकमात्रं तेन उक्तभूतभौतिकचित्तचैत्त व्यतिरिक्तमात्माकाशादि स्य२
केवलरूपेणैव नान्नमन्यंते [illegible] अन्ये तु सर्वं शून्यत्वमेव संविदं तेन तये बाह्यार्थास्तित्ववादिनस्तेतावन्निरस्य ३४
तेनैवं मन्यंते रूपरसगंधस्पर्शस्वभावाः पार्थिवाः परमाणवो रूपरसस्पर्शस्वभावा आप्याः रूपस्पर्शस्वभा
वास्तैजसाः स्पर्शस्वभावाः वायवीयाः पृथिव्यप्तेजोवायुरूपेण संहन्यंते तेभ्यश्च पृथिव्यादिभ्यः शरीरेंद्रिय
विषयरूपसंघा [illegible] ः भवंति तत्र च शरीरांतर्वर्ति ग्राहकाभिमानरूपो विज्ञानसंतान एवात्मत्वेनावतिष्ठते वे७
अ६ [illegible] ततएव सर्वलौकिकोव्यवहारः प्रवर्तत इति ज्ञाभिधीयते समुदाय उभयहेतुकेपि तदप्राप्तिः योयमण
हेतुकः पृथिव्यादिभूतात्मकसमुदायः यश्च पृथिव्यादिहेतुकशरीरेंद्रियविषयसमुदायः तस्मिन्नुभय रूप४
भौ४ हेतुकेपि समुदाये तत्प्राप्ति [illegible] पपद्यते जगदात्मकसमुदायोत्पत्तिर्नोपपद्यत इत्यर्थः परमाणूनां पृथिव्यादि वे४
भूतानां च क्षणिकत्वाभ्युपगमात्क्षणविनाशिनः परमाणवो भूतानि च कदा संहन्यतो व्याप्रियंते कदा वा सं
हन्यंते कदा च विज्ञानविषयीभूताः कदा च हानोपादानादिव्यवहारास्पदतां भजंते को वा विज्ञानात्मकं च विषयं

स्पृशति कश्च विज्ञानात्मा कमर्थं [illegible] दिनमेव कदाचित् स्वदिनः स्पृष्टस्य न स्पृष्टता

श्रीभा॰
३५

वितयोपलब्धियोगात्सन्तानावसानरूपः स्वलोपः सन्तानान्ते प्रतिक्षणाभावी चोपलब्धुं न ईदृक्त
स्वयोर्निरन्वयो विनाशः प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधशब्दाभ्यामवबुध्यते तौ न संभवत इत्यर्थः कुतः अविच्छे।
दात् सतो निरन्वयविच्छेदासंभवात् संभवे वा सत उत्पत्तिविनाशौ नाभावस्यानरोत्पत्तिरेवावस्थायोगितद्द।
व्यमेकमेवस्थिरमिति कारणादनन्यत्वं कार्यस्योपपादयद्भिरस्माभिस्तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इत्यत्र
प्रतिपादितं निर्वाणस्यदीपस्य निरन्वयविनाशादर्शनादन्यत्रापि निरन्वयविनाशोऽनुमीयत इति चेन्न घटश
रावादौ मृदादिद्रव्यानुवृत्त्युपलब्धेस्ततोऽन्यत्राप्यवस्थान्तरान्तरितैव विनाश इति निश्चिते प्रदीपादौ सूक्ष्मदशा। प२६
प्र.प.१ पन्नस्याप्यनुपलंभोपपत्तेस्तत्राप्यवस्थान्तरान्तरितकल्पनसैव युक्तत्वात् श्री उभयथा च दोषात् श्री क्षणिकत्व
वादिभिरभ्युपेतात्तत्त्वादुत्पत्तिरुत्पन्नस्य तद्धर्ता निश्चनसंभवतीत्युक्तं तदुभय प्रकाराभ्युपगतौ दोषप्रसङ्गभ प२६
33
वति तद्धादुत्पत्तौ तद्गुणात्मकमेव कार्यं स्यात् यद्धि यस्मादुत्पद्यते तेन तदात्मकं दृष्टं यथा मृत्सुवर्णादेरुत्पन्नं माणि
कम्बुकटादि मृत्सुवर्णाद्यात्मकं न च जगत्तद्धात्मकं भवद्भिरभ्युपगम्यते न च प्रतीयते सतो निरन्वयविनाशोऽस
प२ त्वेकक्षणाद् ऊर्ध्वं तस्य जगतः तद्धर्तानिरेव स्यात् पश्चात्तु तद्धाद्गुणादुत्पन्नावनंतरोक्तं तद्धात्मकत्वमेव स्या
त् अतउभयथापि दोषान्न भवदुक्तप्रकारादुत्पत्तिनिरोधौ श्री आकाशे चाविशेषात् श्री वाह्याभ्यंतरवस्तुनः स्थि
रत्वप्रतिपादनाय प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोस्तद्धरूपतानिराकृता तत्प्रसंगेन तत्राभ्यां सहकृतत्त्वेन बौद्धा ३५

५१ णिकत्वं हेतु जगतु त्पत्तिं नोपपद्यते उत्तरक्षणस्य विनष्टत्वात् तस्योत्तरक्षणं प्रति हेतुत्वानुपपत्तेः अभावस्य हेतुत्वे सर्वं।
सर्वत्र सर्वदोत्पद्येत अपूर्वक्षणवर्त्तित्वमेव हेतुत्वमित्युच्यते एवं तर्हि कश्चिदेव चरमक्षणस्तदुत्तरकालभावि
नां सर्वेषामेव योगिप्रभृतीनां ज्ञानानां हेतुः स्यात् अनेकजातीयस्यैव पूर्वक्षण।
वर्त्तिनो हेतुत्वमिष्यते न पापि सर्वदेशवर्त्तिनामुत्तरक्षणभाविनां ज्ञानानामेक एव पूर्वक्षणवर्त्तीच हेतुः
स्यात् अपेक्षसैव हेतुत्वे कउतिमनुष्येण यापि कस्यैकस्य कोहेतुरिति न ज्ञायते अपि च क्षिणिकत्वे ण स्थि
तः तद्विनाशे पि न एवोत्तरक्षणस्य हेतुरिति विंदमाणस्थिरत्वं मन्युपैकिंच चक्षुरादिसंप्रयुक्तस्यार्थस्य
५७ ज्ञानोत्पत्तिकाले अनवस्थितत्वात् कथं दर्शस्य ज्ञानविषयत्वं संभवतिष्यी असति प्रतिज्ञापरोपोयोगपद्यम।
न्यायाश्री असत्यपि हेतौ कार्यमुत्पद्यते येन सर्वं सर्वत्र सर्वदोत्पद्येत ज्ञानके वस्तुमुत्पत्तिविरोधएव प्रतिज्ञान्व
भवतामुपरुध्येत अपि पतिसहकार्य्यान्तरवत्समनंतरप्रत्ययाश्च्युतावेविज्ञानोत्पत्तेर्हेतवऽनिवः प्रतिज्ञा अपि
पतिरिंद्रियमपि प्रतिज्ञानपरोपायचरक्षणे स्थितएवचक्षणं तदोत्पत्तिरिष्यते नचापसति द्वयोः कार्य्य।
५८ क्षणपो ३ कारणयोर्यौगपद्येनोपलब्धिः असज्जेयतनयनयोपलभ्यते क्षणिकत्व प्रतिज्ञाचैवंदीयते क्षणिकत्वं स्थितमे
वेतिचेदिंद्रियसंवंधज्ञानयोर्यौगपद्यं प्रसज्यत प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाभावानिरवृत्तेहेतान्स्थी एवंतावद।
सतउत्पत्तिनिरस्तासतानिरंतरं यासंनाज्ञानात्यनंतरभा

तिनिरालंबनानुमानज्ञानस्यार्थशून्यत्वात्तस्यार्थवत्वेज्ञानत्वस्यानैकांत्यात्तु तत्सामर्थ्यस्यत्वासिद्धेः न भावो ४

त्वे२

श्रीभा॰ यदी यत्र गृहणात्मकत्वं ज्ञानस्याख्यान्यत्र गृहणात्मकत्वाद्व्यात्वमविकल्पमित्युक्तं अतोन बाह्यार्थाभावः यत्त्वत्रेस्वप्नज्ञाना
१२ दृष्टांते न जाग्रदितज्ञानानामपि निरालंबनत्वमुक्तं तत्राह श्रीवेद्य स्वप्नज्ञानस्वमादिवत् श्री स्वप्नज्ञानवेद्यस्यापि जाग्रदितज्ञा ११२
लि२ नानामर्थशून्यत्वं न युज्यते वक्तुं स्वप्नज्ञानानि निद्रादिदोषदुष्टकारणजन्यानि बाधितानि च जाग्रदितज्ञानानि तु त
२४ द्विपरीतानीति तेषां न तत्साम्यं सर्वेषां ज्ञानानामर्थशून्यत्वं भवद्भिस्साध्यो यथार्थानि सिद्धं तु पलब्धेश्चीनकेवलस्यार्थ
शून्यस्य ज्ञानस्य भावः संभवति कुतः क्वचिदप्यनुपलब्धेः न ह्यकर्तृकस्याकर्मकस्य वा ज्ञानस्य क्वचिदप्युपलब्धिः
स्वप्नज्ञानादिष्वपि नार्थशून्यत्वमिति व्याख्याति निरूपणोप्रतिपादितं सर्वथानुपपन्नेत्याह श्रीभ्रा सर्वशून्यत्ववादी
लि७ माध्यमिकः यज्ञवतिष्टते शून्यवादं पर्वसुगतमतेनैकाण्डाशिष्यवद्धियोगपतानुगुणपेनार्याभ्युपगमन्यदिना
क्षणिकत्वादयउक्ताविज्ञानेवाह्यार्थाश्च सर्वेनसंति शून्यमेव तत्वमभावापत्तिरेवमोक्षः इत्येवबुद्धस्याभिप्रायः
34 तदेवहि फलंशून्यस्याहेतुसाधनतयास्वतः सिद्धेः सतयवहिहेतुरन्वेषणीयः तच्च सद्भावादभावाच्चनोत्पद्य
भावान्नावज्रकस्यचिदुत्पत्तिर्दृष्टानहिवटादिरनुपमृदितपिंडादि जायते नाप्यभावादुत्पत्तिस्संभवति न ष्टपि
डादिकेष्वभावादुत्पद्यमानं घटादिकमभावात्मकमेवस्यात् तथा स्वतः परतश्चोत्पत्तिः [illegible]
र्न संभवति स्वतः स्वोत्पत्तौ आत्माश्रयदोषप्रसंगात् प्रयोजनाभावाच्च परतः परोत्पत्तौ परत्वाविशेषात्सर्वेषां सर्व
३१ स्योत्पत्तिप्रसंगः जन्माभावादेवविनाशस्याप्यभावः अतः शून्यमेवतत्वं अतोजन्मविनाशसदसदादयोभ्रांः १२

माकारउपलभ्यमानोज्ञानस्यैवतत्स्वरूपवद्बहिर्वदवभासते [illegible] भ्रमकृतः ज्ञानार्थयोः सहोपलंभनियमात्तज्ज्ञानाद
व्यतिरिक्तोऽर्थः किंचबाह्यमर्थमभ्युपगच्छद्भिरपितद्घटादिविज्ञाने घटज्ञानस्यतत्तद्रूपाकाराणांपतत्तद्रूप्य
रूपरूपप२ सारूप्यमन्तरेणनोपपद्यतइत्यवश्यंज्ञानेऽर्थाकाररूपमास्थेयंतावदेवसर्वव्यवहारोपपत्तेःनव्यतिरिक्तार्थ
कल्पनानिबन्धनाभिका अतोविज्ञानमात्रमेवतत्त्वंनबाह्योऽर्थोस्तीत्यर्थः अपिचन्दनमिदंनाभातउपल[illegible]
ज्ञानातिरिक्तस्यार्थस्य [illegible] भावोवक्तुंनपार्यतेउक्तःउपलब्धेःज्ञातृतात्मनोऽर्थविशेषव्यवहारयोग्यता
पादनरूपेणज्ञानस्यो[illegible]पलब्धेःएवमेवहिसर्वेलौकिकाःप्रतीयन्तेघटमहंजानामीतिएवंरूपेणासंवे[illegible]के
नसकर्तृकेनज्ञायतेऽर्थेनसर्वलोकसाक्षिकमपरोक्षमवभासमानेनैवज्ञानमात्रमेवपरमार्थइतिस्थितंतु
कुन्यप्रकोई सर्वलोकोपहासोपकरणंभवतीतिवेदवादि[illegible]नवोचनिराकरणेनिपुणतरंप्रपंचितंयत्तुसहोपलंभ
नियमादभेदोनीलतद्धियोरितितन्न्यवचनविरुद्धंसाहित्यस्यार्थभेदहेतुकत्वात्तदर्थव्यवहारयोग्यतापादने
ज्ञानस्य४ कस्वरूपस्यतेनसहोपलंभनियमस्तस्मादवैलक्षण्यसाधनमितिचेद्वासंनिरवप[illegible] विनाशिनोज्ञाना
नामन्तवर्तमानःस्थिराकारविरहाद्धासनाचद्रूपपादावितन्ष्टेनहृदर्वज्ञानेनान्यत्वमनुन्नरज्ञानेकथंवा
१ स्यात्ततोज्ञानदेविच्छमपार्थवैचित्र्यकृतमेवतत्तद्र्थव्यवहारयोग्यतापादनरूपतयासाक्षात्प्रतीयमा
नस्यज्ञानस्यतत्तदर्थसंबन्धो[illegible]च्यमेवप्रमाइत्यस्य

श्रीभा० १८ कायस्त्वनेकदेशवर्त्तित्वे निरूढोऽस्तिकायशब्दः जीवानां मोक्षोपयोगितया परमपि संग्रहं करोति जीवाजीवास्रवबंधनि जीवा
र्ज्जरसंवरमोक्षा इति मोक्षसंग्रहेण मोक्षोपयोगी पक्षो गृहीतः स च सम्यक्ज्ञानदर्शनचारित्ररूपः तत्र जीवस्तत्त्वज्ञान
दर्शनवीर्य्यसुखस्वरूपः अजीवस्त्वजीवभोग्यवस्तुजातं आस्रवस्त्विंद्रियगोचरप्रवणमिंद्रियादिकं बंधस्त्वष्टवि
धः घातिकर्म च तच्चतुर्विधम् अघातिकर्म च तच्चतुर्विधं तत्राद्यं जीवगुणानां ज्ञानदर्शनवीर्य्यसुखानां प्रतिघातकं स्वाभाविकानां
अपरं शरीरसंस्थानतदभिमानतत्स्थितितन्मयुक्तसुखदुःखोपेक्षाहेतुभूतं निर्ज्जरं मोक्षसाधनं अर्हदुपदेश
वशात्तत्र संवरो नामेंद्रियनिरोधः समाधिरूपः मोक्षस्तु निवृत्तरागादिक्लेशस्य स्वाभाविकात्मरूपाविर्भावः पृ
थिव्यादिहेतुभूताश्चाणवो वैशेषिकादीनामिव न चतुर्विधाः अपि त्वेकस्वभावाः पृथिव्यादिभेदस्तु परिणा
३५ मकृतः सर्वं च वस्तुजातं सत्त्वासत्त्वनित्यत्वानित्यत्वभिन्नत्वाभि [illegible] १८
न्नत्वादिभिः अनैकान्तिकमिति स्यादस्ति स्यान्नास्ति स्यादस्ति च नास्ति च स्यादवक्तव्यः स्यादस्ति चावक्तव्यः
स्यान्नास्ति चावक्तव्यः स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेति सर्वत्र सप्तभंगिनयावतारात् सर्वं वस्तुजातं द्रव्यपर्य्यायात्म
त्मकमिति द्रव्यात्मना सत्त्वैकत्वनित्यत्वाद्युपपादयंति पर्य्यायात्मना च तद्विपरीतं पर्य्यायाश्च द्रव्यस्यावस्थाविशे
सेत्वीर षास्तेषां च भावाभावरूपत्वादिकं सर्वमुपपन्नमिति अत्राभिधीयते नैकस्मिन्नसंभवात् नैतदुपपद्यते कुतः एकस्मि १८
न्नसंभवात् एकस्मिन्वस्तुन्यस्तित्वनास्तित्वादेः विरोधस्य च पृथक्पदार्थत्वान्नैकस्मिन्विरुद्धधर्मसमावेशासंभ
विरुद्धस्वभावानव [illegible] ...धेयावस्थारद्वं

अगतोचदंतिइत्यनंतरजैनमतः प्रतिदिष्यतेनोकिलवमन्यतइत्याजीवाजीवास्तिकजाद्वलान्तरास्वरतत्वबहु यात्मव

रधि१ निमावंनचनैंहिष्टानभ्यमासंभवात्तुभ्यनाऽपिष्टानंकिंचित्वारमार्थिकंतत्वमाप्यपितत्त्वंदोषदोषाय यतस्तस्मात्
घर२ त्वांऽपारमार्थिपिभ्यमोपपत्ति वदधिष्टानापारमार्थिपिभ्यमोपपत्तेः अतः शून्यमेवतत्वमितिमाममउच्यतेश्री
सर्वथानुपपत्तेश्चश्रीसर्वथानुपपत्तेः सर्वशून्यत्वं चभवद्भिः प्रेतंनसंभवतिकिंभवान्सर्वसदितिप्रतिज्ञानीतेअ
सदितिवाअन्यथावासर्वथानवाभिप्रेतंतत्कवंनसंभवंतिलोकेभावाभाव प्राह्यस्तत्वातीत्योअविद्यमानस्थै
ववस्तुनोऽवस्थाविशेषगोचरतत्त्वप्रतिपादितत्वात् अतस्सर्वंशून्यमितिजानतासर्वंसदितिप्रतिजानतावास प्रति५
र्वस्यविद्यमानस्यावस्थाविशेषयोगितेवप्रतिज्ञाताभवतीतिभवदभिमतात्क्वतानकुतश्चिदपिसिध्यतिकिंच
कुतश्चित्प्रमाणात्शून्यत्वमुपलभ्यशून्यत्वंसिसाधयिषतामप्यप्रमाणस्यसत्वमभ्युपेत्यतस्यासत्वेसर्वसत्वंस्या
दितिसर्वथासर्वशून्यत्वंचानुपपन्नंश्रीनैकस्मिन्नसंभवात् श्रीनिरस्ताः सौगतास्तेजैनाअपिपरमाणुकार
णत्वादिकंनानिचद्रव्याणिजीवधर्माधर्मपुद्गलकालाकाशाख्यानितत्रजीवावद्धायोगासिद्धाः मुक्ताश्चेतित्रि
विधाः धर्मोनामगतिमतांगतिहेतुभूतोद्रव्यविशेषोजगद्व्यापीअधर्मश्चस्थितिहेतुभूतोव्यापीपुद्गलोना
तव२ मवर्णगंधरसस्पर्शवद्द्रव्यंसद्विविधेपरमाणुरूपंतत्संघातरूपंपवनज्वलनसलिलधरणीतनुभुवनादिकंका
लस्तुअभूदस्तिभविष्यतीतिव्यवहारहेतुरणुरूपोद्रव्यविशेषः आकाशंत्वेकोऽनंतप्रदेशश्चतेषुचाणुव्यति
रिक्तानिद्रव्याणिपंचास्तिकायाः जीवास्तिकायधर्मास्तिकायाधर्मास्तिकायपुद्गलास्तिकायआकाशास्तिः

श्रीभा॰ रीरेऽपि विशीर्य्यापि तेन कार्त्स्न्यप्रसङ्गेन अपरिहृणीनाप्रसज्येतेत्यर्थः अथ संकोचविकाशधर्मतयात्मनः पर्य्यायपरि
३५ माणाभिधेयावस्थानतया तत्र विरोधः परिह्रियत इत्युच्यते तत्राह श्री नच पर्य्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः श्री नच
। संकोचविकाशरूपावस्थानतया तत्त्वाविरोधः परिहर्त्तुं शक्यते विकारस्तत्प्रयुक्त अनित्यत्वादिदोषप्रसक्तेः घटादि
वत्त्वादिदोषप्रसंगात् श्री अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वाद् अविशेषः श्री जीवस्य पदं त्वं परिमाणं मोक्षावस्था
गतं तस्य उपादेहेन तत्परिग्रहाभावादवस्थितत्वादात्मनश्च मोक्षावस्थास्य तत्परिमाणस्य चोभयोर्नित्यत्वान्न दे
वात्मनः स्वाभाविकं परिमाणमिति पूर्वमपि तस्मादविशेषः स्यादतो देहपरिमाणत्वमात्मनो न स्यादित्यसंग
36 तमेवेदमार्हतमतं श्री पत्युरसामंजस्यात् श्री कपिलकणादसुगतार्हतमतानामसामंजस्याद्वेदबाह्यत्वाच्च निः
श्रेयसार्थिभिरनादरणीयत्वमुक्तं इदानीं पशुपतिमतस्यापि वेदविरोधादसामंजस्याच्चानादरणीयत्वमुच्यते।
चाप न्मतानुसारिणश्च चतुर्विधाः कापालिकाः कालामुखाः पाशुपताः शैवाश्चेति सर्वे चैते वेदविरुद्धां तत्त्वप्रक्रियामैहि
कामुष्मिकनिःश्रेयससाधनकल्पनां च कल्पयन्ति निमित्तोपादानयोर्भेदं निमित्तकारणं च पशुपतिमाचक्षते।
तथा निःश्रेयससाधनमपि मुद्रिकाषट्कधारणादिकं यथाहुः कापालाः मुद्रिकाषट्कतत्त्वज्ञः परमुद्राविशा
कंठि॰२ रदः भगासनस्थमात्मानं ध्यात्वा निर्वाणमृच्छति कण्ठिकारुचकं चैव कुण्डलं च शिखामणिः भस्म यज्ञोपवीतं च मु ३५
द्राषट्कं प्रचक्षते आभिर्मुद्रितदेहस्तु न भूय इह जायते इत्यादिकं तथा कालामुखा अपि कपालपात्रभोजनशा

वइति तथा ह्येकेनास्तित्वादिनावस्थाविशेषणाविशिष्टस्य तदानीमेव नततद्विपरीतनास्तित्वादिविशिष्टत्वं संभ
वति उत्पत्तिविनाशध्रौव्य प ... विशेषास्पदत्वं च द्रव्यस्यानित्यत्वं तद्विपरीतं च नित्यत्वं तस्मिन्नेकत्र समवैति
भि२ विरोधि यथा शीतत्वमुष्णत्वं तद्विपरीतं वा ... भिन्नत्वं कथं वा तस्मिन्समवैति यथान्धत्वमद्विघत्वयोर्युगपदेकस्मि
वा८८ न् असंभवः अपमर्पः पूर्वमेवमेदाभेदनिरसनसमये यत्नन्तु समन्वयादित्यत्र प्रपंचितः कालस्वपदापि विशेष
णतयैव प्रतीतेनंतस्य एकत्रास्तित्वनास्तित्वादयो न वक्तव्या न च परिहर्तव्याः कालो अस्ति नास्तीति व्यवहारोव्य
वहर्तव्याणां ज्ञात्यास्तित्वनास्तित्वव्यवहारवत्स्वः जात्यादयो हि द्रव्यविशेषणतयैव प्रतीयंते ... नित्यमेवाकां
कथं पुनरेकमेव ब्रह्म सर्वात्मकमिति याज्ञि पे ... सर्वचेतनाचेतनशरीरत्वात् सर्वज्ञस्य ... सर्वशक्तेः सत्य
संकल्पस्य पुरुषोत्तमस्य ... प्रतिपादनशरीरि ... जीवादीनां वस्तो
द्रव्याणामेकद्रव्यपर्यायत्वाभावात् तेषु द्रव्यैकत्वेन पर्यायात्मनाचैकत्वानेकत्वादयोऽप्युपपादाः ... तथ ३५
द्रेतानि द्रव्याणि स्वकीयैः पर्यायैः ... नानात्याभवंतीति ... सर्वमनेकांतिकमित्यभ्युपगमवि १८
रोधः अन्योन्यतादात्म्याभावादतो न कात्स्न्यमिदं जैनमतं ... परमाणुकारणवादे द्व्यणुकादेरभाव
एवावति ... जीवः ... स्यात्
देशो देहपरिमाणोऽतिभवतीत्यनि तज्जहस्यादि ... परिमाणोऽपि पीलिकादिषा

श्रीभा· जिनः प्रव्रजंतीत्यादयः केवलपरतत्वप्रतिपादनपरनारायणानुवाकसिद्धतत्वपराः केचिद्यासनादिविषयपरे
५· षुवाक्येषुमुक्षूणां प्रजापतिशिवेंद्राकाशादिशब्दाः इतिशास्त्रदृष्ट्यात्पदेशोवामदेववत् इत्यत्रप्रतिपादितंत
थाएकोहवैनारायणआसीन्नब्रह्मानेशानइत्यारभ्यसएकाकीनरमतेतिसृष्टिवाक्योदितंस्रष्टारंनारायणमेव
समानप्रकरणस्थाः सदेवसोम्येदमग्रआसीदित्यादिषुसाधारणाः सद्ब्रह्मात्मादिशब्दाः प्रतिपादयंतीतिजन्मा
द्यस्ययतइत्यत्रप्रतिपादितं अतोवेदविरुद्धतत्वोपासनानुष्ठानाभिधानात् पशुपतिमतमनादरणीयमेव श्री अधि
ष्ठानानुपपत्तेश्च श्रीवेदाख्यानामनुमानाद्धि केवलनिमित्तेश्वरकल्पनात पासतिदृष्टानुसारेणकुलालादिव
दधिष्ठानंकर्त्तव्यं नचकुलादेः मृदाद्यधिष्ठानवत् पशुपतेर्निमित्तभूतस्यप्रधानाधिष्ठानमुपपद्यतेअशरीर
त्वात्सशरीराणामेवहिकुलालादीनामधिष्ठानशक्तिर्दृष्टा नचेश्वरस्यशरीरत्वमभ्युपगंतव्यंतच्छरीरस्यसावय सर्व शरी
37 वस्यनित्यत्वेनित्यत्वेचप्राग्युक्तयानित्वादित्वप्रसंगदोषस्योक्तत्वात् श्री करणवच्चेन्नभोगादिभ्यः श्री यथाभोक्तुर्जीवस्य
करणकलेवराद्यधिष्ठानमशरीरस्यैवदृश्यतेनतद्वदीश्वरस्याप्यशरीरस्यप्रधानाधिष्ठानमुपपद्यतइतिचेन्न ४
भोगादिभ्यः पुण्यापरूपकर्मफलभोगार्थंपुण्यपापरूपादृष्टकारितंहितदधिष्ठानंतद्वत्पशुपतेरपिपुण्या
पुण्यरूपादृष्टवत्त्वापातत्फलभोगादिसर्वंप्रसज्येत ततोनाधिष्ठानसंभवः श्री अंतवत्त्वमसर्वज्ञतावा श्री वाशब्दश्चा ७
र्थेपशुपतेः पुण्यापुण्यरूपादृष्टवत्त्वेजीववदंतवत्त्वंसृष्टिसंहारास्पदत्वमसर्वज्ञताचस्यात्इत्यनादरणीयमेवेद

वभस्मस्नानं तन्मात्रनस्त्रगंडधारणं स्वराकुंभस्थापनं तदाधारदेवहवनादिकर्मेदिकान्यपिकसकलफलसा
धनममिदधति रुद्राक्ष कंकणं द्वयोजदाचैकाचमस्त्रकेकपालंमस्मनास्नानमित्यादि च प्रसिद्धं शैवागमेषु
केनचित् क्रियाविशेषेण विजातीयानामपि ब्राह्मण्यमापि मन्त्रमात्र भस्मापि बाहुदीक्षाप्रवेशमात्रेण ब्राह्म
ण्यं भवति तद्वत् एतत्कापालंव्रतमास्थाय यतिर्भवति मानव इति अन्येनमुच्यते पत्युरवसामंजस्यादिति नैकस्मि
न्न संभवादित्यनेनेत्य । न्न वर्त्तिते पत्युः पशुपतेर्मतं नादरणीयं कुतः असामंजस्यात् असामंजस्यं चान्योऽन्य
व्याघातात् वेदविरोधाच्च मृत्तिकाकुंभधारणमग्नासन स्थानत्वान्त स्वराकुंभस्थापनतत्स्थ देवतार्चनग्रहणाचा
न्या रघसस्नानभस्मस्नानप्रणवस्त्रीमिथानान्योऽन्य विरुद्धानि वेदविरुद्धं चेदं तत्प्रविकल्पनमुपासनमा
चारश्च वेदाः । स्वत्तय वेदब्रह्मनारायणमेवजगन्निमित्तमुपादानं च वदंति नारायणः परं ब्रह्मतत्त्वं नाराय
णः परः नारायणः परोज्योतिरात्मा नारायणः परः तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति सोकामयत बहुस्यां प्रजाये
न४ येति तदात्मानं स्वयमकुरुत इत्येवमादयः परब्रह्मभूत परमपुरुषवेदनमेव च मोक्षसाधनमुपासनं वदंति
वेदाहमेतं पुरुषं महांतमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पंथा अयनाय विद्यते
वेर इत्यादिनेकतो यतः सर्वे दा नाखंडितिकर्तव्यता तं कर्म च वेदविहितवर्णाश्रमसंबंधि पञ्चादिकमेव
वदंति तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसा लोकमिच्छंतः प्रव्रा

श्रीभा॰ यागीयत्वाय स्वेच्छयैव च तत्र वर्तते तिष्ठत इति । तत्क्रियायां पौष्करसंहितायां कर्तव्यत्वेन चैव पञ्चरात्रशास्त्रम् उपास्यते क्र-
५१ मागतैः स्वसंज्ञाभिर्गीयते । इत्यादि । तत्र चातुरात्म्योपासनं वासुदेवाख्यपरब्रह्मोपासनम् इति सात्वतसं-
स२ हितायाम् उक्तं ब्राह्मणानां हि सद्ब्रह्म वासुदेवाख्ययाजिनां विवेकदं परं शास्त्रं ब्रह्मोपनिषदं महत् इति वासुदे-
वाख्यं परं ब्रह्म संपूर्णषाड्गुण्यवपुः सूक्ष्मव्यूहविभवभेदभिन्नं यथाधिकारं भक्तैर्ज्ञानपूर्वेण कर्मणाभ्यर्चितं स-
२५ म्यक् प्राप्यते विभवार्चनाद् व्यूहं प्राप्य व्यूहार्चनात् परं ब्रह्म वासुदेवाख्यं सूक्ष्मं प्राप्यत इति । विभवो हि नाम
रामकृष्णादिप्रादुर्भावगणः । व्यूहो नाम वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धरूपश्चतुर्व्यूहः । सूक्ष्मं तु केवलषाड्गु-
ण्यविग्रहं वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म । यथा पौष्करे यस्मात् सम्यक् परं ब्रह्म वासुदेवाख्यमव्ययं । अस्मादवाप्यते शास्त्र-
३८ ज्ञानपूर्वेण कर्मणा इति । अतः संकर्षणादीनामपि परस्यैव ब्रह्मणः स्वेच्छाविग्रहरूपत्वात् अजायमा-
नो बहुधा विजायत इति श्रुतिसिद्धस्य वात्सल्यनिमित्तस्वेच्छाविग्रहसंग्रहरूपजन्मनोऽभिधानात् तदभि-
धायिशास्त्रप्रामाण्यप्रतिषेधो न युक्तः । तत्र जीवमनोऽहंकारतत्त्वानामधिष्ठातारः संकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धा इति तेषा-
म२ मेव जीवादिशब्दैरभिधानं विरुद्धं यथाकाशप्राणादिशब्दैरभिधानं ब्रह्मणः । विप्रतिषेधाच्च । विप्रतिषि-
द्धा हि जीवोत्पत्तिरस्मिन्नपि तन्त्रे । यथोक्तं परमसंहितायां अचेतना परार्था च नित्या सततविक्रिया त्रिगुणा कर्मिणां
क्षेत्रं प्रकृते रूपमुच्यते व्याप्तिरूपेण संबन्धस्तस्याश्च पुरुषस्य च स ह्यनादिरनन्तश्च परमार्थेन निश्चित इति परस्य ५१

मतं विरोधेन न येयं स्मात् इत्यादिनावेदविरुद्धस्थानादरतोपयेनसिद्धेपि पंचरात्रमतस्य वेदविरुद्धतां व्याख्यापना
ति २ र्थं पञ्चरात्रमंजस्यादिं पुनरारंभः यद्यपि पाञ्चरात्रे वेदविरुद्धांशो विरोधिनश्चैकेच नपूर्वपक्षः प्रतीयते तत्राप्यवेद
मे८३ विरुद्धनिमित्तोपादानैकत्वनापरापरतत्त्वत्यपकल्पनाम्नलत्वात्सर्वमसमंजसं स्यादित्युक्तं श्री उत्पत्त्यसंभवात् इत्यस्याम
वा र्थः श्रीकपिलादितंत्रसामान्यात् भगवदभिहितपरमनिःश्रेयससाधनावबोधिनि पंचरात्रतंत्रे . . . एष मानां
एष मा शोऽस्य निराक्रियते तत्रेदमाभाष्यते परमकारणात् परब्रह्मभूतात् वासुदेवात् संकर्षणो नाम जीवो जायते
संकर्षणात् प्रद्युम्नसंज्ञं मनो जायते तस्मादनिरुद्धसंज्ञोऽहंकारो जायत इति हि भागवतप्रक्रिया अत्र जीवस्योत्पत्तिः श्रु पं५
ति विरुद्धा प्रतीयते श्रुतयो हि जीवस्यानादित्वं वदंति न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्याद्याः श्री न च कर्तुः करणं
श्री संकर्षणात् प्रद्युम्नसंज्ञं मनो जायत इति कर्तुर्जीवात् करणस्य मनसः उत्पत्तिर्न संभवति एतस्माज्जायते प्रा
णो मनः सर्वेंद्रियाणि चेति परस्मादेव ब्रह्मणो मनस उत्पत्तिश्रुतेश्च अतः श्रुतिविरुद्धार्थप्रतिपादनादस्यापि तं
त्रस्य प्रामाण्यं प्रतिषिध्यत इत्येवं प्राप्ते सिद्धांतोऽनन्तरसूत्राभ्यामनेनायं पक्षः व्याख्याय . . . श्री विज्ञानादि
भावे वा तदप्रतिषेधः श्री वा शब्दात्पक्षो विपरिवर्त्तते विज्ञानं चादि चेति परं ब्रह्मोक्तं विज्ञानादि संकर्षणप्रद्युम्नानि
रुद्धानामपि परब्रह्मभावे सति तदुत्पत्तिप्रतिपादनपरस्य पांचरात्रस्य प्रामाण्यं न प्रतिषिध्यते . . . भवति भागवतप्रक्रि

याम ज्ञानतामिदं चोद्यं जीवोत्पत्तिविरुद्धाभिहितमिति वासुदेवाख्यपरब्रह्मैवाश्रितवत्सलः समाश्रित समाश्र

त्मनीककल्याणैकतानोऽनंतज्ञानानंदाद्यपरिमितोदारगुणसागरः सत्यसंकल्पस्स्वातंत्र्यैश्वर्यचातुरास्थम्प १९

श्री भा॰ ...व्यवस्था यावस्थितान् धर्मार्थकाममोक्षाख्य पुरुषार्थाभिमुखान् अज्ञानवलोक्य यारकारुण्यस्सोपिल्यवा

४२ स्वैश्वर्यस्यौदार्यमहोदधिः स्वस्वरूपैविभूतिस्वाराधनतत्फल याथात्म्यावबोधिनो वेदान् ... पुञ्जः श्रामाथर्व

भेदभिन्नानऽपरिमितशाखान् विध्यर्थवादमन्त्ररूपान् स्वेतरसकलसुरदुरवगाह्यान् आविर्भावयति तदर्थयाथात्म्या नर२

ववोधि पंचरात्रशास्त्रं स्वयमेव निरमिमीतेति निरवद्य यन्तु परेरूत्रचतुष्टयं कस्यचिहितरुञ्जा शास्त्रप्रामाण्यमनि वेध

परं व्याख्यातं तन्न उत्पत्त्यसंभवादितिरुग्रुणांस्त्रकाराभिप्रायविरुद्धं च न थाहिसूत्रकारेणवेदांतन्यायाभिधायीनि सूत्रा

यत्रैणवमिधायवेदोपबृंहणभारतसंहितांकुर्वता मोक्षधर्मे ज्ञानकांडेऽभिहितं गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽयभि

क्षुकः। परस्तिसिद्धिमाख्यातं देवतां का यजेत सइत्यारभ्य महता प्रबंधेन पंचरात्रशास्त्रप्रक्रियां प्रतिपाद्य इदं शत

सहस्राद्धि भारताख्यानविस्तरात् आविध्य मतिमंथानं दध्नो घृतमिवोद्धृतं नवनीतं यथा दध्नो हि पदां ब्राह्मणो

यथा आरण्यकं च वेदेभ्य ओषधिभ्यो यथामृतं इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितं सांख्ययोगकृतं तेन पंचरा

त्रानुशब्दितं इदं श्रेय इदं ब्रह्म इदं हितमनुत्तमं ऋग्यजुःसामभिर्जुष्टमथर्वांगिरसैस्तथा भविष्यति प्रमाणं वै

एतदेवानुशासनमिति सांख्ययोगशब्दाभ्यां ज्ञानयोगकर्मयोगावभिहितौ यथाह । ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्म

योगेन योगिनामिति भीष्मपर्वण्यपि ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः अर्चनीयश्च सेव्यश्च पूज्यश्च नी

यश्च माधवः सात्वतं विधिमास्थाय गीतः संकर्षणेन यः ... तिकथमेवं ब्रुवाणो बादरायणो वेदविदग्रेसरो वेदांतवेद्यप ४२

39

वीरवपि संहितास्तजीवस्यनित्यत्ववचनाज्जीवस्वरूपौ .नि: पांचरात्रतंत्रे प्रतिषिद्धे वनन्मामरणादिव्यवहारस्तु
लोकवेदयोर्जीवस्य पयो यपद्यते तथा नानर्मपातेविनानचन्नेत यतो जीवस्योत्पत्तिस्तत्रापि प्रतिषिद्धेतिजी
वोत्पत्तिवादनिमित्ताप्रामाण्यप्रोकादूरोत्साविता पन्नु . के पांचितुरीतोपः सांगेषु वेदेष्वनिष्ठामलब्ध्वानः २३
पंगदिस्यः पंचरात्र शास्त्रमधीतवान् इति सांगेषु वेदेषु पुंसां पर्यविष्टानल्हेति वचनाहेद विरुद्धमेवेदंतत्र २४
साम५ मिति सोप्यनाप्रातवेदवचेन नाकलिततडपहंरुपान्यापकतां नौं पाश्च द्रामानविद्वंभितः यथाप्रातः प्रात
रत्नमंते वदंति पुरोद पाजहूतिये अधिहोत्रमिति अनुदितहोमनिंदो दितहोमप्रशंसार्थं त्वृक्तं यथा च भूमवि
द्यां प्रक्रमे नारदेनऋग्वेदं भगवो ध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमिति हासपुराणं पंचममित्यारभ्य
सर्वविद्यास्थानमभिधाय सोहं भगवो मंत्रविदेवास्मि नात्मविदिति . . . . . भूमविद्यात्यतिरिक्तासुस
र्वासु विद्यास्वात्मवेदनालाभवचनं वत्स्यमाणभूमविद्याप्रशंसार्थं कृतमपि वाक्यस्य नारदस्य सांगेषु वेदेषु
पत्परतत्त्वप्रतिपादने नरत्नाभनिमित्तोयंवादः एवमेवशांडिल्यस्येति पश्चात् वेदांत वेद्य वासुदेवाख्यपरब्रह्म
तत्त्वाभिधानादवगम्यते तथा वेदार्थस्य दुर्ज्ञानतया . प स्तलाववोधार्थं शास्त्रं रंभः परमसंहितायामुच्यते
अधीताभगवन्वेदाः सांगोपांगाः सविस्तराः श्रुतानि च मयांगानि वाकोवाक्ययुतानि च न चैतेषु समस्तेषु संश

येन विना क्वचित् श्रेयो मार्ग प्र पश्यामि यत्र सिद्धिर्भवेत् व्यतीतेत्यु: परब्रह्माभिधानौवास्तु देवानिविद्धिय प्र(

श्रीभा° नीयैरिति तदिदमाह सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते यथान्यायं निष्ठा नारायणः प्रभुरिति यथागमं यथान्याय
४१ मिति न्यायर्यमनुगृह्णीत तत्तदागमोक्तं वस्तु परामृष्टो नारायण एव सर्वस्य वस्तुनो निष्ठेति दृश्यते ब्रह्म ब्रह्मात्मकः
तत्त्वानां तथा तत्तत्प्रमाणाभिहितानां सर्वं खल्विदं ब्रह्म विश्वं नारायणमित्यादिना सर्वस्य ब्रह्मात्मकतामनुसंदधानस्यैना चे३
रायण एव निष्ठेति प्रतीयत इत्यर्थः अतो वेदविदः परब्रह्मभूतो नारायणः स्वयमेव पंचरात्रस्य वक्तेति तत्स्वरूप
तदुपासनाभियापितन्त्रमिति च तस्मिन्नितरतंत्रसामान्यं न केनचिद्ज्ञातुं शक्यं अतस्तत्रैवेदमुच्यते एवमेकं
सांख्ययोगं वेदारण्यकमेव च परस्परांगान्येतानि पंचरात्रं तु कथ्यत इति सांख्यं च योगं सांख्ययोगं वेदा आर
ण्यकानि च वेदारण्यकं परस्परांगान्येतान्येकतत्त्वप्रतिपादनपरतयैकीभूतान्येकं पंचरात्रमिति कथ्यन्ते एतदु
40 क्तं भवति सांख्योक्तानि पंचविंशति तत्त्वानि योगोक्तं च नियमनायात्मकं योगं वेदोदितकर्मस्वरूपाण्यंगीकृत्य तत्त्वा यमर्द
नां ब्रह्मात्मकत्वं योगस्य ब्रह्मोपासनप्रकारत्वं कर्मणां च तदाराधनरूपतामभिदधति ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपादयन्त्या
रण्यकानि एतदेव परेण ब्रह्मणा नारायणेन स्वयमेव पंचरात्रतन्त्रे विशदीकृतमिति शारीरके च सांख्योक्ततत्त्वाना
त्वे हि मब्रह्मात्मकत्वमात्रं निराकृतं न स्वरूपं योगपाशुपतयोरीश्वरस्य केवलनिमित्तकारणता परापरतत्त्वविपरीतकल्प
नावेदबहिष्कृताचारो निराकृतः न योगस्वरूपं पशुपतिस्वरूपं च अतः सांख्ययोगाः पंचरात्रवेदाः पाशुपतं तथा ४१
आत्मप्रमाणान्येतानि न हन्तव्यानि हेतुभिरित्यत्रैतदभिहितं तत्त्वस्वरूपमात्रमंगीकार्यं जिनसुगताभिहिततत्त्व

रब्रह्मस्तत्वास्तु देवोपासनार्थं नादि प्रतिपादनपरस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं वक्तुमशक्यत्वात् ननु च सांख्ययोगाद्यं च वे
दाः पाशुपतं तथा किमेतान्येकनिष्ठानि पृथङ्निष्ठानि वा मुने इत्यादिना सांख्ययोगादीनामपि आदरणीय
त्वाच्चेते शास्त्रीयत्वेन तु सांख्यादीनि प्रतिपाद्यन्ते अतएव मपि तं वेत्तु संबन्धे नेतृत्वाते प्रमत्तत्रापीममेवं शारीरको तै३
प४ क्त्या प्रमवतारयति किमेतान्येकनिष्ठानि पृथङ्निष्ठानि वेति अन्यत्र प्रमाणं किं सांख्ययोगपाशुपतवेदयं च
त्वा॰ रब्रह्मपक्षं प्रतिपादनपराणि पृथक्तत्त्वप्रतिपादनपराणि वा प्रथमे कतत्त्वप्रतिपादनपराणि किं तदेकं
तत्त्वं यदा तु पृथक्तत्त्वप्रतिपादनपराणि तदेषां परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वात्तन्निर्विकल्पासंभवाच्चै
कमेव प्रमाणमङ्गीकरणीयं किं तदेकमित्यपेक्षायां वेदव्रज्ञानान्येतानि राजन् भिन्नानामतानि वै सां
ख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः सांख्ययोगपाशुपतानां कपिलहिरण्यगर्भपशुपतिकर्तृत्वेन पौरुषेयत्वं प्रतिपा २६
म५ पां५ द्यान्तरतमो नाम वेदाचार्यः स उच्यत इति वेदानामपौरुषेयत्वमभिधाय पंचरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्व
यमित्युक्तवान् एवं वदतश्चायमाशयः पौरुषेयाणां हि तंत्राणां परस्परविरुद्धवस्तुवादित्वात् पौरुषेयत्वे
न निरस्तसमस्तदोषाशंकस्य वेदस्य वस्तुविरुद्धाभिधायित्वाच्च यथावस्थितवस्तुनिप्रामाण्यं पंड र्नै
वेद८२ मंवेद्यस्य परब्रह्मभूतो नारायणः अतस्तत्प्रतिपादितं प्रधानपुरुषपशुपतिस्थितवस्तुनिप्रामा
ण्यं पंचरात्रे वेदस्य परब्रह्मभूतप्रभृतितत्त्वं सर्वदा तत्त्वपरब्रह्मभूतनारायणात्मकतत्त्वं पदसकलत्वं मस्मत्पराम

श्रीभा॰ ४५

भिधीयते तत्रादृष्टी अधिकारतया प्राह्नांतरेभ्यः श्रीमद्भाष्ये तद्रूपाधिकारान् पृथिव्येवान्न प्राह्ने नोक्तेति प्रतीय
ते अन्नदनीयस्य सर्वस्य पृथिवी विकारत्वात्कारणे कार्य्य प्राह्नः तथा वाक्यशेषेभ्यः तानां रूपसं प्राह्ने नेपदश्रेते
हित रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्येत्यमेजसोऽस्वजातीयमेवान्न प्राह्न वाच्यं प्रतीयते प्राह्ना
न्तरे च समानप्रकरणे श्रुतेरायः अपः पृथिवी इति श्रूयते अन्नः पृथिव्यन्न प्राह्ने नोच्यते ऽन्न एव पृथिवी जायते बा४
उदाहृतास्तेजः प्रभृतयः प्रदर्शनार्थाः महदादयोपि स्थाने तरवस्तु न प्रयोज्यन्ते यथा श्रुत्यन्तरमपि प्रमाणादि
रोधादेतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी तस्मादेतद्ब्रह्म
41 नामरूपमन्नं च जायते तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्येते जोऽसृजत इत्यादयो ब्रह्मणः परत्वा ५२
कारणत्वेष्वपपद्यन्त इत्येव श्रीमद्भाष्ये श्रीतदभिध्या नादेस्तु तल्लिंगात्सः श्रीतदभिध्यानात् पूर्वपक्षोक्त्या ५८
हृतः महदादिकार्य्याणामपि तत्तदनन्तरवस्तुशरीरकः स एव पुरुषोत्तमः कारणं कुतस्तदभिध्यानरूपा
न्नल्लिंगात्तदभिध्यानं बहुस्यामिति संकल्पः तत्तेजऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति ताआपऐक्षन्त बहु स्याम् प्र
जायेमहीत्यात्मनो बहुभवनसंकल्परूपेक्षणश्रवणात् महदहंकाराकाशादीनामपि कारणानां तथावि
धेक्षापूर्वकैव स्वकार्य्यसृष्टिरिति गम्यते तथाविधेक्षणं तच्छरीरकस्य परस्यैव ब्रह्मण उपपद्यते श्रूय
यते च सर्वशरीरत्वेन सर्वात्मकत्वं परस्य ब्रह्मणोऽन्तर्यामिब्राह्मणे यः पृथिव्यां तिष्ठन्योप्स्तिष्ठन्यस्तेजसि ४५

भागो लोकवत् ॥ श्री न सद्भ्यार्थं ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादिभिराकाशस्य विकारत्ववचनेन तस्याकाशस्य ब्र
ह्मणो विभाग उत्पत्तिरप्युक्तैव लोकवद्यथा लोके एते सर्वे देवदत्तपुत्रा इत्यभिधायानेन उके यां चित्तत उत्पत्तिर्वच
नेन सर्वेषामुत्पत्तिरुक्ता स्यात्तद्वदेवं च सति वाक्यशांतिरेतेनैव दर्शितमिति सूत्राणामिव चिरकालस्थापि
त्वाभिप्रायं ॥ श्री एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ श्री अनेनैव दृष्टान्तेन मातरिश्वनो वायोरप्युत्पत्तिर्व्याख्याता वियन्मा
तरिश्वनोः एकयोगकरणं तेजोऽतस्तथाह्याहेति मातरिश्वपदार्थं ॥ श्री असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ श्री
तत्राक्षेपावधारणार्थः असंभवोऽनुत्पत्तिः सतो ब्रह्मण एव तदतिरिक्तस्य कस्यचिदनुत्पत्तिर्न संभवति अनुपपत्तेः
एतदुक्तं भवति वियन्मातरिश्वनोरुत्पत्तिं प्रति पादनमुदाहरणार्थमुत्पन्नासंभवस्तु सतः परकारणास्यपर
स्यैव ब्रह्मणः तद्व्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्याव्यक्तमहदहंकारतन्मात्रेन्द्रियविष [redacted] त्वनादिकस्य प्रपं
चस्य एक विज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञादिभिर्जगतः कार्यभावस्यावत्पत्तिर्नोपपद्यत इति ॥ श्री तेजोऽतस्तथाह्याह ॥ ५५
श्री ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य कार्यत्वमुक्तं इदानीं व्यवहितकार्याणां किं केवलान्नदनंतरकारणात्ततान्न ॥ ८४
इस्तु न उत्पत्तिः यद्वास्तित्वात्तद्रूपाद्ब्रह्मण इति चिंत्यते किं प्राप्तं केवलात्तत्त्वाद् इस्तु न इति प्राप्तः तेजस्तावदतो मात
रिश्वन एवोत्पद्यते वायो रग्निरित्याह ॥ श्री आपः ॥ श्री आपोऽप्यतस्तेजस एवोत्पद्यंते अग्नेरापस्तद्योऽसृजत
इत्याह ॥ श्री पृथिवी ॥ श्री पृथिव्यप्भ्य उत्पद्यते अद्भ्यः पृथिवीताभ्य मरसृजत तिसाद्भूतं नवत्वदृष्टेन रूपं पृथिव्या

ति

श्रीभा· उत्पत्तिश्रुतिः गौणीति कल्पयितुं युक्तं न तु तेजोऽसृजतेति सिद्धो ब्रह्मणः प्रथमं तेज उत्पद्यत इति तेजसः उत्पत्तिः प्रा
८८ प्यमेन विप्रतिपत्तिः श्रुतिपादनासंभवात् वायुश्रुतिर्विरोधे न दृष्टतमिति विप्रतोऽस्मत तत्र प्राहश्चि कथं मेकस्य सृष्टि भ्र२
प्राह स्याका प्राये त्वया गौणात्व मध्याय ये त्वया मुख्य त्वमिति चेत् तत्राह श्री स्याद्वेकस्य ब्रह्म प्राह वत् श्री एकस्ये
वतस्माद्वा एतस्मादात्मनः संभूत इत्यादौ क्रमसृष्टिसंभवात् गौणतया प्रयुक्तस्य संभूतप्राह स्ववायोरग्निरि
ग्रप्र५ त्यादिष्टक्रमकस्य मुख्यत्वं स्यादेव ब्रह्म प्राह वत् यथा ब्रह्म प्राह स्म तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायत इत्यत्र यथा
नेगौणतया प्रयुक्तः तस्मिन्नेव प्रकरणे न ... एषा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायत इति ब्रह्मणो मुख्यतया प्रयुज्य
तेन हृदन्नपरो च स्रवणाच्छ्रुता विवाभिधाना नृत्तिर्विषयत्र पर्वतत्पर्यं पतिहं ति श्री प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकात् २७
श्री छान्दोग्य श्रुत्यन्तरोपेनान्यापि विप्रतिपत्तिवादिनीनां श्रुतीनां गौणत्वं कल्पयितुं न युज्यते पत ः छान्दोग्यश्रुत्ये
व विप्रतिपत्तिरंगीकृता येनाश्रुतं श्रुतमित्यादिना ब्रह्मज्ञानेन सर्वज्ञान प्रतिज्ञाना न्न स्याद्धि प्रतिज्ञा पाश्च हानिरा
काया स्यापि ब्रह्म कार्यत्वेन तदव्यतिरेकादेव भवति श्री शब्देभ्यः श्री इतश्चाविप्रतिपत्तिश्छान्दोग्योपप्रतीयते सदे
व सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति प्राकृसृष्टेरेकत्वावधारणा शब्दादेतदात्म्यमिदं सर्वमित्येवमादि शब्देभ्य
श्च कार्यत्वेन ब्रह्मणोऽव्यतिरेक प्रतीतेः न च तत्तेजोऽसृजतेति तेजस उत्पत्तिश्रुतिर्विप्रतिपत्तिं वारयति विप्रतिपत्तस्य वच ८४
नमात्रेणौ तेजसः प्रतीयमानं प्राथम्यं श्रुत्यंतर प्रतीयमाना विप्रतिपत्ति निवारयितुमलं श्री यावद्विकारं तु वि

प्रस्तुत प्रतिपन्नं

न२ तत्सर्वं चेतिहि कार्यमित्युच्यते यथागमं यथान्यायं निष्णातनारायणः प्रभुरित्यनेनैकार्थ्यात् इति श्रीभगवद्रामा
नुजाचार्यविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः श्रीश्रीश्रीश्रीश्रीश्रीमते रामानुजा
य नमः श्रीः वियदधिकरणे श्री संख्यादिदेवतान्तप्रमाणान्याभासमूलत्वप्रतिपत्तिप्रतिषेधाच्छ्रासामञ्जस्यम
नेऽप्रदानीं स्वपक्षस्य विप्रतिषेधादिदोषगन्धाभावव्याप्तता पञ्चकार्य्यत्वाभिमतस्थिरचिदात्मकप्रपंचस्य का
र्य्यताप्रकारविशेषोपन्यासेनाविपर्यस्तेनचेति संगत्यर्थ्यते किंपुरुषेन विपर्यस्त्यतइति कुतः श्रुतेः संभावित
वन्तर्द सृष्टिकत्वसंभवः असंभावितत्वमुखानउत्पत्तिविपर्ययत्वादेः प्राग्भाविप्रयत्नसंभवति नत्वत्र निरवयव
स्य सर्वगतस्याकाशस्यात्मन इवोत्पत्तिर्निरूपयितुं शक्यते अत एव वायोस्त्यसंभवाक्षेपोऽपि सृष्टिप्रकरणे तेजः
प्रभृतीनामेवोत्पत्तिराम्नायते तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजतेति तैत्तिरीयकादिश्रुतस्मादा
एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरापः इत्यादिश्रुतिरूप
माणाविपर्यस्त्यत्तिरस्थिविरोधात् तद्व्यतइत्येवं प्राप्ते अभिधीयते श्री अस्तितु श्रीअस्तित्वाकाशस्योत्पत्तिः श्रुतीं
द्रियार्थविषयाद्विकृतिः प्रमाणान्तराऽप्रसिद्धामपि विपर्यस्तत्वं शास्त्रं प्रतिपादयितुं समर्थं न नवकृतिप्रति
पत्ते ऽपेतहिरोधिनिःवयवत्वादिहेतुकमनन्त्यमनमानं नहेतुमलं आत्मनोऽप्यनन्तत्वं निर्नित्यं त्वप्रयुक्तेति वे२
वक्ष्यते पुनश्चोदयति श्रीगो एवसंभवाच्छन्दात् श्री तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः इत्यादिवि

श्रीभा०स० शिष्टत्वात्पवर्विधेयोनक्रमः कृत्वंतुरसिद्धक्रमविरोधाच्चनेदंक्रमपरं इतिव्याख्यानीयतदुत्थारभ्य तमपकीभवती
४८ त्वंतेनक्रमेणान्तरप्रतीतेरतोव्यक्तादिशरीरकात्परस्माद्ब्रह्मणएवसर्वकार्याणामुत्पत्तिः तेजः प्रभृतयशब्दाश्चात्तदा
न३ त्मभूतब्रह्मणोवाचिनःस्वधर्मिणःसर्वशब्दानांब्रह्मवाचित्वमितितैत्ते० शब्दस्तन्नहस्त्वव्यपदेशोप्युपरुध्येतनतज्जाद्युक्तोच व्युत्पत्तिसिद्धो३
शचरव्यपाश्रयस्तुस्यात्तव्यपदेशोभाक्तस्तद्भावभावित्वात् जीवशब्दश्चोदितादयःकानित्यत्वर्थःनिखिलजंगम
स्थावरव्यपाश्रयस्तन्नत्वहव्यपदेशोभाक्तःवाच्यैकदेशोभज्यनप्रत्ययः समस्तंप्रकारिणोब्रह्मणःप्रकारभूतवस्तु वस्तु५
शाहिप्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयत्वाद्देशानश्रवणात्प्राकृप्रकार्यप्रतीतिः प्रकारिप्रतीतिभावभावित्वाच्चतत्पर्यवसा
नस्यलोकेतन्नहस्तुमात्रेवाच्यैकदेशेतेतेशब्दाभक्त्वाभक्त्याव्यदिश्यंते अतएवतेजःप्रभृतिभिःशब्दैस्तन्नहस्तुमा।
43 त्रवाचितयाव्युत्पन्नैर्ब्रह्मणोव्यपदेशोभाक्तःस्यादमुख्यःस्यादित्यशंकाचराचरव्यपाश्रयस्त्वित्यादिसूत्रेणचरा।
चरव्यपाश्रयस्तव्यपदेशास्तत्ताचिशब्दाश्चराचरवाचिशब्दाब्रह्मण्यभाक्ताःमुख्या कुतः ब्रह्मभावभावित्वात्सर्व स्वप५
शब्दानांवाचकभावस्यनामरूपव्याकरणश्रुत्याहितत्याद्वतांतंश्रीनारायणेनित्यवाचकात्प्यःश्रीपदादेः। वि४
हत्त्वस्यपरस्माद्ब्रह्मणउत्पत्तिरुक्ता इदानींजीवस्याप्युत्पत्तिरस्तिनेतिसंशय्यतेकिंयुक्तं अस्तीतिकुतः प
कविज्ञानेनसर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तेः प्राक्सृष्टेरेकत्वावधारणाच्चविपदादेरिवजीवस्याप्युत्पत्तिवादित्यः ४८
श्रुतपश्यंतिपतः प्रसूताजगतः प्रसूतिःतोयेनजीवान्व्यससर्जभूम्यांप्रजापतिःप्रजाअसृजतसन्मूलाः

ये३

तिष्ठन्यो वायोरंतिरो यं वायुर्न वेद यस्य वायुः शरीरं यो वायुमन्तरो यमयति एष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यादिश्रुतावन्तर्यामि ब्राह्मणे यो आकाशे तिष्ठन्... इत्यादिस्तवालोपनिषदि च यस्य पृथिवी शरीरमित्यारभ्य यस्याहंकारः
शरीरं यस्य बुद्धिः शरीरं यस्याव्यक्तं शरीरमित्यादि पञ्चोक्तमेतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेत्यादिश्रुत
पु२ प्रमाणाद्ब्रह्मणः प्राणादिसृष्टिं परं पश्या प्रपद्यतद्धि ... न्यते श्रीविष्णुपुराणे तु क्रमोत उपपद्यते च श्रीतत्त्वा
राका७ द्वैव धारणार्थः अव्यक्त ... महदहंकारपञ्चदिक्क माहि पर्याणाप स्तवे भूतानां कार्याणां ब्रह्मानन्तर्यरूपः क्रमः प्रत। ये४
घ५ स्माज्जायते प्राणः इत्यादिश्रुतीनां सचक्रमस्त ... तद्रूपाद्ब्रह्मणस्तत्कार्याणां त्विति नैवोपपद्यते परं परयाकारणा न५
त्वेऽप्यानन्तर्यश्रवणमुपपद्यते अत एतस्माज्जायते इत्यादिकमपि सर्वस्य ब्रह्मणः साक्षात्संभवस्योत्पन्नमनं श्री
अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् श्रीविज्ञानसाधनत्वादिन्द्रियाणि विज्ञानमित्युच्यते
पञ्चक्रमेतस्माज्जायत इत्यादिना सर्वस्य ब्रह्मण एवानन्तर्यकार्यत्वं श्रूयते ...
... श्रूयते अत एतेन वाक्येन सर्वस्य साक्षाद्ब्रह्मण उत्पत्तिरभिधानलिङ्गावर्तिनमध्य इति नोपपद्यते।
क्रमविशेषपरत्वादस्य वाक्यस्यात्रापि सर्वेषां क्रमप्रतीतेः खादिषु तावत् क्रमस्यान्तरसिद्धः क्रमोऽत्रापि प्रतीयते तेनैः स
ह पाठलिङ्गात् अस्मान्नमाणयोरन्तराले विज्ञानमनसी अपि क्रमेणोत्पद्येते इति प्रतीयते अतः सर्वस्य साक्षाद्ब्रह्मण
बी२ एव संभवस्योत्पन्नमनक्रिदैवं ... अविशेषाद्विज्ञानमन
सोः खादीनां च एतस्माज्जायत इत्यनेन साक्षाद्ब्रह्मणरूपसंबन्धस्याभिधेयस्य सर्वेषां प्राणादिष्वपि व्यक्तानामवि।

श्रीभा० ५५ इति आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्ट इति च अतोऽणुरेवायमात्मा अणुत्वादात्मनो ननु सकलशरीरव्यापिनी वेदनानो
पपद्यत इति तत्र मतांतरेण परिहारमाह ॥ अविरोधश्चंदनवत् ॥ यथा हरिचंदनबिंदुर्देहैकदेशवर्त्त्यपि सक
ल देहव्यापिनमाल्हादं जनयति तद्वदात्मापि देहैकदेशवर्त्ती सकलदेहवर्त्तिनीं वेदनामनुभवति ॥ अवस्थि
तिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॥ हरिचंदनबिंदोर्देहदेशविशेषे तथाभावः आत्मनस्तु तन्न विद्यत व स्थितिविशेषाद
इति चेन्नात्मनोऽपि देहदेशविशेषे स्थित्यभ्युपगमात् हृदयदेशे ह्यात्मनः स्थितिः श्रूयते हृदि ह्येष आत्मा अत्रैतदेकश
तं नाडीनामित्यादिकतम आत्मेति प्रकृत्य योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिरिति आत्मनो हृदि देहदेश
44 विशेषस्थितिव्यापनाच्चंदनदृष्टांतः प्रदर्शितः ननु चंदनस्येव देशविशेषापेक्षात्मकदेशवर्त्तिनः सकलदेह दे
व्यापिकार्य्यकरत्वप्रकारं स्वमतेनाह ॥ गुणाद्वालोकवत् ॥ वा शब्दः मतांतरव्यावृत्त्यर्थः आत्मा स्वगुणेन दं.
ज्ञानेन सकलदेहं व्याप्यावस्थितः आलोकवत् यथा मणिद्युमणिप्रभृतीनामेकदेशवर्त्तिनामालोकोऽने
दे४ त४ कदेशव्यापी दृश्यते हृदयस्थस्यात्मनो ज्ञानं सकलं देहं व्याप्य वर्त्तत इति ज्ञातः प्रभास्थानीयस्य ज्ञानस्य स्वाश्रयाद
न्यत्र वृत्तिर्मणिप्रभावदुपपद्यत इति प्रथमसूत्रे व्यापित्वं ननु अणुविज्ञानमात्रमेवात्मेति तत्कथं ज्ञानस्य स्वरूप न२
व्यतिरिक्तगुणत्वमुच्यते तत्राह ॥ व्यतिरेको गंधवत् तथा च दर्शयति ॥ यथा पृथिव्या गंधः स्वगुणत्वेनो
पलभ्यमानस्य ततो व्यतिरेकः तथा जानामीति ज्ञातृगुणत्वेन प्रतीयमानस्य ज्ञानस्यात्मनो व्यतिरेकसि ४९

गत्यागतीनां कथंचिदुपपद्येत ५८

उ४

इति तथा विज्ञातारमरे केन विजानीयात् ज्ञ एवायं पुरुषः एष हि द्रष्टा श्रोता रसयिता घ्राता मंता बोद्धा
कर्त्ता विज्ञानात्मा पुरुष एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कला इति यदुक्तं तात्त्वेनेऽस्मिन् विवेके संति सर्वगत
त्वात् स सर्वदा सर्वज्ञोपलब्धिः प्रसज्यत इति अत्रोच्यते उत्क्रांतिगत्यागतीनां श्रीनापं सर्वगतः अपि
तु अणुरेवायमात्मा कुतः उत्क्रांतिगत्यागतीनां श्रवणात् उत्क्रांतिस्तावच्छ्रूयते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति च
ग्रतिपु चोप क्षुषो वा मूर्ध्नो वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य इति यत्र वै केच नास्माल्लोकात्प्रयंति चंद्रमसमेव ते सर्वे गच्छंतीति
गति तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण इति विभक्तेः उत्क्रांत्यादयो नोपपद्येरन् श्रीना
त्वनाचेतनस्य श्रीनस्याप्यात्मनो विभुत्वे उत्क्रान्तिः स्थितस्याप्यात्मनः कथंचिद
पपद्यते अतस्तत्त्वात्मनैव संपाद्येऽश्रीनात्मत्वकृते निर्विकेन तराधिकारात् श्रीयोऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु
तिजीवेऽप्यस्तु तत्सर्वाप्यजमहानज आत्मेति महत्त्वं कोनीशजीवइति तराधिकारात् जीवादितरस्याप्य
ज्ञस्य तत्राधिकारात् एवमणुक्रमे जीवः प्रस्तुतः तथापि पद्यान्तु विज्ञः प्रतिज्ञ आत्मेति मध्ये परः श्रति
पाद्यतइति तन्मते योऽयं महत्तमं जीवस्य श्रीनस्य श्रोतानाभ्यां च श्रीनात्मा तस्य पदवर्णनं प्रयोगः तात् न्मा३
त्मा चेतसा वेदितव्यः प्रस्मिन् प्राणः पंचधा संविवेश इति ... न्न

नत्वं जीवस्य सूक्ष्मत्वे बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवः स विज्ञेयः स चानंत्याय कल्पत

ह२

तेनथा

श्रीभा· ४८ दिनीयपद्यतीयस्यानेयः विज्ञानेनेति इतितिकारात् अथोपं विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि चेति कर्तुरात्मनो
विज्ञानमेव स्वरूपं श्रूयते स्मृतिष्वपि ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः इत्यादिष्वात्मनो ज्ञानस्वरूपत्वं प्रती न्मर
यते अपरस्तु जीवात्मनो ज्ञानत्वे ज्ञातृत्वे च स्वाभाविकेऽभ्युपगम्यमाने तस्य सर्वगतत्वे सर्वदा सर्वत्रोपलब्धिप्र
संगात् करणानां वैयर्थ्यात् सुषुप्तिमूर्छादिषु सतोऽप्यात्मनश्चैतन्यानुपलब्धेः जाग्रत्सामर्थ्यात् सत्यां ज्ञा तः४
नोत्पत्तिदर्शनाद् अस्य न ज्ञानस्वरूपेणापि ज्ञातृत्वमागन्तुकमेवेति चेत् न अस्य सर्वगतत्वे चात्मनो वक्ष्याम्युपपत्तेः सर्वत्र
कार्योपलब्धेः सर्वगतात्मनस्त्रियानाभ्युपगमात् शरीरगमनेनैव कार्यसंभवे सति गतिकल्पनायां प्रमा
णाभावात् सुषुप्तिरपि सुषुप्तिवेलायां ज्ञानाभावं दर्शयतीति नाह खल्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मी मऽ३
ति नो एवेमानि भूतानीति तथा मोक्षदशायां ज्ञानाभावं दर्शयति न प्रेत्य संज्ञास्तीति ज्ञानस्वरूपमित्या
दिप्रयोगस्तु ज्ञानस्य तदसाधारणगुणत्वेन लाक्षणिकः इत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे ज्ञात एव ज्ञ एवायमात्मा ज्ञातृ
स्वरूप एव न ज्ञानमात्रं नापि जडस्वरूपः कुतः अत एव अन्तरेवात्मपर्यः नात्माश्रुतेरिति प्रकृतात् श्रुतिरतश्च
हेन परागस्य एतेन [illegible] प्रजापतिवाक्ये मुक्तात्मस्वरूपकथने अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा मन
सैतान्कामान्पश्यन् रमते य एते ब्रह्मलोके सत्यकामः सत्यसंकल्पो नोपजनं स्मरन्निदं शरीरं अन्यत्रापि न प
श्योमन्त्रं [illegible] पश्यति तत [illegible] नैपं कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तः ज्योतिः पुरुष ४८
के

या भावाभ्यां नानात्वैकत्वे वदंतीति येन नित्यानित्यविकं जीवत्वं नवदंति येन परमार्थिको व्याधिकृतं ते यैः सन्मात्रस्व। ९१
रूपस्वरूपं तैः स्वयमेव मोक्षो भोगयति येन रूपेण त्रिधा वदंति सर्वे व्यंतेऽविद्या भ्रान्ते रूपाधि प्राप्ते मोक्षो भोगयति येन
शक्तीनां च मलपक्वा ते वस्थाने यितदा नीमिकत्वात यथा रणां नामरूपविभागाभावात् देवोपपादयंति वैषम्य
नैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् न कर्माविभागादिति चेन्ना नादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते चेति सूत्राभ्यां जीवभेद
स्य नानात्वं सत्ता वास्तव्या नादित्वाभ्युपगमात् [illegible] विद्यया ब्रह्मस्वरूपमेव मनुष्याति [illegible] २५
पारमार्थिका नाव्याधि नाशस्य स्वरूपमेव व्यंते उपाधि ब्रह्म व्यतिरिक्तवस्तुत्वाभावात् द्वयस्य त्र्येव विति
ज्ञाकारेणापरिणमते कर्मफलानि चानि हानि भुंक्ते नित्यशुद्ध मोक्षत्वाभावे पि सर्वज्ञत्वात् स्वस्मादभिन्न
भोक्तारमन्तस्संहरतीति स्वयमेव भुंक्ते अस्माकं तु स्वल्लक्षणस्वभावस्य चिदचिद्वस्तु शरीरं ब्रह्मकाव्यकारणं
भयावस्थावस्थितमपि सर्वदा निरस्तनिखिलदोषगंध सत्यसंकल्पत्वाद्यपरिमितोदारसगुणसागरमवति
ष्ठते प्रकारभूत चिदचिद्वस्तुगता अपुरुषार्थाः स्वरूपान्यथाभावाश्चेति सर्वे समंजसं श्री [illegible] श्रीवि
पदादिवज्जीवानामनंतत्वं त्ल्युक्तं तन्मते जीवस्वरूपं निरूप्यते किं स्वगतकथित्वाभिमतविन्मात्रमेवात्मनः
स्वरूपमन्तः करणभुजाभिमत [illegible] ज्ञातृत्वमेवास
स्वरूपमिति किंच त्वाद्विन्मात्रमिति कुतः तथाश्रुतेः अतन्यामि विज्ञाश्मरो हि यश्यात्मनि तिष्ठन्निति माध्यं।

श्रीभा० पादितमतस्सर्वदाचिदचिद्विशिष्टस्तु ईश्वर तत्कार्यं कारणं ब्रह्म न तदाचित्स्वरूपाद्विभक्तव्यपदेशानर्हाति सूक्ष्मदशाप
४१ तं न्नचिदचिद्वस्तुशरीरं निष्टं निर्विकारणावस्थं ब्रह्म कदाचित्तु विभक्तनामरूपस्थूलचिदचिद्वस्तुशरीरं तत्तु का
र्यावस्थं तत्र कारणावस्थस्य कार्यावस्थापत्तावचिदंशस्य कारणावस्थायां शब्दादिविहीनस्य भोग्यत्वाय
शब्दादिमत्तया स्वरूपान्यथाभावरूपविकारो भवति चिदंशस्य च कर्मविशेषफलभोक्तृत्वाय तदनुरूपज्ञा
नविकाशरूपविकारो भवति उभयप्रकारविशिष्टे नियंतृअंशे तदवस्थातदुभयविशिष्टतारूपविकारो भवति
एवं कारणावस्थायामवस्थान्तरापत्तिरूपो विकारः प्रकारद्वये प्रकारिणि च समानः अत एव एकस्यावस्थान्तराप रा६
त्तिरूपविकारायेत्तत्र पायेनाश्रुतं श्रुतमित्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञा यस्य सदादिदृष्टान्ते यथा सोम्यैकेने
चविकार्द त्यादिना निदर्शितः इदमाज्ञानसंकोचशब्द एतत्तु हि इहसंबंधवियोगाभिप्रायाज्जीवस्योत्पत्तिमरणादिन्यः
प्रजापतिः प्रजा असृजत इत्यादयः श्रुतयः प्रतिविदं प्रावस्य स्वरूपान्यथाभावाभिप्राया उत्पत्तिप्रतिषेधवादिन्यो
नित्यत्ववादिन्यश्च न जायते म्रियते वा विपश्चिदित्याद्या नित्यो नित्यानामित्याद्याः श्रुतयः स्वरूपान्यथात्वज्ञानसंकोचविका नामित्याद्य
शरूपोभयविधानिष्टविकाराभावाभिप्रायाः स वा एष महानज आत्मा जरो मरोऽमृतो ब्रह्म नित्यो नित्याना
मित्याद्याः परविषयाः श्रुतयः एवं सर्वदा चिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मणः प्रागस्पष्टरेकत्वावधारणाच्च ना
मरूपविभागाभावादुपपद्यते तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् नामरूपाभ्यां व्याक्रियत इति हि नामरूपविभाग भा ४३

उपपद्यते जीवस्यापि कार्यत्वात्कार्यकारणयोरनन्यत्वात् एवं नाहि वियदादिवदुत्पत्तिमत्वमंगीकृतं स्यान्नेत्युच्यते कार्यत्वं
ह्यनात्मकस्य द्रव्यस्यावस्थान्तरापत्तिः १८

सोऽयमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इति एवं सचेतनस्य जगत उत्पत्तिवचना
ज्जीवस्याप्युत्पत्तिः प्रतीयते न च तस्य ब्रह्मणो नित्यत्वात् तत्त्वमस्यादिभिर्जीवस्य ब्रह्मत्वावगमाज्जीवस्य नित्य
सर्व०३ त्वमिति वाच्यम् इदं सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादिभिर्वियदादेरपि ब्रह्मत्वावगमात्तस्यापि नित्यत्वप्रसक्तेः अतो
जीवोऽपि वियदादिवदुत्पद्यत इत्येवं प्राप्ते अभिधीयते नात्मा श्रुतेरिति नात्मोत्पद्यते कुतः श्रुतेः न जायते म्रिय
ते वा विपश्चिन्नजो ह्येष जात इत्यादिभिर्जीवस्योत्पत्तिप्रतिषेधो हि श्रूयते आत्मनो नित्यत्वं च ताभ्य एवा ताभ्यः५
वगम्यते नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न
हन्यते हन्यमाने शरीरे इत्यादिभ्यः अतश्च नात्मोत्पद्यते एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपद्यत इ
उपपद्येत त्यं तदनन्यत्वमारम्भणेति जीवस्याप्येवं वयांसि विशेषः वियदादेरचेतनस्य स्वरूपान्यथाभावो न तथा
चेतनो जीवस्य ज्ञानसंकोचविकासलक्षणो जीवस्यान्यथाभावः वियदादेस्तु स्वरूपान्यथाभावलक्षणः स
एव स्वरूपान्यथाभावलक्षणोत्पत्तिर्जीवे प्रतिषिध्यते यत्तदुक्तं भोक्तृभोग्यभोक्तृनियन्तृत्वविभक्तस्वभावान्प्र ७४
ति पाद्य भोग्यगतमुत्पत्त्यादिकं भोक्तरि प्रतिषिध्य तस्य नित्यत्वं च प्रतिपाद्य भोग्यगतमुत्पत्त्यादिकं भोक्तृ
गतं चापुरुषार्थं ... सर्वं ... तत्त्वं ... संकल्प
त्वेकरणाधिपाधिपत्वे तिष्ठस्यपतित्वं च प्रतिपाद्य सर्वावस्थावस्थितचिदचितो ब्रह्मणश्शरीरत्वं तस्य चात्मत्वं प्रति १०

वै

श्रीभा° वर्त्तमानस्य ज्ञानसामग्र्यादिभिर्व्यक्तिसंभवात् स्वरूपानुबंधिधर्मत्वोपपत्तिः पुंस्त्वादिवत् यथा पुंस्त्वादयः साधारण
५० १ स्वधातो बाल्यावस्थायां सतोऽप्यनभिव्यक्तस्य युवत्वे अभिव्यक्तौ पुंसत्त्वहानकादाचि श्रीभवति समयाव
मयत्वे हि शरीरस्य स्वरूपानुबंधितत्समयात् त्रिमलं हि यानि चतुर्विधाहारमयं शरीरमिति शरीरस्वरू
पव्यपदेशात् सुषुप्त्यादिष्वप्यहमर्थः प्रकाशत इति प्रागेवोक्तं तस्य विद्यमानस्य ज्ञानस्य विषयगोचर
त्वं ज्ञानसामग्र्यादावुपलभ्यते यते चात्मनो ज्ञातृत्वादयो धर्माः आगंतवो यावदिना अतो ज्ञातृत्वमेव जीवात्मनः धर्मा
स्वरूपं स्वचायमात्माणुपरिमाणः न चैतत्संज्ञास्तीत्यादिना मुक्तस्य ज्ञानाभाव उच्यते अपितु एतेभ्यो भूते
भ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यतीति संसारदशायां पञ्चतानुविधायित्वप्रयुक्तजन्मनाशादिदर्शने।
तन्मुक्तस्य न विद्यते न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखतां सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः नोपजनं रूपस्पर्श
स्मरन्निदं शरीरं मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते इत्यादिश्रुत्यैकार्थ्यात् संघटितं ज्ञातृत्वमात्मनो वादे तस्य सर्वग अधुना
तत्वं दूषयन्नाह श्री नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वान्यथा श्री अन्यथा सर्वगतत्वा
पत्तेतस्य ज्ञानमात्रपक्षे च नित्यमुपलब्ध्यनुपलब्धी सहैव प्रसज्येयातां अन्यतरनियमो वा उपलब्धिरेव वा
नित्यं स्यादनुपलब्धिरेव वा यनड्तां भवति लोके तावद्वर्त्तमानयोरात्मोपलब्ध्यनुपलब्ध्योः यं ज्ञानात्मा। ५
सर्वगतो हेतुः स्यात् उपलब्धेरेव वा अनुपलब्धेरेव वा उभयहेतुत्वे सर्वदा सर्वत्रोभयं प्रसज्येत उपलब्धेर्वस पा१
२९

ति॰ २ दुःदर्शयति च अन्नं जानात्येवायं पुरुष इति श्रीदृष्यव्यपदेशात् श्रीसयाह्वेनेवं विज्ञातः दृष्यवद्व्यपदिश्यते न विज्ञानं ७२
द्विविज्ञातर्वि ज्ञाने विषयित्वेनापि विषत इति यत्तु तं पोविज्ञानेति ह्यन्यविज्ञाने यत्तेनन्ते त्तानस्वरूपमन्यंतनि
र्मलपरमार्थतः इत्यादिषु ज्ञानमेवात्मेतिव्यपदिश्यत इति तत्राह श्रीतद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राज्ञव
त् श्रीतत्राह् नोयं व्याचर्ते यत्तिनद्गुणसारत्वात् विज्ञानगुणसारत्वादात्मनो विज्ञानमितिव्यपदेशः वि
ज्ञानमेवास्य सारभूतोगुणः यथा प्राज्ञस्यानंदस्सारभूतो गुणः इति प्राज्ञ आनंदशब्देन व्यपदिश्यते य
आ॰ ८ दे ष आकाश आनंदो न स्यात् आनंदो ब्रह्मेति व्यजानादिति प्राज्ञस्य ह्यानंदः सारभूतो गुणः स एको ब्रह्म
ण आनंदः आनंदं ब्रह्मणो विद्वान् बिभेति कुतश्चन इति यथा वा सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति विपश्चितः प्राज्ञ
स्य ज्ञानशब्देन व्यपदेशः सह ब्रह्मणा विपश्चिता यः सर्वज्ञ इत्यादिषु प्राज्ञस्य ज्ञानं सारभूतो गुण इति
विज्ञापते श्रीयावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् श्रीविज्ञानस्य यावदात्मभाविधर्मत्वेन तद्व्यपदे त्वा॰ ५
च ४ शेन दोषः न च विज्ञानस्य यावत्स्वरूपभावित्वादियमें प्राज्ञेन गौणित्विति व्यपदिश्यमानाः दृश्यंते स्वरू
पनिरूपणधर्मत्वादित्यर्थः चकारात् ज्ञानवदात्मनोपि स्वप्रकाशत्वेन ज्ञानमितिव्यपदेशो न दोष इति
तमु हि नोति यत्रो गंतमसु प्यादिषु ज्ञानाभावात् नत्रानस्य स्वरूपानुबंधि धर्मत्वमिति तत्राह पुंस्त्वादि
वत्स्वसतोभिव्यक्तियोगात् श्रीतद्याह पुंस्त्वादितां क्रानिरूप्यः अस्य ज्ञानस्य सतपुंस्त्वादिवद्यवि

५२

भीमा. र्तृत्वे नियुंजंते न स्वचेतनस्य कर्तृत्वे ऽन्यो नियुज्यते शासनाद्धि शास्त्रं शासनं च प्रवर्त्तनं शास्त्रस्य
५१ त्वे२ प्रवर्त्तकं बोधजननद्वारेण अचेतनं प्रधानं न बोधयितुं शक्यं अतः शास्त्राणामर्थवत्त्वं भोक्तुरेव तत्त्वस्यैव कर्तृ
त्वे भवेत् तदुक्तं शास्त्रफलं प्रयोक्तरीति यदुक्तं हन्ता चेन्मन्यते हन्त्वादिना हन्ति न क्रियापामकर्तृत्वमात्मनः श्रू
यते तदात्मनो नित्यत्वेन हन्तव्यत्वाभावादुच्यते प्रकृतेः क्रियमाणानीत्यादिना गुणानामेव कर्तृत्वं।
स्मर्यते तत्सांसारिकप्रवृत्तिषु अस्य कर्तृता सत्त्वरजस्तमोगुणसंसर्गकृता न स्वरूपप्रयुक्तेति आत्मा
ऽनात्मविवेके न गुणानामेव कर्तृत्वमित्युच्यते कारणं गुणसंगो ऽस्य सदसद्योनिजन्मसु।
तथा स्थिते नैवात्मनः कर्तृत्वमभ्युपेत्योच्यते तत्रैवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलं तु यः पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न
स पश्यति दुर्मतिरिति अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणं च पृथग्विधं विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पंचममित्य
धिष्ठानादिदैवपर्यंते सापेक्षत्वे सत्यात्मनः कर्तृत्वे य आत्मानमेव केवलं कर्त्तारं मन्यते न स पश्यतीत्यर्थः
श्री उपादानाद्विहारोपदेशाच्च श्री सूत्र यथा महाराज इति प्रकृतमेवमेवैष एतान्प्राणान्गृहीत्वा स्वे शरीरे य
थाकामं परिवर्त्तत इति प्राणानामुपादाने विहारे च कर्तृत्वमुपदिश्यते श्री व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्दे ति२
शविपर्ययः श्री विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेपि चेति लौकिकवैदिकक्रियासु कर्तृत्वव्यपदेशाच्च कर्त्ता
विज्ञानशब्देन नात्मनो व्यपदेशः अपि तु अंतःकरणस्य बुद्धेरिति चेत् एवं सति निर्देशविपर्ययः स्यात् बुद्धेः ५१

48

र्दैस्यात्सर्वदा सर्वत्रानुपलंभो न स्यात् अथवानुपलब्धिरेव सर्वदा सर्वत्रोपलब्धिर्न स्यादिति अस्माकं शरीरस्थं
वा२ तरैऽव स्थितत्वादात्मनस्तत्रैवोपलब्धिर्नान्यत्रेति चेत्तत्र तथा सिद्धिः कारणायत्तोपलब्धेरपि सर्वात्मनां सर्व दै२
श्रोदै३ गतत्वेन सर्वैः करणैः सर्वदा संयुक्तत्वाददृष्टस्य नियमाभावात् दोषः समानः ॥ कर्ता शास्त्रार्थवत्वात् ॥ श्री
अयमात्मा ज्ञातासन्नणुपरिमाण इत्युक्तं इदानीं किं स एव कर्ता उत स्वयमकर्तैव सन् चेतनानां करणानां क
र्तृत्वमात्मन्यध्यवस्यतीति चिंत्यते किं तावत्प्राप्तं अकर्तैवात्मेति कुतः आत्मनो ह्यकर्तृत्वं करणानामेव च कर्तृ
त्वम् आत्मप्रस्तावे पुरुषोत्तमेन [illegible] काठवल्लीषु जीवस्य न जायते म्रियते इत्यादिना जन्मजरामरणादिकं स
र्वं प्रकृतिधर्मं प्रतिषिध्य हननादिक्रियासु कर्तृत्वमपि प्रतिषिध्यते हंता चेन्मन्यते हंतुं हतश्चेन्मन्यते हतं उ
भौ तौ न विजानीतो नायं हंति न हन्यत इति हंतारमात्मानं जानन्न जानातीत्यात्मनि कर्तृत्वं [illegible] गई
यमेव जीवस्य कर्तृत्वरूपं कर्तृत्वाभिमानं [illegible] मोहात् [illegible] च्यते प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि स
श्व र्वशः अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति कार्यकारणक
र्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यत इति च अतः पुरुषस्य भोक्तृत्वमेव प्रकृ
तेरेव कर्तृत्वमेवं [illegible] इति प्राप्ते उच्यते कर्ता शास्त्रार्थवत्वात्

यागस्तामादिषु यजेत स्वर्गकामो मुमुक्षुर्ब्रह्मोपासीत इत्येवमादीनि शास्त्राणि फलस्य भोक्तारमेव क

प्रकृतिनिवर्त्यत्वेनाभ्युपगतः स एव नियोज्यो भवति अतः शास्त्रीयेणास्य कर्तृत्वमिति भाष्ये ऽभिधीयते यदा तु तत्कुर्ने
रिति तु प्राह ॥ पराञ्चु तच्छ्रुतेः यदेतज्जीवात्मनः कर्तृत्वमप्यस्य परमात्मन एव हेतोर्भवति कुतः तच्छ्रुतेः अन्तः प्रविष्टः शा
स्ता जनानां सर्वात्मा य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यम
यति स त आत्मान्तर्याम्यमृत इति स्मृतिरपि सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ईश्वरः
सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया इति नन्वेवं विधिनिषेधशास्त्रानर्थ नि५
क्यं प्रसज्यते तत्राह कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः सर्वासु क्रिया
न.१ सु पुरुषेण कृतं प्रयत्नमुद्योगमपेक्ष्यान्तर्यामी परमात्मा तदनुमतिदानेन प्रवर्तयति परमात्मानुमतिम
न्तरेणास्य प्रवृत्तिर्नोपपद्यत इत्यर्थः कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः आदिशब्देनानुग्रहनिग्रहा
दयो गृह्यन्ते यथा द्वयोः साधारणे धने परस्वत्वापादनमन्यतरानुमतिमन्तरेणानोपपद्यते तथापि इतरानु
मतिः स्वेनैव कृतेति तत्फलं स्वस्यैव भवति पापकर्मस्तु निवर्तनशक्तस्यापि अनुमन्तृत्वेन निर्दयत्वमा
वहतीति सांख्यसमयनिरूपणमत्यादितं न चैवमेष ह्येव साधुकर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्नि नीष
ति एष एवासाधुकर्म कारयति तं यमधो निनीषतीत्युक्तमिति चेद्वापायोनिविषयाच्चे साध्वसाधुनी कर्मणी कारयती स्वयमेव,५२
त्यतत्र नायमनुपपत्त उच्यते यतत्तु सर्वसाधारणं यस्त्वतिमात्रं परमपुरुषानुकूल्ये व्यवस्थितः प्रवर्तते तमनु(

49

रपि तस्यागत्वस्यादित्यात्मनो भोक्तृत्वशक्ति ५८

करणत्वाद्धि ज्ञानेनेति करणविभक्तिनिर्देशः स्यात्‌ ॥ श्री उपलब्धिवदनियमः ॥ श्री आत्मनो कर्तृत्वे दोष उच्य-
ते यथा आत्मनो विभुत्वे नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसंगः इत्यादिनोपलब्धेरनियम उक्तः न हि दात्मनो कर्तृत्वे
प्रकृतेरकर्तृत्वेन तस्याः सर्वपुरुषसाधारणत्वात्‌ सर्वाणि कर्माणि सर्वेषां भोगाय स्युः नैव चाकस्यचिदा-
त्मनो विभुत्वाभ्युपगमात्‌ संनिधानमपि सर्वेषामविशिष्टं अत एवान्तःकरणादीनामपि नियमो नोप-
पद्यते यदा पुनरात्मैव कर्ता स्यात्‌ ॥ श्री शक्तिविपर्ययात्‌ ॥ श्री बुद्धेः कर्तृत्वे कर्तुरन्यस्य भोक्तृत्वानुपपत्तेः भो-
२५ क्तृत्वशक्तिर्हीयेत भोक्तृत्वं बुद्धेरेव संपद्यते इत्यात्मसद्भावे प्रमाणाभावश्च स्यात्‌ पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावादि-
ति हि तेषामभ्युपगमः ॥ श्री समाध्यभावाच्च ॥ श्री बुद्धेः कर्तृत्वे मोक्षसाधनभूतसमाधावपि सैव कर्‌ स्या त्री १
त्तत्र च समाधिः प्रकृतेरन्योऽस्मीत्येवंरूपः न च प्रकृतेरन्योऽस्मीति प्रकृतिः समाधातुमर्हति तस्मात्स्वक-
र्तृत्वेनात्मनः कर्तृत्वेऽभ्युपगम्यमाने सर्वदा कर्तृत्वं नोपरमेत इत्यत्राह ॥ श्री यथा च तक्षोभयथा ॥ श्री वा-
गादिकरणसंपन्नो यथात्मा यदेच्छति तदा करोति यदा तु नेच्छति तदा न करोति यथा तक्षा वास्यादिकरण-
संनिधानेऽपीच्छानुरूपेण करोति न करोति च बुद्धेस्तु चेतनायाः कर्तृत्वे तस्या भोगवांछादिनियमकार-
णाभावात्सर्वदा कर्तृत्वमेव स्यात्‌ ॥ श्री परात्तु तच्छ्रुतेः ॥ श्री यदेतज्जीवस्य कर्तृत्वं किं स्वातंत्र्येण उत परमात्मा-
यत्तमिति किं प्राप्तं स्वातंत्र्येणेति परमात्मायत्तत्वे हि विधिनिषेधशास्त्रानर्थक्यं प्रसज्येत हि तस्मा-

श्रीभा॰ प्रकाशादिवत्तु नैवं परः । [illegible] प्रकाशादिवज्जीवः परमात्मनोंशः यथाग्न्यादेर्भास्वतो भारूपप्रका-
५४ शोंशो भवति यथा वा गवाश्वशुक्लकृष्णादीनां गोत्वादिविशिष्टानां गोत्वादीनि विशेषणान्यंशाः यथा वा देहिनो देव-
मनुष्यादेर्देहोंशः तद्वत् एकवस्त्वेकदेशत्वं ह्यंशत्वं विशिष्टस्यैकस्य वस्तुनो विशेषणमंश एव तथा च विवेच-
काः विशिष्टे वस्तुनि विशेषणांशोयं विशेष्यांशोयमिति व्यपदिशन्ति विशेषणविशेष्ययोरंशांशित्वेपि
स्वभाववैलक्षण्यं दृश्यते एवं जीवपरयोर्विशेषणविशेष्ययोरंशांशित्वं स्वभावभेदश्चोपपद्यते तदिदमु-
क्तं नैवं पर इति यथाभूतो जीवस्तथाभूतो न परः यथैव हि प्रभायाः प्रभावान् [illegible] र्थान्तरभूतः तथा प्रभास्थानीयात् स्वां- तर ६
शाज्जीवादंशी परमात्मार्थान्तरभूत इत्यर्थः एवं जीवपरयोर्विशेषणविशेष्यत्वकृतं स्वभाववैलक्षण्यमाश्रि-
50 त्य भेदनिर्देशाः प्रवर्त्तन्ते अभेदनिर्देशास्तु पृथक्सिद्ध्यनर्हविशेषणानां विशेष्यपर्यन्तत्वमाश्रित्य मुख्यत्वे-
नोपपद्यन्ते तत्त्वमसि अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिषु तच्छब्दब्रह्मशब्दवत् त्वमयमात्मेति शब्दा अपि जीवशरीरकब्रह्मवाचकत्वे- २।३।४५
नैकार्थाभिधायित्वादयमर्थः प्रागेव प्रपंचितः स्मरन्ति च एवं प्रभाप्रभावद्रूपेण शक्तिशक्तिमद्रूपेण
शरीरात्मभावेन चांशांशिभावं जगद्ब्रह्मणोः पराशरादयः स्मरन्ति एकदेशस्थितस्याग्नेर्ज्योत्स्ना विस्तारिणी
यथा परस्य ब्रह्मणः शक्तिस्तथेदमखिलं जगत् यत्किंचित्सृज्यते येन सत्वजातेन वै द्विज तस्य सृज्यस्य संभू- ५८
तौ तत्सर्वं वै हरेस्तनुः इत्यादिना चकाराद्रूक्तयोपि यस्यात्मा शरीरमित्यादिनात्मशरीरभावेनांशांशित्वं च
श्रीगुरवे [illegible]

दि०२ दुःखवतो न जगदुत्पत्त्यर्थं यद्विभीनां प्रमाणानां तत्समर्थं दाढर्यवादेन मि पर्यायपदे प्रायश्चित्तं न चाखण्डैकरसचिन्मात्र
स्वरूपेण ब्रह्मणः मेयत्वेनोक्तजीवानुसंधानं बहुभवनसंकल्पपूर्वकाविर्भावादिबलात् किं जीवभावेन तत्स्वरूपेण विविध
नामरूपकरणं तत्कृतानेतवि यथा न भवनिमित्तस्वरूपं दुःखभागित्वं मोक्षत्वेन तत्रास्थितत्वात् त्रियमनेनोनत्याः म२
मितं जीवभूतस्य स्वस्वकारणं ब्रह्मात्मभावं संसारमोक्षं तत्तत्पदे प्राप्यास्ते चतुर्णां गोनभ्य सितव्य मित्युपदि
श्यते तपासति उक्तन्न प्रत्यपितत्वापानानु पाध्यवचि अंशाजीवस्त्वपि न स्याधीयः पूर्वनिर्दिष्टानिपंचत्वनि
याम्यत्वादिष्वपदेशात् यादेव देवदत्तादेरेकस्यैव यज्ञदत्तापाधिभेदाञ्चिपंचत्वनियाम्यभावादि सिद्धिः अतश्च भ
वत्यपदेशोपपन्नेयं जीवोऽयं ब्रह्मणो पाच्यं स्मृत्येतं श्रीमंत्रवर्णाच्च श्रीपादोस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं
दिवीति मंत्रवर्णाच्च ब्रह्मांशो जीवः अपाणी चीति पादशब्दः विश्वाभूतानीति जीवानां बहुत्वात् बहुवचनं मंत्रे सू
त्रे यं प्राद्रूत्येकवचनं जात्यभिप्रायं नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां एको बहूनां यो विदधाति कामानित्यादिश्रुतिभ्यः
श्रयाद्देदस्यात्मनां बहुत्वं नित्यत्वेनाभिधीयमानत्वात् एवं नित्यानामात्मनां बहुत्वे प्रमाणिके सति ज्ञानस्व
कौ२ रूपत्वेन सर्वेषामेकरूपत्वेपि भेदं कार आत्मयाथात्म्यवेदनज्ञमेरवगम्यते अशेनतेऽप्यव्यतिरकत्वनेनतव
मेव चात्मबहुत्वं वक्ष्यति अपि स्मर्यते श्रीमन्मैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः इति जीवस्य पुरुषोत्तमांश
त्वस्मर्यते अतश्चापर्मशः अशत्वेपि जीवस्य ब्रह्मैकदेशत्वेन जीवगता दोषा ब्रह्मणः प्रसज्येत्याशंक्याह पीयका

श्रीभा॰ त्वः जीवस्य ब्रह्मैकदेशत्वेन तत्कृता दोषा ब्रह्मणि भवेयुः॰ नच ब्रह्मखण्डो जीव इत्यंशत्वोपपत्तिः खण्डनानर्हत्वात् ब्रह्मणः॰
५३ प्रागुक्तदोषप्रसंगाच्च तस्मादंशत्वं न भिन्नस्य च तदंशत्वं दुरुपपादं यथाभ्यां ततो ब्रह्मैव जीवः कुतः॰ तत्त्वमस्ययमात्माब्र
लं२ ह्मेत्यादिब्रह्मात्मभावोपदेशात् नानात्ववादिन्यस्तु प्रत्यक्षादिसिद्धार्थानुवादित्वादनन्यथासिद्धाद्वैतोपदेशन
पराभिः श्रुतिभिः प्रत्यक्षादयस्याविद्यान्तर्गता ख्यापयन्ते अथवा ब्रह्मैवानाद्युपाध्यवच्छिन्नं जीवः कुतः त
त एव ब्रह्मात्मभावोपदेशात् तच्चोपाधि भ्रान्ति परिकल्पितमिति वक्तुं शक्यं बंधमोक्षादिव्यवस्थानुपपत्ते
रित्येवं प्राप्ते अभिधीयते ब्रह्मांश इति कुतः नानाव्यपदेशादन्यथा चैकत्वेन व्यपदेशात् उभयथा हि व्यपदेशो दृ ५८
श१७ श्यते नानाव्यपदेशस्तावत्स्रष्टृत्वसृज्यत्वनियन्तृत्वनियाम्यत्वसर्वज्ञत्वाज्ञत्वस्वाधीनत्वपराधीनत्वशुद्धत्वाशुद्धत्वक त्वा॰
51 ल्याणगुणाकरत्वविपरीतत्वपतित्वशेषित्वादिभिर्दृश्यते अन्यथा चाभेदेन व्यपदेशोऽपि तत्त्वमस्ययमात्मा ब्रह्मेत्या ५६
दिभिर्दृश्यते अपि दाशकितवादित्वमधीयते एके ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्मेमे कितवा इत्याथर्वणिका ब्रह्मणो
दाशकितवादित्वमप्यधीयते तेन तस्य सर्वजीवव्यापित्वेनाभेदो व्यपदिश्यत इत्यर्थः॰ एवमुभयव्यपदेशमुख्य
त्वसिद्धये जीवोऽयं ब्रह्मणोंऽश इत्यभ्युपगंतव्यं न चाभेदव्यपदेशानां प्रत्यक्षादिप्रसिद्धार्थत्वेनान्यथासिद्धत्वं ब्र
ह्मसृज्यत्वनियाम्यत्वतच्छरीरत्वतच्छेषत्वतदाधारत्वतत्पाल्यत्वतत्संहार्यत्वतदुपासकत्वतत्प्रसादलभ्यध ५३
र्मार्थकाममोक्षरूपपुरुषार्थभाक्त्वा[illegible]देयः ततश्च तस्य जीवस्य ब्र[illegible]ह्मणो भेदः प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वेनानन्यथासि

यदहं न भगवान्स्वयमेव स्वमास्य पापे घातिकल्याणो येनकर्मस्तु कश्चिंजन प्रतिष्ठ्यात्मिभात्रं आतिकृत्स्येष्वनुवसितः
प्रवर्तते । सत्यादिविशेषविशेषोपजीनिसाधने पुष्कर्मस्मृ रुचिंजनयति यथोक्तं भगवता स्वयमेव अहं सर्वस्य प्रभवो ५२
मत्तः सर्वं प्रवर्तते इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विता इत्यारभ्य तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकं ददा
मि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजं तमः नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन
भास्वतेति तत्पाञ्चरात्रमप्रतिष्ठं तेजगदाहुरनीश्वरं इत्यादिमामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तो भगवदुपकारा इत्येत
२९६ मज्ञानानन्तहितप्रयतः कृपान्वितस्तु नराधमान् क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिष्वित्युक्तं ज्ञानानां
स्याएदेशनादन्यथाचापि ... जीवस्य कर्तृत्वं परमपुरुषायत्तमित्युक्तं इदानीं किमयं
जीवः परस्मादत्यन्तभिन्नः उत परमेव ब्रह्म भ्रान्तमुत ब्रह्मैवोपाध्यवच्छिन्नं ... इति संशयेते ... इति वि
प्रतिपत्तेः संशयः ... ब्रह्म इत्यधिकरणमेदनिर्देशादित्येवोपपत्त्यो ...
सच्चनानात्वैकत्वश्रुतिविप्रतिपत्त्या हि जीवस्य ब्रह्मांशत्वोपपादनेन विशेषतो निर्णीयते यावद्धि जीवस्य ब्र
ह्मांशत्वं न निर्णीतं तावज्जीवस्य ब्रह्मणोऽनन्यत्वं ब्रह्मणस्तस्मादधिकत्वं न प्रतितिष्ठति किं तावत्प्राप्तं ...
भिन्न इति ... इत्यादिनाभेदनिर्देशात् ज्ञाज्ञौ ... परस्य भिन्नत्वं सिद्धमिति
तद्विरुद्धार्थप्रतिपादनात् ... एकवस्त्वेकदेशवाची ह्यंशशब्दः।

श्रीभा॰ ख्यातीत्याशंक्याह श्रीअदृष्टानियमात् श्रीउपाधिपरंपराहेतुमभ्युपगम्याह दृष्टस्यापि ब्रह्मस्वरूपाश्रयत्वेन निय
५५ मे हेत्वभावादव्यवस्थैव उपाधिभिरदृष्टे स्वसंबंधेन ब्रह्मस्वरूपच्छेदासंभवात् श्रीअभिसंध्यादिष्वपि चैवं
श्रीअदृष्टहेतुमभ्युपगम्याभिसंध्यादिष्वपि उक्तादेव हेतोरनियम एव श्रीप्रदेशादिति चेन्नांतर्भावात् श्रीपर्य भेदा८
वेक्षमेव ब्रह्मस्वरूपं तच्छेदनानर्हेनानाविधोपाधिभिः संबध्यते तत्राप्युपाधिब्रह्मप्रदेशभेदादुपपद्य संबंधि४
तत्र५ त एव भोगव्यवस्थेति चेन्न उपाधीनां तत्र तत्र गमनात्सर्वप्रदेशानां सर्वोपाध्यंतर्भावाद्यतिकरस्तदवस्थ एव
प्रदेशभेदेन संबंधे पि सर्वस्य ब्रह्मप्रदेशत्वात्तत्प्रदेशसंबं [illegible]
धि३ [illegible] ः एवं ब्रह्मण एव स्यात् पूर्ववन्नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसंगोऽन्यतरनि
वदद६ यमो वाऽन्यथाउपलब्धिनियम इति द्वाभ्यां सूत्राभ्यां वेदबाह्यानां सर्वगतजीववादिनां दोषउक्तः अत्रत्या
व५ भासएव चेत्यादिभिः सूत्रैः वेदावलंबिनामात्मैकत्ववादिनां दोषउच्यते इति श्रीभगवद्रामानुजविरचि
52 ते शारीरकमीमांसाभाष्ये द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः श्रीश्रीश्रीश्रीश्रीश्री मते रामानुजाय नमः
श्रीतथा प्राणाः श्रीब्रह्मव्यतिरिक्तस्य वियदादेः कृत्स्नस्य कार्यत्वेनोत्पत्तावुक्तायां जीवस्य कार्यत्वेपि
स्वरूपान्यथाभावलक्षणोत्पत्तिरपोदिता तत्प्रसंगेन जीवस्वरूपं विशोधितं संप्रति जीवोपकरणाना
मिंद्रियाणां प्राणस्य चोत्पत्त्यादिप्रकारो विशोध्यते तत्र किमिंद्रियाणां कार्यत्वं जीववदुत वियदादिव ५५

प्यति केऽपि न भवति भ्रांतब्रह्मजीववादेचोपाधिकृतब्रह्मजीववादेच जीवपरयोर्जीवानांच भोगव्यति करे दोषः सैव दोषः संतीत्यभिप्राये
शास्त्रपत्तेदोष- ९५

देनीत्युच्यते एवं ब्रह्मणोऽपि प्रागेव ब्रह्म प्रवर्त्यत्वेच ज्ञातेच सर्वेषां समाने केषांचिदेवाप्यपनतदर्शनं ह्याना।
यन्नज्ञा केषांचिन्नत्यरिहारः केषांचिद्दर्शनस्य दर्शनाद्यनुज्ञा केषांचिन्नत्वपरिहारश्च प्राप्तेः इत्युक्तप्रप
यच्यत इत्याशंक्याह श्रीमन्नज्ञापरिहारो देहसंबधाजर्यनिरादिवत् श्रीसर्वेषां ब्रह्मप्राप्ते नत्त्वादिने
त्वे४ करूपेसत्यपि ब्रह्मणःकर्त्तृत्वियवैषम्य द्वादिरूपणुच्यप्तचिदेहसंबंधे ॥ वन्नज्ञापरिहारावुपपद्येतेत्योति निवंचना४
रादिवत् यथाग्निरश्मिर्नेकरूपत्वेपि श्रोत्रियागारात् दग्निराह्रियते स्मशानादेस्तु परिह्रीयते यथावान्ना।
दिश्रोत्रियादेरन्नं गृह्यते अभिशस्तादेस्तु परिह्रीयते श्रीअनन्तं प्रमायातिकरः श्रीब्रह्मप्राप्त्यादिनैकरूप
त्वे सत्यपि जीवानामन्योन्यभेदाद् एवत्वे न भवति शरीरे भिन्नत्वाच्च भोगव्यतिकराभाव उक्तः ननु भ्रांतब्रह्म
जीववादेप्यविद्याकृतोपाधिभेदाङ्गीकारादस्य व्यवस्थादयः उपपद्यंते इत्याह श्रीआभास एव च श्रीअखंडैकर
सप्रकाशमात्रस्वरूपस्य स्वरूपतिरोधानस्य उपाधिभेदोपपादनहेतुराभासएव प्रकाशैकस्वरूपस्य प्र
काशतिरोधानं प्रकाशनाशएवेति प्रागेवोपपादितं आभासएवेति पाठः तथा सति हेतवः आभासाश्च वा४
कारात्पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशावनयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति इत्यादिश्रुति
विरोधश्च अविद्यापरिकल्पितोपाधिभेदेहि सर्वोपाधिविनिर्मुक्तपरहितस्वरूपस्यैकत्वाभ्युपगमान्नभोगव्या
तिकरस्तदवस्थ एव पारमार्थिकोपाध्युपहितब्रह्मजीववादे उपाधिभेदहेतुभूतानुपपत्तिरेव प्राप्नोवस्याभाव

श्रीभा॰ मु श्रीवक्त्रवचनस्य निर्गमिति वक्त्रार्थसंभवात् तस्यैव परमात्मनः स्रष्टेः आगतस्यानन्तेः ततस्तैर्वक्त्वाद्यावः
५६ श्री॰ तस्य प्राणग्राह्यः परमात्मवचनत्वात् परमात्मव्यतिरिक्तविषयस्यनामधेयस्य वाग्विषयस्य ज्ञविपद
मे२ दिस्य छिद्रपूर्वकत्वाद्धे दंतस्थव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यां क्रियते इति नामरूपभाजामस्याभावात् तदानीं वागादी
द्रियकार्याभावात् तानि न संतीत्यर्थः श्री समगतेर्विशेषितत्वात् तानींद्रियाणि किं समेवस्युः अथैकादशे
निर्दिष्टत्वेन्द्रिय विश्रांतियतेः संशयः किमात्मसमे निकृतः गतेर्विशेषितत्वात् गतिस्तावज्जायमाने नवि
पमाणेन जीवेन सहलोकेषु संचरणरूपासमानामेव श्रूयते समस्वमेलोके प्रचरंति ... आ
णायज्ञाद्यायानिहिताः समसमेतिवीप्साप्रयोगः भेदाभिप्राया विशेषिताच तेगतिमंतः प्राणाः स्वरूपतः
यदापंचावतिष्ठंते ज्ञानानि मनसासह बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमांगतिमिति प्राशीरांतस्तच्चरणविज्ञ
पमोक्षार्थगमनं परमागतिः एवंजीवेन सहजन्ममरणयोस्समानामेवगतिश्रवणाद्योगदशायां ज्ञाना
नीं तिविशेषितत्वाच्च जीवस्यकरणानि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणबुद्धिमनांसि समेवेति गम्यते पानि वेतराणि
विषयाणां ग्राहकत्वेनाष्टौ ग्रहाः सप्तवै शीर्षण्याः प्राणद्वावेवाव त्यादिषु चव दश पर्यतानि प्राणप्रति ९४
शि३ पादकवाक्येषु वाक्यं पादपायूपस्थाहंकारविज्ञानाख्यानींद्रियाणि प्रतीयं तेते चाजीवेन सहगति श्रवण २
वणाभावं जीवस्याल्पोपकारकत्वमप्रेरणोपचारिकः प्राणव्यपदेश इति प्राप्ते प्रवक्तमहे श्रीकृष्णदयस्य ५६
स्थितत्वात् वक्षीनसप्तेवेंद्रियाणि अपिवैकादश हस्तादीनामपि शारीरेस्थितेजीवेतस्य भोगोपकरणत्वात्

तथा प्राणानामप्यनुत्पत्तिः श्रुतेरेवावगम्यते २

नो २

दिति चिन्त्यते किं मुख्यं जीववदेवेत्याह सर्वं ... तथा प्राणा अपि प्राणा इन्द्रियाणि यथा जीवो नोत्पद्यते न तथेन्द्रियाण्य
पि नोत्पद्यन्ते कुतः श्रुतेः यथा जीवस्यानुत्पत्तिः श्रुतेरवगम्यते न तथा प्राणानाम् ... प्राणानां मध्ये निर्दिश्यते का पुनरत्र
श्रुतिः असद्वा इदमग्र आसीत् तदाहुः किं तदासीदिति ऋषयो वाव तेऽग्रे सदासीत् तदाहुः के ते ऋषय ... इति प्राणा
[illegible]रीं४ वाव ऋषयः ... इति जगदुत्पत्तेः प्राक् इन्द्रियाणां सद्भावः श्रूयते प्राणशब्देन बहुवचनादिन्द्रियाण्येवेति निश्चीयते न
केयं श्रुतिर्वीप्सु ... तच्चेन तदभ्यन्तं सेषामन्तमिता देवा नाम पहा पुरितितवच्चिरकालावस्थायित्वेन ... तं गम्यते ने५
असद्वा इदमग्र आसीदिति ... तेषाम् ... मिता देवताय ह्या
तितवच्चिरकालावस्थायित्वेन परिणाम ... असद्वा इदमग्र आसीदिति कृत्स्नं प्रलयवेलायामध्ववस्थितत्व प्रपंच७
तेवादिन्यस्तु७ श्रवणात् जीवोन्ननिवादिन्य इव नेतव्या इत्येवं प्राप्ते अभिधीयते यदादिवदेव प्राणा अप्युत्पद्यन्ते कुतः सदेव सो
म्येदमग्र आसीत् आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्यादि पुरस्ताच्च ... प्रकरणात् एतस्माज्जायते प्राणो
मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति इन्द्रियाणामुत्पत्तिश्रवणात् ... स्यान्नासंभवान्नन चानुत्पत्तिवदेवेन्द्रियोत्पत्तिवादः वाद५
प्रतिषेध४ परित्यक्तुं शक्यः आत्मवदुत्पत्तिश्रुतीनां नित्यत्वबोधकश्रुतीनां चाविरोधात् असद्वा इदमग्र आसीदित्यादिवा
क्ये पि प्राणशब्देन परमात्मैव निर्दिश्यते सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जि
हते इति प्राणशब्दस्य परमात्मन्यपि प्रसिद्धेः प्राणबन्धनं हि ... सर्वज्ञेन तस्मिन्नेव प्रयुज्यते न चेत
नेन्द्रियेषु ऋषयः प्राणा इति ... श्रीगोपाल ...

श्रीभा॰ कस्यैव विशेषमानत्वमुच्यते अवातमिति तन्नैव श्रवणानुरूपं एवं तत्त्वन्यायपत्वेयिदृष्ट्योगकरणमुक्तं रचिता
५१ र्थं न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ श्रीभाष्ये मुख्यः प्राणः किं महाभूतद्वितीयवायुमात्रं तस्य वा स्पन्दरूपा क्रिया ५२
५२ अथवा वायुरेव कश्चन विशेषावस्थापन्न इति विशये वायुरेवेति प्राप्तम् यः प्राणः स वायुरिति व्यपदेशात् यद्वा वायु
मात्रे प्राणत्वप्रसिद्ध्यभावात् चक्षुरादिवत् ... या प्राणशब्दप्रसिद्धेश्च
न क्रियेति प्राप्ते न वायुमात्रं न च तत्क्रियेत्युच्यते कुतः पृथगुपदेशात् एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रिया
णि च खं वायुरिति तत्तत्पृथगुपदेशाद्वायुक्रियापि न भवति प्राणः नहि तेजः प्रभृतीनां क्रिया तेः सह
... पृथगुपदिश्यते यः प्राणः स वायुरिति तु वायुरेवावस्थान्तरमापन्नः प्राणो न तेजः
प्रभृतिवत्तत्त्वान्तरमिति ज्ञापनार्थं चक्षुरादिवत् प्राणस्यावस्थाविशेषः प्राण इति क्रियावति द्रव्य एव प्राणश
ब्दप्रसिद्धेर्न क्रियामात्रे किमयं प्राणो वायोर्विकारस्सन् भिन्नतत्त्वान्तरे नेत्याह श्रीचक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादि
भ्यः श्रीनापञ्चमतविशेषः अपितु चक्षुरादिवज्जीवोपकरणविशेषः तच्चोपकरणत्वमुपकरणान्तरैरिन्द्रियै
सहशिष्ट्यादिभ्योऽवगम्यते चक्षुरादिभिः सहायं प्राणः शिष्यते प्राणसंवादादिषु तत्सजातीयत्वे हि ...
... तेस्सह प्रासनं युज्यते प्राणशब्दपरिगृहीते मुख्करणेषु स विशिष्याभिधानमादिशब्देनोच्यते अ
प्रकृत्य प्रवायं मुख्यप्राणः पञ्चमः प्राणः इत्यादिषु विशिष्याभिधानाच्चक्षुरादिवदस्यापि करणत्वेन ५३

त्वार्थभेदाश्रुतप्रयोगे हि श्रोत्रादीनामिव हस्तादीनामपि कार्यभेदः स्यादानादि रूपस्य विशेषत्वेन ज्ञानेनेवं हस्तादयोन ज्ञानो१
संतीत्येवं नमनस्य मित्यर्थः अध्यवसायाभिमानचिंतावृत्तिभेदात्मनः पत्वबुद्ध्यहंकारचित्तमाहत्य पदिश्यत इ
वं२ ति एकादशेंद्रियाणि ज्ञानेंद्रियाणि पुरुषे प्राणाः आत्मैकादशस्त्वात्मा प्राहेति मनोऽभिधीयते इंद्रियाणि द
शैकं च पंचेंद्रियगोचराः तेजसा धीदिवाणयाकुः देवैवैकाविकादशा एकादश मनश्चात्रेत्यादिस्मृतिस्मृति
सिद्धेंद्रियसंख्याधिमात्राधिकसंख्यावादाः मनोवृत्तिभेदाभिप्रायाः न्यूनव्यपदेशस्तत्रत्रतत्रैवि च त्रित गम
नादिकार्यविशेषपश्यन्तः अत्राप्यपीतयते सर्वे एव समाः सर्वैः नेनात्वानेत्यध्यवसायान्निश्चत्वे प्राणा
नामिति प्राणेऽभिधीयते प्राणमनः ज्ञानेंद्रियप्राणाः अन्यज्ञानेंद्रियत्वात्रिद्धि एवमाणत्वमिति तेषु सिद्ध
संज्ञात्वाद्रिद्धि एवं सन्नुपलभ्यमानत्वादप्याणवत्वप्राणाः आनंत्यश्रुतयस्त्वय्यपोह्येतानंतानुपा
११५ स्यत्वे पासनस्य वस्तादिपासनवाणाविशेषेर्भूतकार्येर्वादृत्यामिप्रायाः श्रीगुरुभ श्रीमाणसंवादे प्राणी
रिति रेत्वलेनश्चेष्टतया निर्णीतोऽन्यत्वप्राणाः आनीदवातेत्यपर्यंते एकमिति महाप्रलयसमयेस्वका
र्यभूतमाणनसत्त्वावश्ववणादेतस्माज्जायते इति जन्मश्रवणस्य जीवजन्मश्रवणावदात्मयते इत्याशंक्या परस्तेनौ३
कृत्वेकत्वावधारणादिविरोधादेतस्माज्जायते प्राणइति इत्यादिविचारेण निश्चयवणाद्गत्यन्निनिपथ्याभ
वादजायतत्वदृष्टश्रवणाणइत्युच्यते आनीदवातमितिं तनवेवंश्रोणाणमिति त्युच्यते अपितपरस्यब्रह्मणोप

किंस्वाथसंग्रहपरमात्मा प्रापन्नमिति विशये नैरपेक्ष्यात्स्वाधनमिति [illegible] तिरात्तविद्धानामितिज्ञाशानतां जीवेन सह ज्योतिरा देवामग्ना
दिदेवतानां प्राणाधिष्ठापमधिष्ठानं ५४

मा० बा०

श्रीभा० णानां ब्रह्मण उत्पत्तिरिति पत्न्या परिमाणं चेतनेभ्यः प्राणानां प्राणादिदेवताधिष्ठितत्वं पूर्वमेवोक्तमभिमानित्व
५८ पदे शास्त्रविरोधानुपपत्तिश्चात्मनित्यत्वेन सूत्रेण प्रसंगादुपपादितं जीवस्येव स्वभोगसाधनानामधि
५२ ष्ठातृत्वं लोकसिद्धं स एवैतान् प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्तते इत्यादिश्रुतिसिद्धं च तत्
३० दिदं जीवस्याग्न्यादिदेवतानां प्राणादिविषयमधिष्ठानं तदा मननान्न परमात्मनः आमननात् भवति आम
ननं आभिमुख्येन मननं परमात्मनः संकल्पादेव भवतीत्यर्थः कुत एतत् तदाह्वानात् इंद्रियाणां साभिमानि
देवतानां जीवात्मनश्च कार्येषु परमपुरुषमननापन्नत्वं प्रशास्त्रात्मत्वं यस्य तत्प्र्यामि ब्राह्मणादिषु यो ग्नौ
तिष्ठन्नग्नेरन्तरो यमग्निर्न वेद यस्याग्निः शरीरं यो अग्निमन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृतः यो वायौ
55 तिष्ठन् य आदित्ये तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन् यश्चक्षुषि तिष्ठन्नित्यादिषु [illegible] भीषास्माद्वातः पवते भी
षोदेति सूर्यः भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पंचम इति तथा एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि
सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्यादि [illegible] न स्वच नित्यत्वात् [illegible] सर्वेषां परमात्माधिष्ठितत्वस्य नित्य
त्वात् तत्स्वरूपानुवर्धित्वेन निपतत्वात् तत्संकल्पादेवैषामधिष्ठातृत्वमवर्जनीयं ततस्तद्धातदेवाद्य प्रावि त्वे२
३२ शात् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवदित्यादिना परमपुरुषस्यानियंतृत्वेन सर्वाचिद्वस्तुन्यनुप्रवेशः स्व ५८
रूपानुबंधी [illegible] विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति [illegible] इंद्रियाणि तद्व्यपदे

वि० इदमस्यापि जीवं अत्र पकारैः शावरूपक्रियया भविनवं स्यात् नह प्रपञ्चे अनेनार्थं वक्तव्यादिवं तत्र मईतीति ७८
वेन्नत्र मइत्यो अकरणानामुनदोषत्वमादि दर्शयति श्रीमकरणत्वानुकरणं क्रिया अक्रियत्वादस्यअ
णस्य जीवं अत्र पकारविशेषरूपक्रियारहितत्वात्स्यात् योहेपवडन्नाख्याने समानक्रिय तदुपकारविशेषरूपं
शरीरेन्द्रियधारणादिरूपं क्रियां च दर्शयति अत्र ति: पञ्चविधक्रमेणोदानं प्राणादिपञ्चवायुरमि वदप्रपञ्चे स
वशेष्ट अस्तु कायागात्रकर्मणोपि शरीरस्येन्द्रियाणां च स्थितिं दर्शयित्वा आगोक्त मणोशरीरेन्द्रियस्थैर्य
त्वाभिधानादत: आणापानव्यानोदानसमाना का रत्न पंचधा स्थितो यं प्राण: शरीरेन्द्रियधारणादिनाजी
वस्योपकरोतीति च तत्र तदेव तत्करणं ननोवं नामभेदात्कार्यभेदाच्च प्राणापानादय: तत्वान्तराणि स्युस्त
त्राह श्रीपंचवृत्तिर्मनोवदयपरिपद्यते श्रीयथा कामादिवृत्तिभेदे तत्कार्यभेदेपि न कामादिकं मनसस्त
त्वान्तरं काम: संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धा श्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति वचनात् एवं प्राणोपा
नो व्यानोदानसमान इत्येतत्सर्वं प्राण एवेत्युक्तिवचनादेयोपि प्राणस्य वृत्तिविशेषानन्तत्वान्तरमित्यव गा० पानादय
म्यते श्रीमणाम् श्रीअणुरत्वायं सर्ववडक्रान्त्यादिश्रवणात् तमनुक्रमेत आगोन्नक्रांवणान्मतापरि
मा णश्च निपरिहार स्वक्रांत्यादिश्रवणात् विहितत्वेन निश्चिते सर्वस्य आणिजातस्य प्राणापन्नस्थिति
त्वेनवैभववादोपपत्तिरिति ज्योतिरादयधिष्ठानं तत्तन्नामकनात आणनतावाहान श्रीस्वस्थानाश्र

मनीत्यादिषु अधिकाधिकानुसमष्टिभेदैर्मिलोकस्थानां नस्वेशाग्राणोसनंप्रतिष्ठितसर्वेर्हादिप्राणानावतमित्यादिश्र्व

श्रीभा॰ नः अनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणीतिजीवकर्तृत्वश्रवणात् नहिपरादेवतात्वेनरू
५२ पेणनामरूपव्याकरवाणीत्येतत् अपितुस्वांशभूतेनजीवरूपेण। अनेनजीवेनात्मनेतिचनात्मना।
नैवचारेणानुप्रविश्यपरबलंसंकलयानीतिवत्व्याकरवाणीत्युत्तमपुरुषःकर्तृत्वस्य क्रियस्यप्रवे।
शनिर्लाक्षणिकः आत्मेवंतत्रराजचारयोस्वरूपभेदाल्लाक्षणिकत्वंइहतुजीवस्यापिस्वांशत्वात्ते तेनस्वरूपेण॰
नरूपेणप्रवेशोव्याकरणंच आत्मनएवेतिनलाक्षणिकत्वप्रसंगः नचतद्रूपेणानन्तरणोपंतृतीया
56 कारकविभक्तौसंभवन्त्यामनुपपदविभक्तेरन्याय्यत्वात् नचकरणेतृतीयाऽत्मकर्तृकयोःप्रवेशव्याक
करणयोर्जीवस्यसाधकतमत्वाभावात् नचजीवस्यकर्तृत्वंप्रवेशमात्रेपर्यवस्यतिनामरूपव्याक
रणंतुब्रह्मणएवेति [illegible] क्त्वाप्रत्ययेनसमानकर्तृकत्वप्रतीतेः जीवस्यस्वांशत्वेनतद्रूपत्वेपि
परात्मेन५ परस्वरूपव्यावृत्त्यर्थोऽनेनजीवेनेतिपरामर्शः अतोहिरण्यगर्भकर्तृकैवनामरूपव्याक्रियाअत
एवस्मृतिषुचतुर्मुखकर्तृकंसृष्टिप्रकरणेनामरूपव्याकरणंसंकीर्तितंनामरूपेचभूतानांकृत्स्ना
नांचप्रपंचनंवेदशब्देभ्यएवादौदेवादीनांचकारसः इत्यादिष्वेवंप्राप्तेऽभिधीयते संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्त्वि
तितुशब्दः पक्षंव्यावर्तयति संज्ञामूर्तिक्लृप्तिर्नामरूपव्याकरणंत्रिवृत्त्रिवृत्कुर्वतःपरस्यैवब्रह्मण
स्तस्यैवनामरूपव्याकरणोपदेशात् त्रिवृत्करणंकुर्वतएवहिनामरूपव्याकरणमुपदिश्यतेसेयंदे ५५

रादिषु समनस्केष्वेवेन्द्रियशब्दो व्यवहृतः ते भेदश्रुतेर्वैलक्षण्याच्च एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेत्यादिषु इन्द्रियेभ्यः प्राणस्य पृथक्श्रवणात् ॥४८

ष्ठादन्यत्र श्रेष्ठात् श्री किं सर्वे प्राणा मुख्यनिर्दिष्टा इन्द्रियाणि उत श्रेष्ठप्राणव्यतिरिक्ता एवेति वि
ष्टप्राणपरत्वात् विना तत्कारणत्वाच्च सर्वे एवेन्द्रियाणीति प्राप्ते उच्यते श्रेष्ठव्यतिरिक्ता एव प्राणा इ
व्यपदेशात् ४२ न्द्रियाणि कुतः श्रेष्ठादन्येष्वेव प्राणेषु इन्द्रियव्यपदेशात् इन्द्रियाणि श्रोत्रं च पंच चेन्द्रियगोचराः इत्यादि
भिः स्मृतेः [illegible] णा व्यतिरिक्तानामेवेन्द्रियत्वमवगम्यते मन
सः एतद्व्यवहारेऽपि तु स्मात्मतेन्द्रियत्वं न भेदश्रुतेः मनः षष्ठानीन्द्रियाणीत्यादौ वैलक्षण्यं च चक्षुरा
दिभ्यः श्रेष्ठ प्राणस्योपलभ्यते तु श्रोत्रादि प्राणस्य वृत्तिरूपलभ्यते चक्षुरादीनां वृत्तिर्नोपल नुर्द
स्कान्तं ७ भ्यते कार्यं च चक्षुरादीनां ज्ञानकर्मसाधनत्वं प्राणस्य तु शरीरेन्द्रियधारणं प्राणाधीनधारणत्वादि
न्द्रियेषु प्राणशब्दव्यपदेशः तथा च श्रुतिः एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते तर्द
ति रूपमभवन् प्राणस्य रूपमभवन् तदधीनप्रवृत्तयोऽभवन्नित्यर्थः श्री संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कु
र्वत उपदेशात् श्री भूतेन्द्रियाणां समष्टिजीवानां कर्तृत्वं च परस्मात् ब्रह्मण इत्युक्तं पुरस्ता
त् जीवानां इन्द्रियाधिष्ठानेऽपि तत्राप्यसमिति चानेनेतरेऽस्थिरीकरणाय पस्मा वितर्पत्तिर्यं नामरूप व्याकरणा
त्मिका प्रपञ्चव्यष्टिसृष्टिः साकिं समष्टिजीवस्य हिरण्यगर्भस्य कर्म उत तेजः प्रभृतिशरीरकप
रमस्यात्मन इति [illegible] समष्टिजीवस्येति

श्रीभा॰ अथ यस्मात्तन्नामरूपव्याकरणं त्रिवृत्करणे नैककर्तृकत्वात् परमात्मकर्तृकत्वं न शक्यते वक्तुं त्रिवृत्कर-
६॰ सं२ णस्यापि जीवकर्तृकत्वम्भवात् परमात्मकर्तृकत्वं न शक्यते वक्तुं त्रिवृत्करणस्यापि जीवकर्तृकत्वप्रसं-
दात् अंडस्रष्टुर्नरकालं हि चतुर्मुखस्रष्टृजीवस्य त्रिवृत्करणोपदेशो उपदिश्यते यथा लोके तत्सामीप्या ७२
सिद्धो देवनापुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति अत्र मध्यितं त्रेधा विधीयते तस्याः
स्थविष्ठो भागस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मन इत्यादिना तथा पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये
सर्द्॰ दग्नेरोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्येत्यादिना चतुर्मुखस्रष्टुः आदित्यचन्द्रविद्युत्स्व
त्रिवृत्करणं प्रदर्श्यते नामरूपव्याकरणोत्तरकालं च त्रिवृत्करणं श्रूयते सेयं देवत [illegible] मालि
57 स्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति तथाह
मांसादिभोग्यपायाहमिति तथोक्तश्रीपदश्च अंडस्रष्टुर्नरकालं चतुर्मुखस्रष्टृदेवा दिविषयो येनासौ
त्रिवृतमेकैकां करवाणीति त्रिवृत्करणोपदेशा इति तन्नोपपद्यते अत्र मध्यितं त्रेधा विधीयत इत्यत्र मांसम
नसोः पुरीषादणुत्वेन अणीयस्त्वेन च व्यपदिष्टयोः कारणानुविधायित्वेनाप्यतेजसत्वप्रसङ्गात् आपः ६॰
पीतास्त्रेधा विधीयन्ते प्राणयोः स्थविष्ठाणीयसोः पार्थिवत्व तैजसत्वप्रसङ्गाच्च न चैवमिष्यते मांसादि

त्त्वन्त्करणेतु चतुर्मुखस्याण्डान्तर्वर्तिनो न संभवति ... तेजोबन्नेष्वण्डमुत्पाद्य तेन चतुर्मुखस्याण्डे संभवः स्यान्नेत तस्मिन्नण्डे भवतु लासर्व लोकपितामहः इति अतं

ना२ ५१

वतैक्षत हंताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवे ँ त्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति तासां त्रिवृतं
त्रिवृतमेकैकां करवाणीति समानकर्तृकत्वप्रतीतेस्मिन् व्याकरणे परस्यैव ब्रह्मणः तस्मात्समानकर्तृके
नामरूपव्याकरणे न तस्यैवेति विज्ञायते ... तस्यैनेन जीवेनेति संगच्छते आत्मनाजीवेनेति सामाना
धिकरण्यात् जीवशरीरकं परब्रह्मैव जीवशब्देनाभिधीयते यथा तत्तेज ऐक्षत तदपोऽसृजत ता आप
ऐक्षन्त ता अन्नमसृजन्तेति तेजःप्रभृतिशरीरकं परमेव ब्रह्माभिधीयते अतो जीवसमष्टिर्हिरण्यगर्भ भतं५
शरीरकस्य परस्यैव ब्रह्मणः कर्म नामरूपव्याकरणं यत्तदनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति यद्विशा
ति सृजमस्य रूपस्याद्रि छोम्नव्यापारा एव भवतः अतो यः व्याकरणापेक्षमानकर्तृकत्वमप्युपपद्यते
तमेवखशरीरकस्य परस्यैव ब्रह्मणः कर्म देवादिविचित्रसृष्टिरिति च तन्मूलसृष्टिप्रकरणे नामरू
पव्याक्रियापदेश उपपद्यते अतः सेयं देवतेत्यादिवाक्यस्यायमर्थः इमास्तेजोबन्नरूपास्तिस्रो देव
वेनरू ता अनेन जीवसमष्टिविशिष्टेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि देवादिविचित्रसृष्टिं तन्नामधे
यानि च करवाणीति तदर्थमन्योऽन्यसंसर्गमप्राप्तानामेषां तेजोबन्नानां विशेषसृष्ट्यसमर्थानां
तत्सामर्थ्याय एकैकां त्रिवृतं त्रिवृतं करवाणीति अतः परस्यैव ब्रह्मणः कर्मेदं नामरूपव्याकरणं

त्रिवृ

ने

दित्रिवृत्करणप्रदर्शनेन व्यक्तो नेतः । श्रुत्युदाहरणे वैनिर्दिष्टेन न स्यवहितत्ववस्तु चिह्नत्वरामसदृशो नायोग्या
त्रिवृत्कृतं तन्नाम्नां व्येधसृष्टादि श्रुतिः । यते स्वाभिनं तत् अन्नमशितं नमापः पीतास्तेजोऽशितमिति त्रिवृत्कृतानां
मन्नादीनामेकैकस्य तेजोऽवन्नात्मकत्वेन त्रित्वेपस्यक थमन्नमयमापोमयस्तेजसं इति एकैकरूपेण व्यपदेशस्तत्रा
पपद्यते अत्रोत्तरमाह वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः । वैशेष्यं विशेषभावः । त्रिवृत्करणेन त्रिरूपत्वे एकैकस्मि
न्नन्नादौ भूयस्त्वादन्नादिवादः । द्विरुक्तिरध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति । इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते
शारीरकमीमांसाभाष्ये द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीरङ्गेशाय नमः । श्रीमते रामानुजाय नमः । श्रीतदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्यां । अती
तेनाध्यायद्वयेन निखिलजगदेककारणं निरस्तनिखिलदोषगन्धं परिमितोदारगुणसागरं सकले म
तरविलक्षणं परं ब्रह्म मुमुक्षुभिरुपास्यतया वेदान्ताः प्रतिपादयन्तीत्ययमर्थः स्मृतिन्यायविरोधपरिहार
परपक्षप्रतिक्षेपवेदान्तवाक्यपरस्पराविरोधपरिहारब्रूपकार्यस्वरूपसंशोधनैस्तदुपर्वर्णाभिस्त्या । आकाशादिकार्यस्वरूपसंशोधनैः
स्थापितः । अतोऽध्यायद्वयेन ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादितं उत्तरेणोदानीं तत्प्राप्त्युपायैः सह प्राप्तिप्रकारश्चिन्त्यते ।
चिन्त्यते तत्र तृतीयेऽध्याये उपायभूतोपासनविषयाश्चिन्ता वर्तन्ते उपासनारम्भाय प्राप्यादितरस्माद् प्राप्य
वस्तुव्यतिरिक्तवैतृष्ण्यं प्राप्यात् स्यादेवेति तन्सिद्ध्यर्थं जीवस्य लोकान्तरेषु संचरतो जाग्रतः स्वपतः सुषु

हि सौम्य मन इति ध्यते पुरीषवन्मांसमनसां । त्रिभौमं पार्थिवं ध्यते अन्नमशितं त्रेधेति प्रकृतानन्तरपाठा
द्वमितरयोश्चूर्णतरयोरप्यापः पीतास्तेजोऽशितमिति पर्याय धोर्थ्यपाठात् विकाराविध्यते आपः पी
तास्त्रेधा विधीयत इत्ययमेवत्रिधापरिणाममत्राप्याशीयते तथा तेजोऽशितं त्रेधा विधीयत इत्यपि तेज
१४ सः एव त्रेधा परिणामं श्रावयति ध्यते अतः पुरीषमांसमनांसि पृथिवीविकाराः मूत्रलोहितप्राणाः
अब्विकाराः अस्थिमज्जावाचस्तेजोविकाराः इति अन्नमयं हि सौम्य मन आपोमयः प्राणः
तेजोमयी वागिति वाक्यशेषाविरोधात् अतस्तासां त्रिवृत्त्वेऽप्येकैकस्य त्रिवृत्तमेकैकामकरोदित्युक्तं न हि त्रिवृत्करण
कार्योऽन्नमशितमित्यादिना न प्रदर्शितेन पाप्मतिमनः आपो वा गिरि परिणामप्यश्रीयस्त्वे न तेन्नमत्वादन्न
मयं हि सौम्य मन इत्यादि विरुद्ध्येत यतो वाचि नानादृष्टिभेदादीनां पुरुषार्थसाधनानां अन्नमशितमित्या
२५ दिनैकैकस्य त्रेधा परिणाम उच्यते अंडजस्य हेः आपो वै तेजोवन्नानां त्रिवृत्करणेन भवितव्यं अविवृत्तानां ते
षां कार्यारम्भासामर्थ्यात् अन्योन्यसंपर्कानामेव हि कार्यारम्भसामर्थ्यं ति देवत्रिवृत्करणात् पार्थिवत्वं तत्र
नानावीर्याः पृथग्भूतास्ततस्ते संहतिं विना नाशक्नुवन्प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य कृत्स्नशः समेत्यान्योन्यसं
योगं परस्परसमाश्रयाः महदाद्या विशेषान्ता ह्यण्डमुत्पादयन्ति हीति वचनात् तेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य
नामरूपे व्याकरवाणीत्यादि त्रिवृतमेकैकां करवाणीति पाठक्रमोऽपि ... अंडजानवच्छिन्न ... स्या

अंतर

श्रीभा॰ ग्निर्वेन्द्रियैः प्रविश्य तिष्ठति तत्र तच्चरेणाभवति तत्र तत्र यवयो याया याम ग्निर्वेन्द्रियैस्तायां प्रविश्य तिष्ठति तत्र च न नः प्रवि
६२ ष्टं गर्भो भवतीत्युक्ताद् इति तु पंचम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति प्रोक्तं पंचम्यामाहुतौ हुता
याम् आपः पुरुषशब्दाभिलप्या भवन्तीत्यर्थः एवमुक्ते सर्वाश्च व्याकृतिभूतवर्तमानानामेवापां(
त्मनूपाणामिदानीं पुरुषाकारत्वं भवतीत्युक्तं भवति अत एव प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां देहान्तरप्रतिपत्तौ। ६४
म३५ स्थूलैः सह तत्र यातीति गम्यते नन्वापः पुरुषवचसो भवन्तीति यां पुरुषाकारपरिणाम प्रतीतिर्गच्छा भवंतीप
ताजीवेन तासामेव परिष्वंगः प्रतीयते अतः कथं सर्वेषामप्यत्र तत्त्वानां परिष्वंग इत्यत्राह श्री प्राणगते
तु भूयस्त्वात् तु शब्दश्चोद्यं व्यावर्तयति देहारम्भकाणामपां केवलानां न देहारम्भसंभवः देहारम्भा
यहि तासां त्रिवृत्तत्रिवृत्तमेकैकामिति त्रिवृत्करणं केवलानाम पाम्प्रवणानां सांभूयस्त्वात् देहे चलादिमाद्यतिश्रुतेर्द
दिभूयस्त्वेनारंभकेषु पाम्पस्त्वं गम्यते श्री प्राणगतेश्च उत्पन्नस्य तत्त्वपरिष्वक्तस्य गमनमिति गम्य ग५
ते उत्क्रामति जीवे प्राणानां तदनुगतिः श्रूयते तम् उत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रा
मन्तीति श्री अग्न्यादिगतेश्च मनः षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्राम
तीश्वरः गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयादिति न च निराश्रयाणां गतिरूपपद्यते इति तदाश्र
यभूतानां भूतसूक्ष्माणामपि गतिरभ्युपगन्तव्या श्री अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् पञ्चास्य ६२

मस्य मरुद्भिन्नस्य देहो यां परस्य च वक्तव्य एवं स्मृ इति तत्ता कत्या गोवत्र गाकरता च प्रथमद्वितीययोः प्रतिपाद्यते
तत्र देहान्तरारम्भे पञ्चीयोऽहं हान्तरारम्भे त्वभिर्भन्तव्यते : तं पवि घक्त पव पञ्चति उत नेति चिंतायां पत्र प
ञ्चजीवो पातितत्रैत त्रभ्र तत्त्वा णांस्त त्वमत्वाद् संपवि ध्वक्तो यानीति आसंप श्रादपि पूर्व पक्षवीजान्युप
न्यस्य निरसि ष्यति तत्र सिद्धान्तमाह तदं तवप्रति पत्तौ रंहति संपरि ष्वक्त इति सत्ताम्न र्ग्नि कृ मिरिति ।
मूर्ग्निं प्राह नदेहः प्रस्तुतः तच्छेहेन परामृश्यते तनदं तवप्रतिपत्तौ देहान्तरारम्भेन मूलं तत्वे संपरि
वक्तो जीवो रंहति गच्छतीत्यर्थः कुतः प्रश्न निरूपणाभ्यां वेत्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति तत्र आम्नाय नवच मांदि
तेभ्यो नवेति किन्तु रूणां प्रपञ्चानां मतिवचः प्रत्याहरणः कर्मिणां गानत्वदेहान्तरे नवाह्निप्रकारं देवयानं पितृया
घर्ष नपं व्याव र्तते न श्रम तु प्यलोकस्य प्रामाडेच वेम ति इ ह्यदमपि पत्र तच वेम्पय पापं चम्पा माहुतावापः
तीप पुरुषवचसो भवन्तीति तत्र उ मंपश्नि मप्रश्नप्रतिवु वस्य प्रलोकमपि तेन तू पयित्वात स्मिन्ने श्रद्धे वाः तस्मिन्नप
श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवतीत्यादिना देवा इत्याजीव स्यप्राणाः अग्नित्वेन रूपि
तेषु लोकेषु श्रद्धाख्य वस्त्व प्रक्षिपन्ति सा च श्रद्धा सोमराजाख्या न्तनमपदेहरूपेण परिणमते तं चा
नर मतमये देहं तप एव प्राणाः पर्जन्ये अग्नित्वेन रूपितेन प्रक्षिपन्ति स च देहलतन प्रक्रिया वर्षं भवति तच्च वर्षं
तप एव प्राणाः पृथिव्यामग्नित्वेन रूपितायां प्रक्षिपन्ति तच्च तत्र हिमम न्नं भवति तच्चान्नं तप एवं पुरुषेषु प्राणाः

श्रीभा॰ ६१ तिश्रुत्वाचाप्यपः इति श्रुत्वाज्जुह तितस्याश्राहुतेः सोमोराजाभवतीति सोमाकारै मस्याया मेवोपप
द्यते श्रतोम्जांतरसंसृष्टाभिरद्भिः संपरिष्वक्तः रंहतीत्युपपन्नं श्रीअक्षनतादितिचेन्नेष्टादिकारि
णां प्रतीतेः यत्तुनरुक्तमद्भिः संपरिष्वक्तो जीवो यातीत्ययमर्थः एतस्माद्वाक्यादवगम्यते तितत्तो इ॥२
पपद्यते एतस्मिन्वाक्ये जीवस्याश्रवणात् अत्र हि श्रद्धादय एवाबस्याः विशेषाः होम्यत्वेन[illegible]ताः श्रु॰
नतुजीवस्तन्यरिष्वक्तः इतिचेन्न इष्टादिकारिणां प्रतीतेः तस्मिन्नेववाक्ये सुननिवरप्रस्यज्ञाननिधुरेष्टाद्
तैं कारिणो लोकं ग्रामाः सोमराजानोभवंतित्युपायकमविसाने च पुनरागत्यराभेप्रापुवंतीत्यु
म॰७ च्यते पराभेग्रामेष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवंति तित्यारभ्य पितृलोकादाकाशमाका
मो॰८ शाचंद्रमसं एषसोमोराजादेवानामन्नं तंदेवाभक्षयंति तस्मिन्यावत्संपात मुषित्वाथैतमेवाध्वा
नं पुनर्निवर्तंते यो अस्य न भक्ति यो नो रेतः सिंचति तद्भूयएवभवतीति श्रत्रोक्ष्कलोकाश्रोऽस्संजुह तित पि॰५
तस्याहुतेः सोमोराजासंभवतीति तदेका यं तावद्धावस्य देहविशिष्टः सोमन्नूपदेहविशिष्टो भव शि
तीत्युक्तमिति गम्यते देहस्य जीवविशेषणातेकस्वन्नूपस्यवाचकशब्देन विशेषो जीव एव पर्यवस्य
ति अतः संपरिष्वक्तो जीवो यातीत्युपपद्यते ननु चैदेवाभक्षयंतीति देवैर्भक्ष्यमाणत्ववचनात्सो तं॰२
जीवकृत्वने॰८ मोराजेति नैं जीवस्यानदनीयत्वान्नत्याह श्रीभाक्तत्वानान्नात्मवित्वान्तथाहिदर्शयति वाशाहहृत्तोयं ६२

पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यमित्यादिना प्राणानां जीवमरणकाले।
ग्न्यादिष्वप्ययश्रवणात् तेनैवाजीवेन सहगमनमिति निराकृतिरन्यथानैर्पेति चेन्न भाक्तत्वात् आप्या
दिष्वप्ययश्रवणस्य तं भाक्तत्वं ओषधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशा इत्यनप्ययपदिष्टैर्लोमादिभिः स
हश्रवणात् तन्नस्य तत्त्वाद्यप्ययश्रुतिरपि छान्दे देवतापक्रमणपरा ओमप्रवेशमरणादिति तन्ना
मवश्रुपपत्तेः यद्वा कर्मभिः सहस्रुप्यादिभिर्भौतैरंशैः सह वाभिः परिष्वक्तो जीवो गच्छतीति प्रश्नप्रतिवचना
भ्यामवगम्यत इति नैतदुपपद्यते कालेऽग्निं विपयेप्रपश्येह्यामे अयोहात्मन्वाऽश्रवणान्नलिङ्गेन
नी१ स्मिन्नयो देवाः श्रद्धां जुह्वति अद्भ्यस्तेन ऋतेनाप्सु द्वानामजीवस्य मनोवृत्तिविशेषत्वेन प्रसिद्धा अ
तोनापसां तद्वा स्यादिति चेन्न प्रथमे तथा प्रापयन् अश्रद्धाशब्देनाभिधीयते उत्तरः प्रश्नप्रतिवचनोपपत्तेः येन्यप
यापञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति प्रश्नप्रतिवचनोपक्रमे हि श्रद्धा द्युलोकाग्नौ होम्यतेन।
श्रुतात्तद्विपर्यश्रद्धाशब्देनापानोच्यते न तेनान्यापश्रुतोऽन्यथा प्रतिवचनमित्यसंगतं स्यात् इति पञ्च। सू४
ता२ म्यामाहुतावापः पुरुषवचसः इति प्रतिवचननिगमने च श्रद्धापामप्रेव साधयतीत्यपपद्यते हि पञ्च।
तु मकार इति तु पञ्चम्यामितीतिं शाब्देनपरिहारोति गम्यते सोमराजवृष्ट्यन्नरेतोगर्भरूपेणाणा परिणाम। ऋद्धायाः
क्रमम्तत्त्वाश्रेव मायः पुरुषवचस इति निगम्यते श्रद्धाशब्दस्य चापां वैदिकप्रयोगोऽपपत्तेः श्रद्धाप्रणाव

श्रीभा· ८४ ह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वाथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सू
करयोनिं वा चंडालयोनिं वेति प्रत्यवरूढान् प्रतिश्रूयते अनुशयात्क्षीणकात्प्रत्यवरूढेषु रमणीयकर्माणो रम
णीयां ब्राह्मणादियोनिं प्रतिपद्यंते कपूयचरणाः कुत्सितकर्माणः कुत्सितां श्वसूकरचंडालादियोनिं प्रति
पद्यंत इति प्रत्यवरूढानां पुण्यपापकर्मयोगः स्मर्यते स्वं तिरयति वर्णाश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः [illegible]मानः
छे·उ·५ [illegible] प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुः श्रुतवित्तवृत्तसुखमेधसो जन्म
प्रतिपद्यंते विष्वंचो विपरीता नश्यंतीति न चानंतः परिच्छिन्नो कर्मफलशेषेण जातिरूपवर्णबलमेधाप्रज्ञा
द्रव्याणि धर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यंते विपरीतये वः स्वत्वपवर्तंत इति यावत्संपातमिति फलदा नेचकर्मदुभयोर्लोकयो
रो·६· नप्रवृत्तकर्मविशेषविषयं योनिश्चेदकां न्यपमितीदमपि तद्विषयमेव अभुक्तफलानामकृतप्रायश्चित्ता
नां च कर्मणां कर्मांतरफलानुभवाद्वा शोध्यमनुपपन्नः अतोऽमुं लोकं गताः शांतपापा एवयोन मनेवं च पु
च·४· नर्निवर्तंते आरोहणप्रकारेण प्रकारांतरेण पुनर्निवर्तंत इत्यर्थः आरोहणं हि धूमरात्र्यपरपक्षदक्षिणा
यनषण्मासपितृलोकाकाशचंद्रक्रमेणावरोहणं तु चंद्रमसः आकाशवायुधूमाभ्रमेघक्रमेण तत्र मेघ
काशादवरोहणान्नयत्वेतं वाकाशादिभ्रमे पितृलोकाद्यभावेन एवं श्रीचरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थे ८४
तिकार्ष्णाजिनिः रमणीयचरणाः कपूयचरणा इति चरणशब्देन पुण्यपापरूपं कर्माभिधीयते चरणश्रु

न

स

भावत्वेपि इष्टादिकारिणो नात्मविन्त्वाद्देवानां भोगोपकरणत्वेन ह्यन्नत्वं च वर्ण्यते इष्टादिना तद्रा
यनं ऊर्द्धं नु पकरोति आत्मायन श्रीतेर्द्वेदं न स मं लोकं ... प्रौ. तत्समान भोगस्तदुपकरणं भवति यथा पतत्र५२
पश्वेवं स देवानामित्यनात्मविदो देवानामुपकरणत्वं दर्शयति श्रुतिः ... नात्मविदां ब्रह्म प्रा
प्तिमनात्मविदांच देवभोग्यत्वं दर्शयति देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि अतो जीवस्य देवानां भो
गोपकरणत्वाभिप्रायमन्नत्वेन भक्ष्यत्वं च नं श्रुतत्वं अन्नकं तेनान्नत्वेन च देवानां भक्षणमित्रि ... तेनद्वे
देवाश्च भक्षन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्तीति तस्माद् न तत्र दोषः संपरिष्वक्तो जीवो रंहतीति सिद्धं श्री
ने१ कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवंच केवले इष्टापूर्तदत्तकारिणां धूमादिना पितृयाणेन पथा चन्द्रम न१
र्दि ण्डलं गतानां तत्र यावत्संपातमुषित्वा येन मेव पथानं पुनर्निवर्त्तत इतिन न्न अत्यवरोहन्
७तन५ शे५ जीवः किमनुशयवान् अनुशयवान् इतीनेति संशये किं प्राप्तं कर्मणः कृत्स्नस्योपभुक्तत्वादननुशयवानिति प्राप्ते अ
नुशयोऽन्यप भुक्तशिष्टं कर्म तत्र कृत्स्न फलभोगे सति नावशिष्यते यावत्संपातमुषित्वेति वचनात् कृत्स्नोप
वि२ भोगाश्चैतायते संपतन्त्यनेन स्वर्गं लोकमिति संपातः कर्माशय ते ... न्तं च प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किंचेह
करोत्ययं तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण इति भवमा... भिधीयते अनुशयवानुप्रत्यवरोहतीति कु
तिस्मृतिभ्या७ तः दृष्टस्मृतिभ्यां ... रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्रा

श्रीभा० ६५ नीमनिष्टादिकारिणोपि चंद्रमसं गच्छंतीति निर्विन्नतेषु विशिष्टं न कुर्वंति येन निषिद्धं कुर्वंति उभयेपि पापक
र्माणो ऽनिष्टादिकारिणः किं युक्तं तेपि चंद्रमसं गच्छंतीति कृतं तेषामपि हि तद्गमनं स्मृतेर्ये वै के चास्माल्लो
कात्प्रयंति चंद्रमसमेव ते सर्वे गच्छंतीत्यविशेषेण सर्वेषां गतिश्रवणात् यद्यनिष्टकृतश्च कृतकारि
णश्चोभयोरप्यविशिष्टैव गतिः स्यात्तेनाह श्रीसंयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शना
त् तु शब्दः पक्षं व्यावर्तयति इतरेषामनिष्टादिकारिणां चंद्रारोहावरोहौ संयमने यमगृहे तत्र यात
यातना अनुभूयैव नान्यथा कुतः तद्गतिदर्शनात् दृश्यते हि पापकर्मणां यमवश्यतापातद्गमनं अयं
पुन० लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते यमं वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजानमित्यादिषु श्री मे
स्मरंति च स्मरंति च सर्वेषां यमवश्यतां पराशरादयः सर्वे चैते वशं यांति यमस्य भगवन् इत्यादिषु श्रीअ वन्किं
पि सप्त पापकर्मणां गंतव्यत्वेन रौरवादीन् सप्तनरकानपि स्मरंति ननु सप्तसु लोकेषु गच्छतां य सदन कथं
प्राप्तिरत आह श्रीतत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः अतोऽनिष्टादिकारिणामपि यमलोकं प्राप्य
स्वकर्मानुरूपं यातनाश्चानुभूय पश्चाच्चंद्रारोहावरोहौ स्त इति प्राप्त उच्यते श्रीविद्याकर्मणोरिति तु प्रकृ
तत्वात् तु शब्दः पक्षं व्यावर्तयति अनिष्टादिकारिणामपि चंद्रप्राप्तिरस्तीत्येतन्नोपपद्यते कुतः विद्याकर्मणोरिति ६५
विद्याकर्मणोः फलभोगार्थत्वाद्देवयानपितृयानयोः प्रकृतत्वात् अनिष्टादिकारिणां यथा विद्याविधुरत्वाद्देवयानेनागम.

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः नवगत

इस्मल्लोकवेदयोराचारेप्रसिद्धेः लौकिकाः खलु चरणमाचारः शीलं चैतन्नमितिपर्यायानभिमन्य
वे२ ते वेदे च पान्यनैयानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि नो इतराणि यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि नो तानिर
इतराणीति चरणकर्मणी भेदेन व्यपदिश्येते अनुष्ठानाच्छीलाचारौ नि विप्रायप्रभृतिनोन्नद्यापादितिचे
न चरणश्रुतिः कर्मोपलक्षणार्थेति हि कार्ष्णाजिनिराचार्यो मन्यते केवलादाचारात्खलु खप्रास्य
रू५५ संभवात् खल्वेह खलु पुण्यपापे कर्मफले आनर्थक्यमितिचेन्न तदपेक्षत्वात् एवं तर्हि फलत्वादन्चा
रस्य स्मृतिविहितस्यानर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् पुण्यस्य कर्मणः आचारवत एवं पुण्यकर्मस्वधि हि
कारः संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु आचारहीनं न पुनन्ति वेदाः इत्यादिवचनेभ्यः अत
श्चरणश्रुतिः कर्मोपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनेरभिप्रायः श्रीसुकृतदुष्कृते एवेति बादरिः पुण्यं तुदं
कर्माचरति पापं कर्माचरतीति कर्मण्याचरतेः प्रयोगात् एवं धुर्दुःसस्य च प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धाचारान्नमि
नो५४ नश्रुतिसिद्धविषयत्वेन गौणलिवर्हन्यायैः पन्नैः सुख्यसंभवतिन लक्षणान्याय्येति सुकृतदुष्कृत एव
चरणशब्दाभिधेयौ इति बादरिराचार्यो मन्यते अत्र च बादरिमतमेव स्वमतं श्लाचारान्नमितश्रुतिविहि
तसंध्यावंदनादेः कर्मान्तराधिकाराधायकत्वं फलमिति तु स्वीकृतमतः सानुशयापत्वप्रत्यवरोहइति श्रीअनि
दत्१ ष्टादिकारिणामपिचश्रुतं केवलेष्टाहतैर्निकारिणश्चंद्रमसंगतत्वासानुशयापएवनिवर्त्तनात् तुकं उत्ता

श्रीभा° ९९ चमाग्निसंबंधस्य प्रुरुषवचस्त्वेत्वमात्रं प्रतिपादयति नान्यं निवारयति श्रवधारणाश्रवणात् श्रीस्वर्ग्ये
ते पितृलोके पुण्यकर्मणामपि केषांचित्संबंधमाकुलत्यनपेक्ष्य देहारंभो लोकेस्मथ्येते द्वैय दैपुनर्ह्यक्रमप्र
भतीनां दर्शनात् वकाराच्छ्रुतात्तिपिहृपते केषांचित्संबंधमाकुल्यनयेत्यादेहारंभस्तेषां एवतेषांभूतानांत्री
ण्येव बीजानि भवंति अंडजंजीवजमुद्भिज्जमिति तेषु उद्भिज्जस्वेदजयोर्भूतयोः पंचमाहुतिमंतरेणोत्पत्तिर्दृ
श्यते न तु जन स्वेदजानामत्र संकीर्तनमस्ति त्रीण्येव बीजानीति वचनात् तत्राह श्रीन्तरीयश्राह्मणे रोधः स्वे
शोकजस्य संशोकजस्य स्वेदजस्याप्यंडजंजीवजमुद्भिज्जमित्यत्रत्तृतीयेनोद्भिज्जशब्देनावरोधः संग्रहो
विच्यत इत्यर्थः अतः केवलपापकर्मणांचंद्रप्राप्तिर्न संभवति तस्या भाव्यापत्तिरूपपत्तेः ऋशासादिका
६३ रिणां भूतत्वपरिगत्ताः स्वान्तु शायाश्रुक्षमसमवरोहंतीत्युक्तं अवरोहप्रकारश्चायंतमेवाध्वानं पुनर्नि व ५८
र्तंते यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाभ्रं भवत्यभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा
अ प्रवर्षतीति वचनात् यथेतमनेवं वेत्युक्तं तं त्वाकाशादिप्रतिपत्तौ देवमनुष्यादिभाववदाकाशादिभावः उ
ततस्तात्तुप्रत्यापत्तिमात्रमितितिविषये अन्यभावस्य स्वसोमभाववदविशेषादाकाशादिभावप्रतिपत्तेनतस्याभा
व्यापत्तिरेवेत्युच्यते ततस्तात्कुप्रयापत्तिरित्यर्थः कुतः एतत् उपपत्तेः सोमभावमनुष्यभावादौ हि सुखदुःखभो
गायतद्भावश्रत्रत्वाकाशादौ सुखदुःखोपभोगाभावात् तद्भावानुपपत्तेः सदापत्तिवचनं ततस्तत्सलगत्कि ततस्सादृ ९९

नेन संभवतीति तद्देवे .. छान्दोग्ये दक्षिणमार्गत्वात् पितृयाणेन चन्द्रमसो गमनमपि न संभवति देवयानपितृ
याणयोः विद्याविषयत्वे पुण्यकर्मविषयत्वं च कथं गम्यत इति चेत् प्रकृतत्वात्तयोः प्रकृते हि देवयाने वि
द्यापितृयाणे कर्म तथा च य इत्थं विदुर्ये चेमे ऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासते ते ऽर्चिषमभिसंभवन्ति अर्चिषो
ऽहरित्यादिना देवयानवचनात् अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसंभवन्तीत्या ते
दिना पितृयाणवचनाच्च ये वै के चास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्तीत्यपि वचनं पञ्चाग्नि
कारिणामेव सर्वेषां नियमितानि न पापकर्मणां चन्द्रगमनाभावे पञ्चमाहुत्यसंभवात् शरीरारम्भ एव नोपप
द्यते पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति शरीरारम्भः ... पञ्चम्यामाहुतौ ... इति ... मिहर्विकेतिद
अतः ८ र्शितं शरीरारम्भायैव तेषामपि चन्द्रारोहावरोहौ भवतः स्यात् इत्यादि ... तत आह ... तृतीयस्थान ... लब्धेः
३।१ तृतीयस्थानस्य शरीरारम्भाय पञ्चमाहुत्यपेक्षा ... उपलब्धेः तृतीयस्थानस्य ... पापकर्मणा
अथैतयोः पथोर्न कतरेण चन ... तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रि
यस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यत इति तृतीयस्थानस्य ... लोका ... रोहा भावेन ... लो
कासंपूर्तिवचनाद् अपि तृतीयस्थानस्य शरीरारम्भाय न पञ्चमाहुत्यपेक्षा पञ्चम्यामाहुताविति चायं प

श्रीभा. ८१ ष्टितव्रीह्यादिशरीरे संश्लेषमात्रं भोक्तृत्वहेतुभावान्न व्रीह्यादिभावेन जन्मेति भोक्तृत्वहेतुसंज्ञावत्त्वं गोपि भोगप।
फलमिष्टादिकर्मैवाग्नुष्टुं पापमिश्रं अग्नीषोमीयादिहिंसायुक्तत्वात् हिंसा च न हिंस्यात्सर्वाभूतानीति नि।
षिद्धत्वात् पापमेव न चाग्रा ह्वनीयादिवडुत्सर्गापवादः संभवति भिन्नविषयत्वात् अग्नीषोमीयहिंसाविधि
हिंसायाः क्रतूपकारकत्वं बोधयति न हिंस्यादिति तु हिंसायाः प्रत्यवायफलत्वं अथोच्यते अग्नीषोमीयवि दि४
धिष्ठ विधितः प्रवृत्तेर्न तद्विषयं निषेधविधिरास्कन्दति रागप्राप्तविषयत्वान्नस्ये ति नैवं विधिरागप्राप्तेरविशि
ष्टत्वात् स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादौ हि कामिनः कर्तव्यतया प्राप्यफलरूपदेशात् यागादेः स्वर्गादिसाधनत्वमवग।
म्यफलरागात एव यागादौ प्रवर्तते अग्नीषोमीयादिष्वपि तेषां फलसाधनभूतस्य यागादेरुपकारकत्वं ह्या।
द्वादवगम्य रागादेव प्रवर्तते लौकिक्यामपि हिंसायां केनचित्प्रमाणेनं स्वसमीहितसाधनत्वमवगम्य रागात्प्र हिंसायाः
वर्तनमिति न कश्चन विशेषः तथा नित्येष्वपि कर्मसु सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं सुखमित्यादि
वचनात् फलसाधनत्वमवगम्य रागादेव प्रवृत्तिरिति तेषामप्यशुद्धियुक्तत्वं अतः इष्टादीनां पापमिश्रत्वेना।
शुद्धियुक्तानां स्वर्गेन्नुभाव्यं फलं स्वर्गेन्नुभूय हिंसांशस्य फलं व्रीह्यादिस्थावरभावे पापफलं स्वर्गेनिशरीरजैः स्थावरभावेनानुभ
कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नर इति अतो व्रीह्यादिभावेन भोगायानुशयिनो जायंत इति चेन्न कुतः शास्त्रात् अग्नी। यते ८२
षोमीयादेः संज्ञपनस्य स्वर्गलोकप्राप्तिहेतुतया हिंसात्वाभावश्रवणात् यशोहिंसंज्ञपननिमित्तस्वर्गलोकप्रा। ८१

यथा पन्यभिप्रायः नातिचिरेण विशेषात् आकाशाद्यभिप्रभ्रष्टानि यावद्व्रीह्यादिप्राप्तिः किं तत्र तत्र नातिचिरं ते
एत्युतानि यमवृत्ति विमर्शे नियमहेत्वभावादनियम इति प्राप्ते उच्यते नातिचिरेणेति सूत्रं विशेषात् उत्तरत्र (
३ व्रीह्यादिप्राप्तौ तावेव खलु दुर्निष्प्रपततरमिति विशिष्य कृच्छ्रनिष्क्रमणत्वाभिधानात् पूर्वं त्वाकाशादिप्रा
प्तावचिरं निष्क्रमणं गम्यते दुर्निष्प्रपततरमिति च्छान्दसस्तकारलोपः दुर्निष्प्रपततरं दुःखनिष्क्रमणतरमित्य
र्थः अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् अतो ऽहं तो जीवाः व्रीह्यादिभावेन जायन्त इति सूत्रयतेने यो भूत्वा
वर्षतीत्यादि व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा जायन्ते किं मन्ये ओषध्यभिव्रीह्यादिशरीरेष्वधिष्ठि दतिर्द
तान् व्रीह्यादिनाश्लिष्यन्ते उत ते भोक्तारो व्रीह्यादिशरीरा जायन्त इति विमर्शे जायन्त इति वचनात् देवो जायते
मनुष्यो जायत इतिवद्व्रीह्यादिशरीरा एवेति प्राप्ते उच्यते अन्याधिष्ठितेष्विति जीवान्तरेणाधिष्ठिते व्रीह्यादिश
रीरे तेषां संश्लेषमात्रमेव सूत्रं पूर्ववदभिलापात् आकाशादिषु च पर्यन्तं तत्केवलं तद्भावाभिलापात् यत्र
हि भोक्तृत्वमभिप्रेतं तत्र तत्साधनं कर्माभिलप्यते रमणीयचरणाः कपूयचरणा इति इह त्वाकाशादि
३ वनाभिलप्यं कर्मफलदानप्रवृत्तं स्वयोगिभोग्यफलस्पष्टादेः कर्मणः स्वर्गभोगादेव समाप्तत्वात् अनार
ब्धस्य च रमणीयचरणाः कपूयचरणा इति वक्ष्यमाणत्वान्न ऐकमन्तिकभावाच्च अतः आकाशादिभावव
चनवद्व्रीह्यादिभावेन जन्मवचनं औपचारिकः श्रीमन्मर्दनमिति चेन्न शब्दात् तेन दत्तिपदन्याधि (

श्रीभा मध्यानमितिवचनात्तस्मात्जीवेनैवक्रियतेस्वप्नेसृष्टिःकर्तृत्वमाहहिस्वप्ने जीवंतत्रप्रतीयते श्रीनिर्मातारंचैकेपुत्रा
६८ दयश्च किंचैनंजीवंस्वप्नेकामानांनिर्मातारमेकेशाखिनोऽधीयतेयएषसुप्तेषुजागर्तिकामंकामंपुरुषोनिर्मिमा। पु२
णइतिपुत्रादयश्चकाम्यमानतयाकामशब्देननिर्दिश्यन्तेनेच्छामात्रंसर्वान्कामान्छन्दतःप्रार्थयस्व
शतायुषःपुत्रपौत्रान्वृणीष्वेतिपुत्रादयएवकामाःप्रकृतास्तस्माद्रथादीन्जीवःस्वप्नेसृजतीतिजीवस्यसत्यसं ३४
कल्पत्वंप्रजापतिवाक्येश्रुतंश्चतउपकरणाभावेपिसृष्टिरुपपद्यतइतिप्राप्तेऽभिधीयते श्रीमायामात्रंतु
७६ कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् तुशब्दःपक्षंव्यावर्तयति स्वप्नेरथपुष्करिण्याद्यर्थजातंमायामात्रंपरमपुरुष
65 सृष्टमित्यर्थः मायाशब्दोह्याश्चर्यवाचीजनकस्यकुलेजातादेवमायेवनिर्मितेत्यादिषुतथादर्शनात् अत्रापि
नतत्ररथानरथयोगानपन्थानःसकलेतरपुरुषाननुभाव्यतयानसन्तीत्यर्थः अथरथान्रथयोगान्पथःसृ
जतेस्वमहिम्नाऽन्यानुभाव्यतयातत्कालमात्रावसानान्सृजतइत्याश्चर्यरूपत्वमेवाह एवंविधाश्चर्यरूपासृष्टिः।
सत्यसंकल्पस्यपरमपुरुषस्यैवोपपद्यतेनजीवस्यतस्यसत्यसंकल्पत्वादिकंसत्यपिसंसारदशायांकार्त्स्न्येना
नभिव्यक्तस्वरूपत्वान्नजीवस्यतथाविधाश्चर्यसृष्टिरुपपद्यतेकामंकामंपुरुषोनिर्मिमाणइतिचपरमपुरु
षमेवनिर्मातारमाहयएषसुप्तेषुजागर्तितदेवशुक्रंतद्ब्रह्मतदेवामृतमुच्यतेतस्मिँल्लोकाःश्रिताःसर्वेतदुना
त्येतिकश्चनइतिउपक्रमोपसंहारयोःपरमपुरुषासाधारणस्वभावप्रतीतेः श्रीपराभिध्यानात्तुतिरोहितंततः ६८

म१ लिंवदंत शास्त्रमो इतिदियजेदिः सिनः पश्चः दियदेहोभत्वास्वर्गलोकं यातीति श्रुत्यर्थं कर्मणि शरीरं उद्दिश्य स्वर्ग
लोकमेतीत्यादिकं अतिप्रापितामृतदयसाथनभजोव्याघातोऽस्वड इत्यदोषिनहि साप्तसुतरत्रणामेव तथाच
७२ अंतवर्गाः नयोः इतेम्निय सेनरिप्यमिदं वानि वर्षिपथिभिः स्तुते भिः यन्मयंति सुकृतेनानाथिकु स्तेन स्तनैः वादव
ति४ कं४ सविलादयाभिनिचिकित्स नतावां कात्यडः स्वकारिणामर्थिः तन्न एवमेववदंति दुर्जयंति चतदाः श्रीरेनः २४
सिया गोपयत श्री पञ्चविकं श्रीह्यादिजन्मव च नेश्री ह्याविभाववचनेन्तरयायो ह्यन्नमेनु योरेतः सिंचति तदूपपत्तेः
आदौ=६ वतीतिरेतः सिग्योगे न प्राप्ति नाऽपप माणो यथाने आनं प्रतिपादयतित वदीह्याभावापीत्यर्थः श्रीयोनेः श २५
रीरं योनिशरीरप्राप्तेरेवान्न प्रापितां शरीरप्राप्तिः स्तनैवस्त्व इडः ल्लोपमोव सङ्घावान्नतः आभाकाशादिप्राप्तिप्रभृ दोगर्द
तितन्नयोगमात्रमेवं त्यर्थः इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमः
पादः श्रीमते रामानुजाय नमः श्री संध्ये सृष्टिराह हि एवं कर्मानुरूपं मनागमनजन्मादियोगो न जायतेजीव
स्यडः स्थितंदर्यापितं इदानीमस्यस्वप्ना वस्यापरीक्ष्यते स्वप्नस्थितिमात्रमस्य सनेन तत्र रथानरथयोगान्पंथानोभवं
प्र२ त्यथ रथान्न रथयोगान्पथः सृजते न तत्रानंदामुदः मुदोभवंत्यथानंदान्मुदः प्रमुदः सृजते न तत्र वेशांतः पु
ष्करिण्यस्त्रवंत्योभवंत्यथ वेशांतान्पुष्करिण्यः स्रवंत्यः सृजते सहि कर्त्तेति तत्र संशयः किमिपंस्थादिसृष्टिर्जी
वेनैव क्रियते आहोस्वित्परमेश्वरेणेति किंयुक्तं संध्ये सृष्टिर्जीवेनेति कुतः संध्ये स्थानमस्यानमुच्यते संध्यत्वतीयस्व तत्र२

स्वप्ननं४   निवृत्तसर्वकरणव्यापारः॥

कृत्स्न

श्रीभा॰ द९ दं नैव पश्यति स्वपन्निति इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धायाः विदश्य स्वप्ने शुभाशुभयोः स्वल्पकमात्रत्वात्तेन स्वल्पकत्वं च स्वसंकल्पायत्त
त्वे नोपपद्यते तथा चाशुभस्य अनिष्टत्वात्तस्य स्वल्पकमेव इष्टापद्येत अतः स्वप्नस्य हि शीघ्रोत्रेणैव कु
तान्त तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ इदानीं सुषुप्तिस्थानं परीक्ष्यते इदमाम्नायते यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्र श्रु०३
परमानंदप्राप्तः= सन्नः स्वप्नं न विजानाति आसु तदा नाडीषु सृप्तो भवतीति तथा अन्यत्र यदा सुप्तो भवति यदा न कंचन वेद हिता नाम
नाड्यो द्वासप्तति सहस्राणि हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेत इति तथा
यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम सता सोम्य तदा संपन्नो भवतीति एवं नाड्यः पुरीतद्ब्रह्म च सुषुप्तिस्थानतया
र३ श्रूयन्ते किमेषां विकल्पः समुच्चयो वेति विशये निरपेक्षत्वप्रतीतेर्यथा यदनेकस्थानत्वसंभवाद्विक
ल्प इति प्राप्ते उच्यते तदभाव इति तदभावः स्वप्नाभावः सुषुप्तिर्नाडीषु पुरीतत्यात्मनि च भवति एषां स्थानानां
समुच्चयपक्ष एवार्थः कुतः तच्छ्रुतेः त्रयाणां स्थानत्वश्रुतेर्न च कार्यभेदेन समुच्चये संभवति पाक्षिकवाद
चं४ ४ न्याय्यः गर्भविकल्पेनः संभवति प्रासादखट्वापर्यंकवन्ना दीनां कार्यभेदः तत्र नाडीपुरीतते प्रासादव श्रा४
र्यं२ द्वारस्थानीयो ब्रह्मानुपर्यंकस्थानीयमतो ब्रह्मैव साक्षात्सुषुप्तिस्थानं ॥ अतः प्रबोधोऽस्मात् यतो ब्रह्मैव
साक्षात्सुषुप्तिस्थानमतोऽस्माद्ब्रह्मण एव जीवानां प्रबोधः सुषुप्तावस्थात उपपद्यते तत आगमनविद्वैः सतः
आगम्य न विदुः इत्यादिषु ॥ स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः किं सुषुप्त एव प्रबोधसमये उत्तिष्ठत्युता द१

स्रजते सदिक ॥ इति च न यावत्कृत्स्नैकार्थ्यानुपरमपुरुषमेवचक्रतीरमाहृस्वाभाविकं चेजीवस्यापहतपाप्म
नादिकं ऊतस्तत्राभिव्यज्यत इत्यत आह । श्रीपरामिध्यानानुतिरोहितं ततो ह्यस्य बंधविपर्ययौ ॥ नु ग्राहः श
कात्वाद्गृत्यर्थः एतस्मिन्ध्यानात् परमपुरुषसंकल्पाद स्यजीवस्य स्वाभाविकं रूपं तिरोहितं अनादिकर्मरूपंपर
सूत्र ४ मात्कृता परायत्स्यौ स्वाभाविकं कल्याणगुणं परमपुरुषत्तिरोधायपतितततस्तत्संकल्पादेवास्य जीवस्य बंधमो
क्षौ कृतौ पदात्येवैष एतस्मिन्नदृश्येनात्म्येनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयंप्रतिष्ठां विंदते अथ सोऽभयंगतो भवति यदा
ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमंतरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति एवं [illegible] नं दयाति भीषास्माद्वातः पवते इत्यादिषु श्री पते
ह्योगा देहयोगाद्वासोपि सोपितिरोभावोपि देहयोगाद्धारेणवा भवति तस्मादिष्क्ति योगाद्वारेणवा सृष्टिकाले दे
हावस्थेनाचिद्वस्तुना संयोगाद्भवति प्रलयकाले नाम रूपविभागानर्हातिसूक्ष्मचिद्वस्तुयोगात् अतो न भिव्य
क्तस्वरूपत्वात्स्वजीवो नरत्यादीन्संकल्पमात्रेणास्[illegible]भा क्रीडितुमिच्छाकाः स्थिताः सर्वैस्तस्मान्नेति कश्चनेति
सर्वेषु स्वर्गेषु जावरणं सर्वलोका प्रयत्नं मित्यादयो हि परमपुरुषस्यैव हि सं भवंति अतो जीवानामत्यात्य
कर्मानुगुणफलानुभवार्थं नाम रूपात्कालावसानाद्देवाद्याभाव्यानपानुत्पादयति श्रीसूत्रकृत्यादि
कृतेतावन्नेत्यवदहिदः इत्यस्यार्थः न जीवसंकल्पकृतं बंधकाः यतः सर्वो भवत्यपरकवकः अतोनैवनाम्यते
यदाकर्मसकामैश्वर्यं स्वप्नमषपश्यतिसम्यक् देहजानीयानिसिंचसमद्रर्शनप्रतिषेधस्यापुरुषसंकल्पसं

श्रीभा० ज्ञायते ज्ञानाभावात् निमित्तत्वे कूटस्थादाकारवैचित्र्यात् नन्वस्तु पुनर्मरणोनिमित्तं हि मरणं कांपानभिव्यातादिः परि
पोष्यान्तरणाम्योः देहसंपत्तिर्मरणं कांमरणं हि सर्वप्राणदेहसंबंधोपरतिः स्वरूपप्राणदेहसंबंधावस्थितिर्मर
णं श्रीनस्यानतोपि परस्यामरणलिंगं सर्वत्र हि दोषदर्शनात् वैराग्योरूपायजीवस्यावस्थाविशेषान्निरूपिता
२४ रुदानीं ब्रह्मप्राप्तिस्तस्याः जननाय प्राप्यं ब्रह्मणो निर्दोषत्वकल्याणगुणा कत्वप्रतिपादनाय परमतेनतत्रजा २४
गरस्वप्नसुषुप्तिमूर्छासूक्तानि सुस्थानेषु तन्नस्थानप्रयुक्ताः जीवस्ययेदोषास्तेनतदंतर्यामिणः परस्यब्रह्मणो
नं६ पि तत्रतत्रावस्थितस्य संतीति विचार्यन्ते किं संतीति कृतस्त्वतदवस्थ शरीरस्थानात् नन्नु संयोगाप्राप्ति
रिति चेन्न वैशेष्यात् स्थितस्य देनाभ्यांचरत्यादिषु परस्याकर्मवशपत्वेन दोषाभावः उक्तः नन्वकर्मवश्यस्य पर
स्यब्रह्मणस्तत्स्थानसंबंधाद्दोषउच्यते यस्तु च्यते कर्मणापि देहसंबंधमापादयत्पुरुषार्थजनना निभवतीति
तिदेहयोगाहेत्वन्तरोक्तं तत्सदेहसंबंधस्यापुरुषार्थत्वेन भवति उतरस्याकर्मात्पवद्धः स्वजनपिष्यंतिकिंदेहसंबंधे
न भ्रांतोऽकर्मवशपत्वेसत्यपिनानाविधाश्रुतिदेहसंबंधोः पुरुषार्थ एवश्रतस्तन्नियमनार्थं स्वेच्छया तद्भवेशोऽपु
रुषार्थसंबंधो वर्जनीयः स्वप्न मोगितादिभज्जनं हि स्वेच्छाकारितमप्यपुरुषार्थ एव अतो यद्यपि तत्रादेकका
रणं सर्वज्ञत्वादिकल्याणगुणाकरं च ब्रह्म तथापि यः पृथिव्यां तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन् पश्यन्तुषिति तिष्ठन्नु यो १०
रेतसि तिष्ठन्नित्यादिवचनात्तत्रतत्रावस्थितस्य तत्तत्संबंधजन्यापुरुषार्थाः संतीत्येवं प्राप्ते प्रवृत्तत्वेनस्यान

न्यप्रतिसंस्थाये अस्य सकलोपाधिविनिर्मुक्तस्वरूपस्य णिसंपन्नस्य मज्ञानादविलक्षणत्वेन प्राचीनशरीरेन्द्रियादिसं
बंधाभावादन्यप्रतिभासमात्रत्वेन सप्रतिपत्ति तत्प्राहुः एतं ब्रह्मावतर्यति संपद्यतो निरूपति ॥ अतः कर्मानुस्मृतिशाब्दवि
धिभ्यः कर्मतावत्स्वरूपेण न पूर्वकृतं पुण्यपापयत्नूपन्नज्ञानात्मा कृतेनैव भोक्तव्यं अनुस्मृतिरपि पश्चाद्दृष्टस्य मंत्र
पत्वप्रतिबुद्धोस्मीति प्राह्लादोपि स्वरूपमनुस्मरन्नेति दर्शयति … नरहर्याज्ञानाभिसिद्धोवावाहं कोवावरावाहं ?
मप्राकोवाप्यहं इति न तथा भवतीति विषयस्य मो…त्मार्थः स्वरूपस्य मुक्तत्वे अनपेक्षाः स्युः ॥ न च मोक्षस्य सर्वो
सुषुप्तं६ पाधिविनिर्मुक्तआविर्भूतस्वरूपमन्यत्रेतन्मुमुक्षुः … त्वनाहंब्रह्मस्मीति मेवं तेऽत्यात्मानं ज्ञानात्पमहमस्मी
तिनोपवेमानिमसत्तानि विनाप्राप्तेभवतीति भवतिनाहं ब्रह्मेत्यपप्रयामीतिलक्षणात्मुक्तसंपरंज्योतिरूपसंप भ७ चे
तत्र६ यस्येन रूपेणाभिनिष्पद्यते सं… पद्येति जक्षन् क्रीडन् रममाणः स स्व…राट् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचा
रो भवति सर्वरूपः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वं प्राप्नोति सर्वत्वादिश्रूयते अतस्तु मुमुक्षुः संसारबन्धोपरतस्सर्वज्ञ
स्वरूपज्ञानयोगाद्यः प्राप्नोति यामस्यानंपरमात्मानमनुपश्यति पश्याम्यहं ॥ पुनर्भोगाय उन्निष्ठति श्रीमुक्ताश्चापि संपन्नः
परिपूर्णत्वात् मुमुक्षुमथिकृत्य चिंत्यते किंमिपरब्रह्मत्वेन भाव्यमात्मानं भावयतित्वं भिनित्तिविनयोः स्वरूप्या
दीनामन्यतमावस्था यामेव मुक्तो प्रविशेद्यथा परतो रक्षत्वाद्रक्षत्यनेन प्रमाणाभावादन्यतमावस्थेति प्राप्त उ
च्यते मुक्ततत्वं संपत्तिरितिमुक्तौ प्रकृते पात प्राप्यावस्थासामग्रया … संपन्नः ॥ अतः परिप्राप्यात् नानावस्थामर

श्रीभा· सर्वसंज्ञेवेपापपुण्येहिजीर्णमवस्थैकमेवदुःखायस्तात्वायेष्वागमापचकोपापचवनस्तस्माद्दुस्कवस्त्वा(
१२ त्मकं ऽतः नदेवप्रीतयेभवतापुनर्दुःखायजायतेतदेवकोपायपततः प्रसादायचजायतेतस्माद्दुःखात्मक
नास्तिनचकिंचिन्सुखात्मकमितिअतोजीवस्यकर्मवश्यपत्वान्नतत्कर्मानुष्ठानेनतन्नहस्तसंबंधपर्वपुरु
षार्थः स्यात्परस्यतुब्रह्मणः स्वाधीनस्यस्वप्रवसंबंधस्तन्नहिचित्रंनियमनन्रूपलीलारसार्थेवस्यात्
नः श्रीअपिचैवमेवेअपिचैकेपाणिवं पकस्मिन्नेवदेहसंयोगेपुरुषार्थपरस्यत्तनदभावंनियमनन्रूपेश्व जीवस्या
र्य्यापत्तदीप्तियोगंचस्वप्राह्नेनाधीयतेद्वासुपर्णासयुजासखायासमानंवृक्षंपरिषस्वजातेतयोरन्यः पि
श्रयस्यात्७ प्पलंस्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योअभिचाकशीतिअनेनजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणीतिब्रह्मात्म
68 काजीवानुप्रवेशपूर्वकंनामरूपव्याकरणमितिब्रह्मणोपितदात्मभजस्यदेवमनुष्यादिरूपत्वतन्नाम
भात्वंचास्तिनतुब्रह्मणोपजेतेत्यादिविधिनिषेधशास्त्रगोचरत्वेनकर्मवश्यत्वमवर्जनीयमितितन्ना
त्रश्री अरूपवदेवहितत्प्रधानत्वात् देवादिशरीरानुप्रवेशेनरूपेणायत्तमपिश्रूयवदेवतद्ब्रह्मरूपरहि तेनतेष
ऽ३ तत्तुल्यमेवंजीवक्वकृशरीरित्वनिवंधनंकर्मवश्यत्वमस्यनविद्यतइत्यर्थः कुतः निर्वाहकत्वेनप्रधानत्वात्
आकाशोहवैनामरूपयोर्निर्वहितातेयदंतराततद्ब्रह्मेतिसर्वानुप्रवेशेपिनामरूपकार्य्यास्पर्शेननामरूपयो
निर्वहितमेवब्रह्मणः प्रतिपादयतिनन्नुतच्छरीरत्वेनतदंतर्य्यामित्वेकथमरूपवदितिरूपसंबंधरहितत् १२

नोपि परसेनिनष्ठियादिस्यानतोपि परस्वरूपणोऽपुरुषार्थत्वं यः संभवति कुतः उभयलिंगस्सर्वत्र हि यत
५२ स्सर्वत्र श्रुतिस्मृतिषु परं ब्रह्म उभयलिंगं उभयलक्षणमभिधीयते निरस्तनिखिलदोषत्वकल्याणगुणा
करत्वलक्षणोपेतमित्यर्थः अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः स
त्यसंकल्पः समस्तकल्याणगुणात्मकोसौ स्वशक्तिलेशोद्धृतभूतसर्गः तेजोबलैश्वर्यमहावबोधः सु
वीर्यशक्त्यादिगुणैकराशिः परः पराणां सकला न यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरेशे समस्तहेयरहितं वि
ष्ण्वाख्यं परमं पदमित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः उभयलक्षणं ब्रह्मावगतं यो मे दादिनि वेत्र प्रत्येकमन्तर्हृदयवा
न् यथा जीवस्य प्रजापतिवाक्यावगतापहतपाप्मत्वा उभयलिंगस्यापि देवादिदेहयोगरूपावस्थाभे
दादपुरुषार्थयोगो वर्जनीयः न तेन प्रत्येकमन्तर्हृदय नान्तर्यः यः पृथिव्यां तिष्ठन् प्रत्यात्मनि तिष्ठन्नित्यादिषु पु
३५ ति पठ्यमानस्य सत आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यमृतत्ववचनात् तत्तत्स्थेच्छानियमनं कुर्वतस्तत्तद्दोषप्रसक्त्याप नत्र५ नप
रुषार्थप्रतिषेधात् जीवस्य तु स्वरूपं तिरोहितमिति पराभिध्यानात्तु तिरोहितमित्युक्तं ननु तेन कृपाकुर्वतापि
तत्तद्वस्तुस्वभावापन्नाऽपुरुषार्थसंबंधो वर्जनीयः तत्तत्त्वं तैः तत्त्वं नश्यति द्रव्यपि हि भावतो पुरुषार्थरूपं कर्म स्व३
वश्यानां तु कर्मस्वभावानुगुण्येन परमपुरुषसंकल्पादेकमेव वस्तु कालभेदेन पुरुषभेदेन सुखाय दुःखाय च भ ५२
वति वस्तुस्वरूपप्रयुक्ते तारूप्यं सर्वं सर्वदा सर्वं सुखाय दुःखायैव वा स्यात् न चैवं दृश्यते तत्तारतम्यं नरक

...योगः नर्यान्तर्यामिणः ... रूपावस्थाभेदादपुरुषार्थ...

श्रीभा॰
७२

विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः भीषास्माद्वातः पवते भी
षोदेति सूर्यः स एको ब्रह्मण आनंदः यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सह आनंदं ब्रह्मणो विद्वान् बिभे
ति कुतश्चन निष्कलं निष्क्रियं शांतं निरवद्यं निरंजनमित्यादि सामर्थ्येन च यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहे(
श्वरं विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरं हेतुनानेन कौंते
य जगद्विपरिवर्तते उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः सर्व
ज्ञः सर्वकृत् सर्वशक्तिज्ञानबलर्द्धिमान् अन्यूनश्चाप्यवृद्धिश्च स्वाधीनो ऽनादिमान्वशी क्लमतंद्राभय
क्रोधकामादिभिरसंयुतः निरवद्यः परः प्राप्तिर्निरधिष्ठो ऽक्षरः क्रमः सर्वाश्रितः सर्व वस्थितस्या ग्रा॰
पि ब्रह्मण उभयलिंगत्वात्तत्तत्स्थानप्रयुक्ता दोषाः परं ब्रह्म स्पृशंति अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् य
तो नानाविधेषु स्थानेषु स्थितस्यापि परस्य ब्रह्मणो न तत्प्रयुक्तदोषभाक्त्वमत एव जलदर्पणादिप्रति
बिंबितसूर्यादिवत् परमात्मा तत्र तत्रावस्थितो ऽपि निर्दोष इति शास्त्रे स्पष्टमाक्रियते आकाशमेकं हि यथा
घटादिषु पृथग्भवेत् तथात्मैको ह्यनेकस्थः जलाधारेष्विवांशुमान् एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थित एक भूतेषु
धा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवदित्यादिषु अत्र चोदयति अंबुवदग्रहणात्तु न तथात्वं न ह्यंबुस्थोयं
द्योतयति अंबुवदिति समस्तं ताहृति अंबुदर्पणादिषु यथा सूर्यमुखादयो दृश्यंते न तथा पृथिव्या(७२

स्यत्वमुच्यते अंयथा जीवस्य तज्ज्ञान्यस्य सुखदुःखभोक्तृत्वेन न तत्र रूपसंबंधस्तथा तदभावात्परस्य ब्रह्मणोऽ
रूपवत्त्वं विधिनिषेधशास्त्राण्यपि कर्मवश्यानेवाधिकुर्वंति तस्मादरूपवत्त्वमेव परं ब्रह्म न तस्यांतर्यामि
त्वेउ रूपेणावस्थितमपि ब्रह्म निरस्तनिखिलदोषं कल्याणगुणाकरत्वरूपोभयलिंगमेव ननु च सत्यं ज्ञानमनंतं
ब्रह्मेत्यादिभिर्निर्विशेषप्रकाशैकस्वरूपं ब्रह्मावगम्यते अन्यत्र सर्वज्ञत्व सत्यसंकल्पत्वजगत्कारणत्वसर्वां
तरात्मत्वसत्यकामत्वादिकं नेति नेतीत्यादिभिः प्रतिषिध्यमानत्वेन मिथ्याभूतमित्यवगंतव्यं तत्कथं कल्या तप
णगुणाकरत्वनिरस्तनिखिलदोषत्वरूपोभयलिंगात्वं ब्रह्मणः इतित्राह श्रीप्रकाशवदवैयर्थ्यात् यथा
सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादिवाक्यैर्वैयर्थ्यात् प्रकाशस्वरूपत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यते तथा सत्यसंकल्प
त्वसर्वजगत्कारणत्वसर्वात्मकत्वनिरस्तनिखिलाविद्यादिदोषत्वाद्यभिधायिवाक्यावैयर्थ्यादुभय
लिंगमेव ब्रह्म श्रीआहूचतन्नानं किं च सत्यं ज्ञानमनंतमित्यादिवाक्यं ब्रह्मणः प्रकाशस्वरूपतामात्रमभि
पादयति नानात्वमस्य सत्यसंकल्पत्वादिकं वाक्यांतरावगतं निषेधयति नेति नेति निषेधस्य विषयोऽनंतरमेव च(
द्यति श्रीरक्षीयतिवाक्योपि सर्वते दर्शयति च वेदांतवाक्यगणः कल्याणगुणाकरत्वं निर स्त३
निखिलदोषत्वं च तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं दैवतानां परमं च दैवतं स कारणं करणाधिपाधिपो न चा
स्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते परास्य शक्तिः

श्रीभा॰ ष्टदोषगंधकल्याणगुणाकर एव एतदुक्तं भवति यथा जलादिषु वर्त्तमानो न वर्ष्यते स्वयं तु मतो हि स्वभावा
७५ ज्जलादिदोषानभिष्वंगस्तथा पृथिव्यादिष्ववस्थितस्यापि परमात्मनो दोषसम्बन्धो नैकाकारतया दोषप्र
त्यभावाच्च दोषसंबंध इति दर्शनाच्च हृदयपतेरेवं सार्वात्म्यसाधर्म्याभावेऽपि विवक्षितांशसाधर्म्यं हि दृष्टा
न्तायादर्शितं हृदयमाणवक्ष्यमाणकल्याणदोषः स्वभावतो निरस्तनिखिलाज्ञानादिदोषगंधस्समस्तकल्या
णगुणाकरस्य पृथिव्यादिस्थानतोऽपि न दोषसंभवः अथ स्यान्न हि वा ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं चेति प्रकृ चे५
त्य समस्तस्थूलसूक्ष्मरूपं प्रपंचं ब्रह्मणो रूपत्वेन परामृश्य पतस्य हवायनस्य पुरुषस्य रूपं यथा महारज
नं वासः इत्यादिना कारविशेषं चाभिधाय अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्तीति
सर्वं प्रकृतं ब्रह्मणः प्रकारमिति प्राक्तेन परामृश्य पतत्संप्रतिनिषिध्य सर्वविशेषाधिष्ठानं सन्मात्रमेव ब्र
वि ह्माविशेषास्त्वेवं स्वस्वरूपमजानता ब्रह्मणा कल्पिता इति दर्शयतीति श्रुतः कथं उभयलिंगत्वं ब्रह्मण
इत्यत्राह श्रीप्रकृतैतावत्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः नैतदुपपद्यते यद्ब्रह्मणः प्रकृतविशेष
तथा सति २ वत्वं नेति नेतीति प्रतिषिध्यत इति भ्रांतिजल्पितमापमानत्वात् न हि ब्रह्मणो विशेषणतया प्रमाणान्त
राप्रज्ञातं सर्वं तद्धि विशेषणत्वेनोपदिश्य पुनस्तदेवानुन्मत्तः प्रतिषेधति पदार्थं निर्दिश्यमानेषु केचन ७५

दिषु स्थानेषु परमात्मा यच्छ्रुतेः अंशादि वृद्धिह्रास्यादयो भांत्यात्तत्र स्यात् वत्तस्येनेन परमार्थत तत्र।
स्यादेतत् यः पृथिव्यां तिष्ठन् योऽप्सु तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन्नित्येवमादिना परमार्थतः एव परमात्मा पृ
थिव्यादिषु स्थितो यच्छ्रुतेरतः स्वर्यादेर्युदर्थ एवाहि प्रयक्तदोषानन्तर्वेया तत्र स्थितत्वभावादेव श्रुतो
न तथा नैव दृष्टांतिकस्यानेदृष्टांततत्स्यतमित्यर्थः परिहरति स्वीकृद्धिह्रासभाक्त्वमतभावादुभय
तर्भावात्म्य सामंजस्यादेवं दर्शनाच्च स्वी पृथिव्यादिस्थानिनः परस्य ब्रह्मणः स्वरूपतोऽवगतत्वात् पृथिव्यादिस्था
नगतवृद्धिह्रासादिदोषभाक्त्वमात्रं स्वर्यादिदृष्टांतेन निवर्त्यते यथेदमवगम्यते उभयसामंजस्यादे
वं उभयदृष्टांतसामंजस्यादेवमिति निश्चीयते आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् जलाधारेष्वंशु सं१
मानितिदोषवत्सु अनेकेषु [illegible] वस्तुतो व स्थितस्याकाशस्य वस्तुतो नव स्थितस्यांशुमतश्चोभयस्य
दृष्टांतस्योपादानं हि परमात्मनः पृथिव्यादिगतदोषभाक्त्वनिवृत्तिः नमोत्र प्रतिपाद्ये सतं तस्य भवति घट
पृथक्३ घटादिषु यथा वृद्धिह्रासभाक्त्वं पृथक्त्वं च एकस्य आनमस्याकाशस्य वृद्धिह्रासादिदोषैर्न संस्पृश्यते यथा
जलाधारेषु विषमेषु दृश्यमानोंऽशुमांस्तत्कृतवृद्धिह्रासादिभिर्न स्पृश्यते तथा परमात्मा पृथिव्यादि
षु नानाकारेषु चेतनेषु [illegible] स्थितस्तत्कृतवृद्धिह्रासादिदोषैर्न [illegible] सर्वत्रैवं मानोऽप्येक एवास्य।

पं२ प्र३

उक्तस्तदेवं प्रमाणांतरागोचरत्वेऽहं ददपतितं त्र्यक्षमाह श्रितब्रह्मप्रमाणानि वेदान्ता व्यपते आह दिशा स्वं नमेहस्ये
ति हृति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनं न तु वाचा च सोतेनापि वाचेत्यादिहेतवं तरं चाह श्री अपि संराधने प्रत्य
क्षानुमानाभ्यां अपि च संराधने सम्यक् श्रीशाने भक्तिरूपा यत्ने निदिध्यासन एवास्य साक्षात्कारो नान्यत्रेति श्रुति
स्मृतिभ्यां [illegible]
[illegible] वशम्यते नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन यमेवैवे
वि वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वामिति ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमा
न इति श्रुतिः स्मृतिरपि नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ज्ञातुं द्रष्टुं च
तत्वेन प्रवेष्टुं च परंतप इति भक्तिरूपापन्नमेवोपासनं संराधनं तस्य श्रीशानमिति पूर्वमेवोक्तं अतो निदिध्यासनेना
यद्ब्रह्मस्वरूपमस्य दिदृक्षु वाव ब्रह्मणस्त्वा दिशा स्वं ब्रह्मणो मूर्त्तारूपहयादिविशिष्टतां प्राप्तासिद्धांतानावृदितं मूर्तं४
त्वमं श्रीप्रकाशादिवद्यावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् इत्यत्र प्रकृतैतावत्त्वं प्रतिषेधति ततो मूर्त्तममूर्त्तंवि मेव६
शिष्टत्वं यतः साक्षात्कार ब्रह्मस्वरूपाणां वामदेवादीनां दर्शने प्रकाशादिवत् ज्ञानानंदादिस्वरूपवन्मूर्त्तामूर
र्तादिप्रपंचविशिष्टतया अपि ब्रह्मणस्त्वा वैशेष्यं प्रतीयते तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभ
वं सूर्यश्चेत्यादि ब्रह्मस्वरूपमजं प्रकाशानंदादिमत्ते षां वामदेवादीनां संराधनात्मके कर्मण्यभ्यासाद् उपलभ्य १५

71

यत्रार्थः प्रमाणांतरप्रसिद्धानन्यापितेषां ब्रह्मणः अकारत्वमप्रज्ञातं भेदान्तरेषोत स्वरूपं ब्रह्मणः प्र
कारत्वं चाप्रज्ञातमतस्तेषामनुवादो दासमवादश्चैवोपदिश्यते अत इति विषयो नोपपद्यते यस्मादेवं तस्मा
त्प्रकृतेनाप्रत्त्वं ब्रह्मणः प्रतिषिध्यते देवाकार्ये न ब्रह्मणोपविशेषाः प्रकृताः न हि शिष्टतया ब्रह्मणः प्र
२९ तीः४ तीयमाने यज्ञाने नेति नेति प्रतिषिध्यते नेति नेति नेव मूर्तामूर्तप्रकारमात्रविशिष्टं न भवति ब्रह्म अन्यप्रकारवि
याथा५ शिष्टं तर्हि ब्रह्मणः इत्याशंक्याह नेति प्रोक्तं न परमन्यदस्तीत्यर्थः एतस्मान्निषेधानंतरं ब्रह्मणोऽन्यो
यत्सत्यानंदब्रवीतिश्चनश्चप्रकृतेन विप्रियायोगित्वं भावतो ब्रह्मणः प्रतिषेधतिब्रवीतिद्विरूपः यस्माज्जा
त्यथ७ तेन नेत्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति
स्यद६ अयमर्थः न स्वतब्रह्मणः सत्यस्य सत्यमिति नामधेयं तस्य चानिर्वचनं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति
प्राणा प्राहे नप्राणाः सूच्याजीवाः पराप्रणं तेनेनादसत्यं विषयादिवस्तुरूपान्यथाभावं परिणा रू५
माभावान्न चासेवसत्यं तेभ्योऽप्येष परमपुरुषः सत्यं जीवानां कर्मानुरूपेण ज्ञानसंकोचविकाशौ विषेः
नेपरमपुरुषस्तु अपहतपाप्मत्वान्न सैन न विद्यते अतस्तेभ्योऽप्येष सत्यं अतश्चैवं वाक्यशेषोदितप्राज्ञान
तीः२ यासादेति नेति ब्रह्मणस्सविशेषत्वं न प्रतिषिध्यते अपितु सर्वप्रकृतैयत्तामात्रं अतस्मयालिङ्गमेवपा
रब्रह्मणः प्रमाणांतरायोगत्वेन नतत्संबधितया प्रकृतानुवादेन तन्निषेधासंभवान्नेतिषेध मूर्तादि
नेति नेतीतिपदद्वयजातियादितसमापितव्रह्मादेभ्यः परं नास्तिब्रह्मणोऽन्यत्स्वरूपं गुणतश्चोत्कृष्टं नास्तीत्यर्थः ५८
कंसेपूतावाप्र

श्रीभा॰ वता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति भेदव्यपदेशात्व [illegible] भवतत्
७५ न्न स्यैव ब्रह्मणः स्वस्यानविशेषणत्वाविद्वस्तूनि श्रीमद्भागवतप्रकाशस्य च ब्रह्मेनजत्वात् तथाहुः एतत्व्याहृत्य।
र्थः ब्रह्मस्वरूपस्यैवाचिद्रूपेणावस्थानेभेदः अत एव ब्रह्मणो पविणामित्ववादिन्योपि वाधितानभेदपुरस्तो।
प॰४ यथा तेजस्तेनप्रभानदाश्रयोर्भिन्नयोरपि तादात्म्यमेवमचिन्त्ययं च स्वब्रह्मरूपत्वमित्यर्थः श्रीशुकदेवहावा
शाहुः एतद्वयव्याहृत्यर्थः एकस्यैव द्रव्यस्यावस्थाविशेषयोर्योगोपि ब्रह्मस्वरूपस्यैवाचिद्व्यस्वरूपताद्रुक्तदो
पं॰ षादनिर्मोक्षप्रसंगः अथ प्रभातदाश्रयोरिवाविद्ब्रह्मणोः अत्रत्वजातियोगमात्रेविवक्षितमेवं तथा चस्वत्व
72 त्वम२ द्रूपं पीस्वरेविदचिद्वस्तुनोश्चानुवर्तमानं सामान्यमिति सकलश्रुतिस्मृतिव्यवहारविरोधः सर्वदेवत्र
शोनानाव्यपदेशात् प्रकाशादिवन्नैवं परः इति जीववत्पृथक्सिद्धानर्हविशेषणत्वेनाविद्वस्तुनो ब्रह्मां
भेद५ शत्वं विशिष्टवस्त्वेकदेशत्वेनां [illegible] व्यवहारो मुख्यः विशेषणविशेष्ययोः स्वरूपभेदेनभेदव्यवहारोविमुख्यः स्वभाव५
च॰ ब्रह्मणो निर्दोषत्वं तु इति तंतदेवं प्रकाशाजातिगुणशरीराणां मणिव्यक्तिगुणात्मनः पृथक्सिद्धिलक्षणा प्रत्य४
विशेषणतापर्यायांशत्वं तथेहजीवस्याविद्वस्तुनश्च ब्रह्मप्रत्यंशत्वं श्रीमतिवेदा सुपवमहानज आत्मा वा२
अजरोऽमरः नास्य जरयैतज्जीर्यत इत्यादिभिर्ब्रह्मणोऽविद्धर्मप्रतिषेधाद्वविशेषणविशेषेनैवांशांशिभा चत्म२
वइत्यर्थः अतः सूक्ष्मचिदचिद्वस्तुविशिष्टं कारणमप्रतं ब्रह्म स्थूलचिदचिद्विशिष्टवस्तु कार्यमप्रतं ब्रह्मेः। ७५

नैतद्ब्रह्माभ्यस्तं संशयनानां तेषां मन्त्रीमन्त्रीति विशिष्टत्वमप्यविशेषेण अतीय न स्यत्पर्दः उभयलिंगात्मसु उक्तं सूत्रा
संहरति श्रीअनन्तेन न पादि लिंगं भानउक्तेर्नाभिः ब्रह्मणोऽनन्तेन कस्याणवद्गुणेन विशिष्टत्वं लिङ्गं त।
थापि सत्सु भयलिंगं ब्रह्मणः पवं भवति श्रीउभयव्यपदेशात्तद्वदि कुण्डलवत् मन्त्रीमन्त्रीति कस्यचित्पर।
वस्य ब्रह्मणो रूपं तं हेतावब्रह्मणो रूपं इत्यादि नोपदिश्यते अयात आदेशो नेति नेतीति मन्त्रीमन्त्रीति विहन्तु
न एतत्साक्षात्ब्रह्मणः इयत्ताप्रतिषिध्यते नेयत्तत्स्यादिति नेत्यन्यत्परमस्तीति ब्रह्मणोऽन्यत्कुत्र नास्तीति प्रतिपा
दितं नह्येवादेनायां यन्नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति आग्नाशाह निर्दिष्टेभ्य
श्चेतनेभ्यो ह्येष सत्यमिति कदाचिदपि तन्नादि संकोचाभावाद्उक्तं तथा प्रधाननैव तद्यतिर्गीतो हः पतिविं
भ्यस्तम्न पदं नित्यानित्यानां चेतनश्चेतनानामित्यादि श्रुतेश्वाथ मर्षोऽवतारस्य तेन सर्वादिहस्त्वेनोब्रह्मरू।
पत्व प्रकारद्वानीं चिन्त्यते ब्रह्मणोनिर्देशत्वलिपत्यं किमस्याविद्यमानो ब्रह्मरूपत्वमहिकुण्डलन्यायेन
उत प्रभाप्रभावतोरिवैकजातियोगेन उत नीलस्व विषयत्वविशेषण विशेष्यतया पाणिभावेनेतीदं स्याप्यमानं। व्य४
विशेषणविशेष्यभावमेवेति कल्पयन्तु निश्चयमतिराह होतान्वयेऽयात तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इत्य
त्र सूत्रमिव दर्विरहस्तुविशिष्टा ब्रह्मणः स्य लचिदचिद्विशिष्टस्यान्यन्निरवत्यत्वोक्तं किं फलं व्यहिकुण्डलादि
वदितिकुतउभयव्यपदेशात् ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वमिति तादात्म्यव्यपदेशात् हेतोरहिमात्मिकोरे

श्रीभा॰ तिसेतुरुच्यते यथा लोकानामसंभेदायेति सेतुसामान्येन सर्वलोकासंकरत्वकृ ते: [illegible] बध्नाति स्वस्मिन्सर्वं विद
१९ विद्वस्तज्ज्ञानमसंकीर्णमिति सेतुरुच्यते एवं सेतुं तीर्त्वेति तरतिश्रुतेरभिवचनः यथा वेदान्ततरतीति श्रीबुध्न्य
र्थः पादवत् योयं चतुष्पाद्ब्रह्मषोडशकलं पादोस्य विश्वा भूतानीत्युन्मानव्यपदेशोऽस्य बुध्न्यर्थः उपासनार्थः सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिभिर्जगत्कारणस्य ब्रह्मणोऽपरिच्छिन्नत्वावगमात्स्वतउन्मितत्वासंभवात् जगत्का
श्रि१ रणत्वेन स्वेच्छया यतेतस्माद्वा एतस्मादात्मनः आकाशः संभूतः सोकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति यथावाक्या श्रुतौ५
प्राणायामे९ दंश्चतुष्पादइत्यादिना ब्रह्मणो वागादिपादव्यपदेशः उपासनार्थः एवमयममितिस्वयमुन्मितस्वरूपमुपास मर्द॰
नार्थतया प्युन्मानसंभवस्तत्राह श्रीस्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् प्रतिपन्नवागादिस्थानविशेषरूपोपा
संधाने१९ नर्द॰ धिभेदात्संबंधितयोन्मितत्वानुसंभवति यथाप्रकाशादेर्वितनस्वगतापनघटादिस्थानभेदे: परिच्छिन्नानु
संधानसंभवस्तद्वदित्यर्थः श्रीउपपत्तेश्च यदुक्तममृतस्यैष सेतुरितिप्राप्यप्रापकसंबंधव्यपदेशात् प्रापकान्त्व
रंप्राप्यमस्तीति तत्रप्राप्यस्य परमपुरुषस्य स्वप्राप्तौ स्वस्यैवोपायत्वं नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो नमेधया पादतौ४
नबहुना श्रुतेनयमेवैष वृणुतेतेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वामित्यनन्योपायत्वश्रवणात्
श्रीतस्यान्यप्रतिषेधात् यत्पुनरुक्तं ततो यदुत्तरतरं परात्परं पुरुषमनुरात्परत: परइत्यादिभेदव्यपदेशात् १९
परात्परमस्तीति तत्रोपपद्यतेतत्रैवतन्नोऽन्यस्य परस्य प्रतिषेधात् यस्मात्परंनापरमस्ति किंचिद्यस्मान्नाणी।

73

तिकारणात्कार्यस्यानन्यत्वं कारणाभ्रं तब्रह्मविज्ञानेन कार्यस्य ज्ञाततेत्यादि सर्वं त्रयपदं ब्रह्मणो निर्देशत्वेन
न२ कल्याणगुणाकरत्वेऽचोभयलिंगात्मयि सिद्धं ओं तत्सदिति त्रन्नामनः सैवं पमेदत्र्यपदेशोभयः इदानीमस्मा
रु२ ज्ञानानिमित्तोपादानं पयरमकारणाब्रह्मणः परमपि किंचिन्नतमस्तीति केचित्केचिदेत्वाभासेराख्यंकानिराकि
यते असोपास्यस्यनिर्देशत्वानन्वयिकातिपायासंख्येयकस्याणगुणाकरत्वस्थानेनेयमापाकापदिश्य
रंब्रह्मोभयलिंगमस्माच्चिखिलजगत्कारणात्परमपि किंचिन्नत्वमस्तिकपोऽथपास्यान्नामन्तर्विधृतिनित्य
चर्द स्यमानत्वप्रदेशात्सेतत्वात्सर्वलोकोक्तुलांतरवाभिहितोप्रसिद्धेरितिवन्यदनेनप्राप्यमस्तीतिवाच्यमेतत्प्राप्यं सर्द
सेतं तीर्त्वांधः सन्ननेधोभवतीतितर्कव्यत्ताचास्याभिधीयते अनन्यान्यप्राप्यमस्ति उन्मानव्यपदेशाच्च उन्मि
तपरिमितं परब्रह्मचतुष्पाद्ब्रह्म षोडशकलमित्युन्मानव्यपदेशात्सर्वापमुन्मानव्यपदेशास्तेनसेतुर्नाप्य प्रार्द
स्यानुन्मितस्याखिलंचोतयतित पासंबंधव्यपदेशश्च सेतुमतोः आपकात्प्राप्यत्वलक्षणोदयपतेश्चमस्तस्या
परमेतंदर्पणमिवानलंकमन्तस्थैवसेतुरिति अनन्नपरान्त्यरमतिभेदनच परान्त्यरव्यपदिश्यते परात्परंपु
द्विवं२ रुषमुपैति परात्परं यन्महतो महान्तमिति चन्त्यानेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं ततो यदुत्तरततरं तदरूपमनामयमि
त:२ ति श्रेयस्योदेतव्यः परस्माद्ब्रह्मणः परमपि किंचिदस्तीति गम्यते तत्त्वेवं प्राप्तेऽभिधीयते श्रीसामान्यात्तु
प्रातः पदं व्यावर्तयति ... सेतुव्यपदेशात्परमस्तीति निरोधयपचनेन ह्ययमत्र किंचित्प्राप्यं

श्रीभा॰ णसर्वं यच्च किंचिज्जगत्यस्मिन्दृश्यते श्रूयतेपि वा अंतर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः नित्यं विभुं स
दृ॰३ ११ सू॰२ र्वगतं सुसूक्ष्मं यद्भूतयोनिं परिपश्यंति धीराः आदिशब्दात् ब्रह्मैवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वमित्यादयो गृह्यंते अनंतं
परं ब्रह्मैव सर्वस्मात्परं श्रीफलमत उपपत्तेः उक्तमुपासिसिषोरजननाद्यं जीवस्य सर्वावस्थासु सदोषत्वं प्रा
प्यस्य च परमस्य निर्दोषत्वं कल्याणगुणाकरत्वं सर्वस्मात्परत्वं च अतः परमुपासनं विधित्सुरुपासीनानामप
न५ रस्मादेवास्मात्पुरुषात्त्रिवर्गापवर्गाख्यं फलमिति संप्रतिपद्यते तत्र त्वन्यापत्त्या शास्त्रीयमैहिकामु २८
ष्मिकमपि फलमत एव परस्मात्पुरुषाद्भवतीति सामान्येन फलमत उच्यते उत यतदुपपन्नेः स एव हि
सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्महोदारो यागदानहोमादिभिरुपासनेन चाराधित ऐहिकामुष्मिकं भोगजातं स्वस्वरू
वा पांभिरूपमपवर्गं च दातुमीष्टे न ह्यचेतनं कर्म क्षणध्वंसि कालांतरभाविफलसाधनं भवितुमर्हति श्री
74 श्रुतत्वाच्च सवा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदानः एष ह्येवानंदयातीति भोगापवर्गरूपं फ
लमयमेव ददातीति हि श्रूयते संमानित्सर्वपत्नमाह श्रीः धर्मं जैमिनिरत एव अतएवोपपन्नेः शास्त्राच्च यागदा
नहोमोपासनरूपधर्ममेव फलप्रदं जैमिनिराचार्यो मन्यते लोके हि कृष्यादिकं च कर्म साक्षाद्वा परंपरया वा
स्वयमेव फलसाधनं दृष्टं एवं वेदविहितयागदानहोमादीनां साक्षात्फलसाधनत्वाभावेपि परंपरया अपूर्वद्वारे
णफलसाधनत्वमुपपद्यते स्वर्ग्यं यजेत स्वर्गकाम इत्यादिशास्त्रमपि सिसाधयिषितस्वर्गस्य कर्तव्यतया यागा ११

योऽनन्तो योऽस्ति कश्चिदिति यस्मात्परं नास्ति किंचित्केनापि प्रकारेण परमस्तीत्यर्थः तथान्यत्रापि न ह्येत
तस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्तीति निर्दिष्टादेतस्मात्पुरुषादन्यत्परमस्तीत्यर्थः तथा नततस्य कश्चन तस्य
नाम महद्यश इति न द्विजगन्धपादानकारणतयानेन तरमन्तं सर्वं निमित्तजन्मेति विषतः पुरुषादपि सत्त्वापरः अ
ड्या४ दृश्य इत्यादिना अ[illegible] महतो हिरण्यगर्भं ज्यायो विनिश्चितं जगत्कारणं पुरुषमेनं प्रमितत्वाय पतिश्चर ल्य७
ततो यदुत्तरतरमिति किमुच्यते इति चेत् पूर्वं ज्ञवेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्तत्
मेवं विदित्वा मृत्युमत्येति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति परस्यब्रह्मणो महापुरुषस्य वेदनमेवामृतत्वसा
धनं नान्योऽमृतत्वस्य पन्थाः इत्युपदिश्य तदुपपादनाय यस्मात्परं नापरमस्ति किंचिद्यस्मान्नाणीयो न ज्या
योऽस्ति कश्चित् वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमिति पूर्वं पुरुषस्य पापसंबन्धानर्हं
दिव्यत्वादिना महत्त्वं स्वरूपं निर्दिश्य फलं तत्रानुभव्यं तत्परमवितिविक्तस्य परत्वासंभवं च प्रति
तरं४ पाद्य ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामयं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्तीति अन्यपोपक्रमवि
रोधो ततो यदुत्तरतरं परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमित्यपि ब्रह्मज्ञानतः [illegible] तत्वाद्व्याकृतात्परः त्यरतःपर
कः २ समष्टिपुरुषस्तस्मात्परोऽयोऽहमनादिरत्नं सर्वज्ञः परमपुरुषः स एवेदामृत्युपरात्परं इति समष्टिपुरुष
यान्यरत्वेनोच्यते श्रीयनेन सर्वगतत्वमायामपाहारिव्यः आपामप्राह्नत्वावतत्तेनेदं पूर्णं पुरुषे
ण्र्वोक्तमर्थं हेतु[illegible] य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्त्य
थेतरे दुःखमेवापियन्तीति४ अनेन ब्रह्मणः सर्वगतत्वं सर्वेश्वरत्वं मायामशब्दादिभ्यः सर्वव्याप्तिं चाचिद्वर्षादिभ्यो[illegible]वगम
मानमस्मात्परं नाको न[illegible]

न्मयैव विहितान् हितानिति अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव चेति प्रभुविहितफलप्रदायीत्यर्थः देवान्
देवयजो यांति मद्भक्ता यांति मामपि यांति मद्याजिनोऽपि मामिति इह लोके च कृष्यादिभिर्विविधरूपान्नद्र
व्यविशेषान् संपाद्यते राज्ञां तेभ्यस्तद्द्वारेणास्मात्ताहार्यं यतिः अर्चितस्तद्राजा तत्तदाराधनानुरूपेण फलं च
प्रयच्छन् दृश्यते एवं वेदांतास्त्वति पतितं सकलेतरप्रमाणासंभावनाभूमिं निरस्तसमस्ताविद्यादिदोषगंधं
स्वाभाविकानवधिकातिशयापरिमितोदारगुणसागरं पुरुषोत्तमं प्रतिपादयंत तदाराधनरूपाणि च याग
दानहोमात्मकानि स्तुतिनमस्कारकीर्तनार्चनाध्ययनानि च तदाराधनानि श्रुतानि तान्यस्मात्तुष्टा
द्भोगापवर्गरूपं फलं भवतीति सर्वं समंजसं ॥ इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये
तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ सर्ववेदांतप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात्
उक्तं ब्रह्मोपासिसिषोपजननाय वक्तव्यं ब्रह्मणः फलदायित्वपर्यंतमिदानीं ब्रह्मोपासनानां गुणोपसंहा
रविकल्पनिर्णयाय विद्याभेदश्चिंता प्रस्तूयते प्रथमं तावदेकस्यां वैश्वानरविद्यायामनेकशाखासु श्रू
यमाणायाः किमेकविद्यात्वमुत विद्याभेद इति विचार्यते अविशेषात्पुनःश्रवणस्य प्रकरणांतरस्य च भेद
कत्वाच्छाखांतरेषूभयोरवर्जनीयत्वाद्विद्याभेद इति प्राप्तमत एवं तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं
विधिवद्यैस्तु चीर्णमिति शिरोव्रतवतामाथर्वणिकानामेव विद्योपदेशनियम उपपद्यते विद्यैक्ये हि वि १८

यभिदधदन्यानुपपत्त्या भवर्वं ह्यनेन फलसाधनत्वमेवतामवति श्रीहर्वंतवादानवतोदेनुव्यपदेशा
नत्तपाद्‌ः यत्त्व्यावृत्त्यर्थः हवेति परमपुरुषस्येव अंशदत्वे भवावान्वादराधणो मन्यते ऊतं हेतुव्यपदे
शात्पजदेवशूजायाभिनिदेवताराधनभजनयायायाराध्यभूतानिवायादिदेवतानामेवतत्फलदेतुतयात
७४ सिंद्धस्मि वाकेंपदेशात् तापवासेतमात्मनेतभ तिकामो वाडुर्वे ने पिष्टा देवना देवनमनयुगातु
वापुमेवसेनभायाये ऐनावधावति सपरेतेन भ तिं यामयतीत्यादिषु कामिनः सिसाधयिषितफलसाधनत्वम
कायोपदेश्योपि विध्ययेतत्पवेतिनाततन्यरत्नु यंकाधनतापवमयेक्तिते फलसाधनत्वमकारेणाह्वादेवावयाते
प्रकृत्यर्थस्य कडूंबापारस्याधनताभ्युपगत्यति सिद्धां प्राह्यानुशासनानुमतामभिदधति नान्यदलौकिकमि त्रिडा७
ति श्रयोवाक्तंतदेवंवा यर्वेत्तपि यादेव नेत्यादि ब्राह्मणायादीनां फलप्रदत्वमवगम्यते वाह्यायात्मनाच
परमपुरुषपवाराध्यतयाफलप्रदापितेनभावति हतरति भूयतेः प्रापर्जं वक्तुधानातंजायमानेविभर्ति ६१५
शरीरं योऽग्नेति छन्‌यत्रादित्येति हृन्नित्यादिस्मृयंते सर्वतवयो योयो यांतनुं भक्तः श्रद्धयार्चितु मिच्छ
तितस्यतस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहं सतयाश्रद्धयायुक्तस्याराधनमीहते लभतेच ततः कामा

श्रीभा· दर्शनं विद्याभेदं द्योतयतीति शिरोव्रतस्य विद्यांगत्वाभावात्स्वाध्यायस्य तत्पाठे हि नियमः स्वाध्यायस्यान-
१५ ध्यायत्वसिद्ध्यर्थं तत्त्वन्यसंस्कारभाक्त्वसिद्ध्यर्थं हि शिरोव्रतोपदेश इति नियमः न विद्यायाः कुत एतत्तदेव दर्शी-
३२ यितुं तथात्वेन हि नैतिनस्वाध्ययनसंयोगात् तु समाचारेऽधिकाराच्च समाचाराख्ये ग्रन्थे इदमपि वेदव्रतेन व्या-
ख्यातमित्यतिदेशात् तेषामेवैतादृशस्य विद्यावदेतद्वेदविद्यासिद्ध्यर्थः सववच्च तन्नियमः यथा हि सवहोमाः
सप्तसूर्यादयः शतौदनपर्यन्ता आथर्वणिकैकाग्निसंबंधिनस्तत्रैव भवंति न त्रेताग्निषु दर्शयति चैक-
रूपासनस्य सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं तथा हि छान्दोग्ये तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यमित्युक्त्वा किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्य-
मिति प्रश्नपूर्वकमपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्टः परमात्मा तस्मिन्नुपास्य इत्युक्तः तैत्तिरीयके तु छान्दो-
ग्योपस्थश्रुतिनिर्दिष्टमप्युपजीव्य तत्रापि दहरं विपाप्मं तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्यमिति गुणाष्टकविशि-
ष्टस्य परमात्मन उपासनमुच्यते तदुभयत्र विद्यैकत्वेन गुणोपसंहारादेवोपपद्यते तदेवं शाखान्तराधिकरण-
न्यायसिद्धं विद्यैकत्वं स्थिरीकृत्य तत्प्रयोजनमाह उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च एवं सर्ववेदा-
३३ न्तेषु समाने सत्युपासने वेदान्तान्तराम्नातानां गुणानां वेदान्तान्तरे उपसंहारः कर्तव्यः कुतः विधिशेषवदर्थाभे-
तो१२ दात् यथैकस्मिन्वेदान्ते वैश्वानरदहरादिविधिशेषगुणास्तद्विद्यासु सर्वथा तदुपकाररूपप्रयोजनसिद्ध्य-
र्थमन्वीयन्ते तथा वेदान्तान्तरोदितान्यपि तद्विद्यासंबंधित्वेन तदुपकारित्वाविशेषादुपसंहर्तव्यान्यन्यथात्वं चेन्नोऽ २५

शंका स्याद्विशेषणस्यान्येषामपि ग्रहणविनाशा[illegible] नियमो नोपपद्यते एवं प्राप्त उच्यते सर्ववेदान्तप्रत्ययमेक
मुपासनमिति कुतः चोदनाद्यविशेषात् चोदना तावदुपासीतेति ह्यादिरेवंजातीयका धात्वर्थविशेष
वेद्यः वा३ विधिः आदिशब्देन [illegible] नाद्यविशेषादिति कर्मकाण्डप्रसिद्धान्तराधिकरणस्थोक्ताः सं
योगरूपाख्या[illegible] तदन्तेऽपि चोदनादीनामविशेषात् सेवेयं विद्येति प्रत्यन्तरे दोषं
प्रत्यभिज्ञायते न चास्ति [illegible] मनेषु के पार्थे ध्यानरमुपास्यत इति चोदनाताव देकरूपाये [illegible] क निरू
पणीयमनुरूपस्य विदि पर्यायस्यापाचे वेदानतवेध्याने वाद्रूपमप्य विशिष्टमाख्या चवे ध्यानरविद्यत्वावि
दि७ यो७ द्याफलसंयोगयुभयत्रापि [illegible] नु यो विशिष्टः अत एवं प्रत्यभिज्ञानाकारं वात्वेविविद्ये दर्शनकाम विशे
षपुनः श्रवणात् प्रकरणान्तराच्च विधेयभेदप्रतीतेः नैविवेदकमिति तदन्यथा प्रतिहरति श्रीमदाचार्य वेदे
कस्यामपि शाखि शेषपुनः अन्याप्रकरणान्तराच्च विधेयभेदान्न विद्ये कमिति चेत् एकस्यामपि विद्या पाय
तिपक्षभेदात्पुनः श्रुतिप्रकरणान्तरेवापपद्यते यतेकस्मिन् प्रतिपत्तादि पुनः श्रुतिः प्रकरणान्तरं च विय
ते तत्रान्यथानुपपत्त्या विधेयभेदाद्विद्याभेदः प्रतिपक्षभेदे तु तत्प्रतिपत्त्यर्थतया पुनः श्रुत्या वा पय नैतत्र
नविधेयान्तरसंभवः पक्षान्तर[illegible] तता माध्यंदिनानामेविद्योपदेशानियमदर्शनाद्विद्याभेदः प्रतीयते
इत्यत आह श्रीमदाचार्यस्तत्र [illegible] नैतदस्ति विशेषेणोपदेशानियम

श्री भा॰ ८॰ घृ॰ अङ्गैः हीनंतस्य यथा परिवोद्य परिहरति अन्यथानं यज्ञादि नित्वाविधि यादिति यत्तु अंकं विधेयकुमितित [illegible] श्रो
पयपतेनूपमेदातनूपान्मयातेदिप्राज्ञादेव प्रतीयते वाजसनेयके दि [illegible] हेममासन्नं प्राणाम्हत्तुरत्वन उङ्गाय तित श्रयर
उतितेभ्य एघप्राणाउदगापदित्युङ्गानस्यकर्त्रविप्राणाहृह्यः स्वरपराभवस्तस्मा यपववेदेतिक र्त्यव प्राणाहृष्टिरे
वंप्राज्ञादेवराम्यते उद्गादेयेश्च यद्रूपएवायंमुख्यप्राणास्तन्नमुङ्गीयमुपासाञ्चक्रिरेउद्गानस्यकर्त्रएवङ्गीयप्राण
हृषाः स्वरपराभवमुक्ता एवंविदिपापंकामयतेः स्येवंप्राज्ञात् [illegible]
[illegible] कर्मणोपवोङ्गीयप्रा
णहृष्टिर्विहिता अतएकत्रकर्त्रविप्राणहृष्टिप्राज्ञादन्यत्रकर्मणा प्राणहृष्टिप्राज्ञात्वनूपान्यथात्वं स्यादेनूपान्यथाते
वविपयभेदेसतिकेवलचोदनाख्यविशेषो किंचित्क रइतिविद्याभेदइतिचेतन अविशेषात् अविशेषो वेणां भयत्र ३८
उङ्गीथमायनक: पदपविभवउपक्रमेप्रतीयतेवाजसनेयकेतेहदेवाऊचुर्हन्तासुरान्यज्ञउङ्गीथेनात्ययामेत्युपक्रमे मे६
ऋषेत्वंरछांदोग्येपितहदेवउङ्गीथमाजहुरनेनैनानभिहनिष्यामइति अ [illegible] उपक्रमा विशेषो तेभ्य एघप्राणाउदगाय ५५
दित्यथस्तप्राणमावउङ्गीथउङ्गानकर्मभेद तपववयाकारिद्योदनाभिरिस्तोकव्यानि घापविंद्याकर्त्तृ नेनोत्यते श्रन्य ८४
थोपक्रमयातउङ्गीथमाहुःकर्तृविलादृक्षिकः स्यात् श्रतोविधेयकर्मितित्रामेयमवज्ञमदेनवाजसनेयकेतांस्यानेवा
तीयस्तादिकवतनवेतिपवर्त्तव्यावर्त्तपतिनचेतदस्ति यद्विधेयकमितिकृतः प्रकरणाभेदात् ओमित्येतदक्षरमुङ्गीथ
मुपासीतेति प्रकृतमुङ्गीथावयवमक्षरंतेमप्राणाबंप्रस्तमेनतस्यवाश्रक्षरस्योपव्याख्यानंभवतिदेवासुरादेवयप्रसंये ८॰

गुणत्वेनान्यथात्वं शास्त्रादिनिषेधविरोधात् । श्रीयते श्येनस्य विरोधात् [illegible] । द्वितीये कत्वमेकत्वे च मद्गणोप
संहारः कर्तव्यः । सत्यं । अतः परं काम्यनैमित्तिकाद्यधिकृत्य मन्त्र्यमित्याद्ये तद्भत्वचोदनायां विशेषोऽस्तिनेतीति निरूपयति
ऐन्द्राग्नं सत्त्वं श्रीपतिना वाजिनां कर्त्रे दिशानां च वाजिनामुत्पत्तत्वात् सामान्यत्वादेवामासत्वप्रसंगात्प्रारम्भतेद्वादेवा
अन्तर्दृष्टत्वानुपत्तत्वश्रीपेनान्यथामेनश्रीपेनास्तुविधर्वसंप्रतिपत्तायोऽश्रीपेवायामादिमनः । पर्यन्तेनदृष्टावसर्वेरभिन्न
वमन्नत्वाशयद्गमसावनन्यजानाम्नस्तुतिन्यादिनोश्रीयेप्राणाद्दृष्टाश्वस्तवपराभवमन्नत्वाभवत्यात्मना परास्वाद्वियतन्या
त्वश्चोभवतिपञ्चवंवेदेतिशत्रुपराजयफलायाश्रीये [illegible] आग्न हविर्विहितापञ्चकदेवानामपिदेवास्तदाद् वे
श्लो० ७ यत्र संयतिवश्यात्वश्यानद्भवेदेवा [illegible] अश्रीयमाजनैनेतानूहनिर्व्यमस्तुश्रीयेनास्तुरपराभवं प्रतिज्ञायत इदेवोश्रीय
५८ वाणादिहष्टोदोवमभिधायापरद्भवार्थस्तुत्वमाणस्वनश्रीयमनुपास्यावक्रिरद्भत्यादिनोश्रीयेप्राणाद्दृष्टाश्वस्तर
पराभवमन्नत्वापथा समानमाश्रामनात्वाविधंसनेपवेदेवसविध्यंसतथपरविद्विपयेकामयत इति शत्रुपराभवा
योश्रीयेप्राणदृष्टिर्विहितावेदनविषयविधिप्रत्ययाश्रवणे विफलसाधनत्व श्रवणाद्देदनविषयोविधिः का
ल्पनेऽश्रीयविशायाः अतत्र्थत्वेनजनतसाक्षुण्णफलत्वेप्यार्थवादिकमपिफलंतदविरुद्धं ग्राह्यमेवेतिदेवनापि
रुगोअनियादित्वं तत्र संशय्यते किमत्रविधेकत्वमुत्तनेतिकिंफलं विधेकत्वमिति अतः उभयत्रोश्रीयायैवाध्यस्तम्भा
५२ णाभावस्योपास्यतत्रश्रवणाद्रोदनायां विरोधात् फलसंयोगस्यावकुप्तत्वात् । भिवत्त्वेनविधियतेनूपमप्य
स्तप्रमाणाभावोश्रीयाख्यापास्यैकादंविधिनष्टेचोदनाचविदित्यातर्थयताऽविधिहानाख्याचोश्रीयपविधेन्वविधि

श्रीभा० ८१

ताम्रवद्दीश्रुतिर्यास्व श्रीवागादेर्मुख्यसंज्ञसे छांदोग्ये प्रथमप्रपाठके उद्गीथविद्यायां श्रीयाज्ञवल्क्य
प्राणस्य प्रथमस्य मस्तुत्रस्तोभास्यत्वेनाभिप्रेतं तस्याऽयास्यत्वं देवा उद्गीथमाजह्रुरित्युद्गीथश्रुत्य
प्राणविषयत्वमेव समंजसं अवयवेच सम्प्रदाय प्राह: घटोदगयन्नादिश्रुत्युपपत्ते अत्र श्रुतीयावेय
वस्तुत: प्राणवचनो श्रीयाह निर्दिष्टइति सएव प्राणइहोपास्य: छांदोग्ये प्रतिपन्नत्व: वाजसनेयकेत
त्वन्तोऽश्रीयविषयउद्गीथश्रुतिहृदिति त्वन्तोऽश्रीयस्यकर्मेङ्गितात्प्राणइहोपास्य इति विद्यानानात्वसिद्धं श्रीस
वीनिर्णायते छांदोग्यवाजसनेयकयो: प्राणविद्याम्नाये योऽवैज्येष्ठंचश्रेष्ठंचवेदज्येष्ठश्चश्रेष्ठश्च
भवतिप्राणोवावज्येष्ठश्चश्रेष्ठश्चेत्यादिनावज्येष्ठश्रेष्ठगुणकप्राणस्योपास्यत्वप्रतीयादवाक्चक्षु: श्रोत्रम
न: सुवसिष्ठत्वप्रतिष्ठात्वसंपत्त्वायतनत्वाख्यानुगुणान्प्रतिपाद्यवागादीनांदेहस्य च प्राणायत्तस्थिति
त्वेनतदायुत्तत्वज्ञत्वाख्यत्वेनच प्राणोज्येष्ठश्चश्रेष्ठश्च प्रतिपाद्यवागादिसंबंधितयाश्रुतान्वसिष्ठत्वादीन्गुणान्
प्राणसंबंधितया प्रतिपादयति एवं वाजसनेयके योऽवैज्येष्ठं श्रेष्ठं गुणकोवसिष्ठत्वादिगुणक:
प्राणउपास्य: प्रतिपाद्यतेकोबीजतं नात्र प्राणविद्यायां नैवश्रेष्ठज्येष्ठस्वगुणक: प्राणउपास्य: प्रतिपा
दित: नशुनर्वसिष्ठत्वादयोवागादिसंबंधितोगुणा प्राणसंबंधितया प्रतिपादिता: नत्वसंशय: किमत्रवि
द्यायथैतेउतनेति किंयत्तत्प्रातिपदिकात् नूपमेदात् एवं प्रथमपत्र प्राणएव ज्येष्ठश्रेष्ठगुणकउपास्य: ८१

स्य५

78

निरात्वात्स्य अध्ययनवच्चानवद्यत्वेआज्ञान तद्वीयमनुपासत्वं तु किं त्वद्वीयावयवभक्तप्रमाणविषयमनुपासनं।
कर्देशानामधीयते वाजिनः कलुनाह यार्शवीनप्रकरणाभावात्कर्तव्यमनूयते तद्वीये नान्ययाभिनि कर्तव्यस्मद्वीय
प्रकरणस्य आवहेमनासत्वप्राणादतः कतुतत्त्वं न द्वीयेन्याविकृतस्कन्दीय विषयमधीयते अतः प्रकरणभेदेन वि
षयभेदः विषयभेदे च रूपभेद इति न विशेषकं किं च प्रयत्नसूत्रप्रत्यक्षानुपाख्यः आणात्वमद्वीयमनुपासत्वं कित।
२५ इति देवकृतो द्वीयोऽवयवभक्त प्राणावपवादास्तस्त्वाज्ञाणाभावः कर्देशानामनुपास्यः वाजिनां तु कर्तव्यस्तदीय
स्य कर्तृद्वान आणडुहानामस्य श्रूयते हेम मांसत्व आणामनुत्वं न द्वीयेतितचैतिनेस्य च वक्ष्यमाणाउदगायदि
वि त्वद्वानं आणाख्या शं निर्दिश्य यवदेवेद्वीय्यानेवाप्यस्तप्राणाभावउपास्याविधीयते अतः ... भेदः तथा रूप०
द्वानयत्तु यस्य विदित उद्वीये नान्ययाभिन्यास्यायिको पक्रमविरोधः ... नीयः उद्वातृरुपासने उद्वीयस्योद्वान
२५ वश्वाप कर्मभक्तस्योपदिनत्वात् तस्यापि परिभवाख्यफलं प्रतिदेवत्वात् अतो नूपभेदो हि प्राभेदः इति चोदनाविशे
चरी४ षपिनविशेषकं पर्तेयस्त्वादिवत् यथैकस्यामपि शाखायामुद्गीथावयवभक्तेप्रमाणेवपवमानस्तुतिविधानस्ता
द्वयपि द्विरण्मयपुरुषदृष्टिविधानात् पर्तेवरीयस्त्वादिगुणविशिष्टदृष्टिविधानमर्थान्तरस्य ते ... नान
मानं इत्यमानमिति तत्रापि उद्गीथविशेषितंसैवात्र हि येवस्वकर्तव्येन्तसंनेतवं विधेयभेदे ... स्येव यथापि
होचसत्त्वानि त्यापि होचे कुंड पाणिमाम्यनाशिदोषे च यथा चोद्गीथविधित्वं दोषपयथमप्रपाठकोक्ति

नु२

श्रीभा॰ ज्येष्ठः इति चेन्नेति नास्ति विद्याभेदः प्राणविद्यागविषयमन्यदपि निरूपणमनंतरमेव करिष्यते यथाप्रा
८२ णस्य वसिष्ठत्वाद्यनुसंधानेन विनाश्रुतत्वात् प्राणानुसंधानानुपपत्तेः ज्ञानामपि वसिष्ठत्वादीनां कौषीतकीप्रा दी२
णविद्यायामश्रुतस्याप्युपानुसंधानेन विनानोपपद्यते ब्रह्मविद्यासु सर्वासु अनुसंधेया इत्यय ते२
मर्थः प्रतिपाद्यते श्री आनंदादयः प्रधानस्य श्री अथ ब्रह्मस्वरूपगुणानां सर्वासु परविद्यासु उपसंहारोस्ति
वा५ नेति विचार्यते अप्रकरणाधीतानामुपसंहारे प्रमाणाभावात् प्रकरणाम्नातानामेव उपसंहार इत्येवं प्राप्ते
उच्यते आनंदादयः प्रधानस्य अभेदादिति वर्णनीयप्रधानस्य गुणिनो ब्रह्मणः सर्वत्ररूपासनेषु अभेदात् गुणपृ
थग्भावाद्गुणानां सर्वत्र आनंदादयस्तद्गुणा उपसंहर्तव्याः एवं तर्हि गुणपृथग्भावादेव आनंदादिवत् प्रियः
शिरस्त्वादयोपि तस्य प्रियमेव शिर इत्यादौ ब्रह्मगुणत्वेन श्रुताः सर्वत्र प्रसज्येरन्नित्याह श्री प्रियशिरस्त्वाद्य
79 प्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ब्रह्मस्वरूपगुणानां प्राप्तावुच्यमानायां प्रियशिरस्त्वादीनामप्राप्तिः नैवाम
ब्रह्मगुणत्वात् ब्रह्मणः पुरुषविधत्वरूपणमात्रार्थत्वात् प्रियशिरस्त्वादीनां अन्यथा शिरः पक्ष पुच्छा
द्यवयवभेदे सति ब्रह्मणो ह्युपचयापचयौ प्रसज्येयातां नचैवं सति सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादिविरुध्य
ते नन्वेवमेव ब्रह्मसंबंधिनामैश्वर्यगांभीर्यकारुण्यादीनां गुणानामनंतानां गुणपृथक्त्वेन सा
त्वेन तत्राश्रुतानामप्युपसंहारे सति सर्वे सर्वत्र प्रसज्येरन् आनंदाद्युपसंहारप्राप्तिश्चेत्याह श्री इतरे ८२

प्रतीयते तत्प्रत्येकं च वसिष्ठत्वादिभिर्व्यपदेशो युक्तः आशाड पास्यः प्रतीयते अत एव पतद्विषु रसतु पास्यरूपभेदा
ह्रियाभेद इति प्राप्ते ब्रूमः सर्वाभेदादन्यत्रेमे नावितिद्याभेद अन्यत्र कौषीतकिनां प्राणविद्यायामपि भेव।
सिष्ठत्वादयो गुणा उपास्याः सन्ति कुतः सर्वाभेदात् प्रतिज्ञातप्राणज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्योपपादनप्रकारस्य सर्वस्य तत्रा
प्यभेदात् न चाधिकः देशवाजसनेयिनां प्राणविद्यायामेता इह देवताः संश्रेयसे विवदमाना अहं श्रेयसे विवदमाना
इति चोपक्रम्य वागाद्येकैकापक्रमणे अन्येषां प्राणानामिन्द्रियाणां प्राणीवस्य चस्थितिं तत्तत्कार्य्यं चाविकलं प्र
तिपाद्य प्राणोत्क्रमणे सर्वेषां विभ्रंशनं अकार्यकरत्वं चाभिधाय सर्वेषां प्राणाधीनस्थितित्वं तदधीनकार्य्य।
त्वाभ्यां प्राणस्य ज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यं प्रतिपादितं एवमुपपादितं वागादिकार्य्यस्य प्राणाधीनत्वमयद्रे नेवाश्रुवाच यदहं वसि।
ष्ठास्मि त्वं तद्वसिष्ठोसीत्यादिना वागादिभिरत्र तत्कौषीतकिनां प्राणविद्यायामपि प्राणज्यैष्ठ्यश्रैष्ठ्यप्रतिपा
दनाय वागादिषु वसिष्ठत्वादयः प्रतिपादिताः अथ हेमा देवताः प्रजापतिं पितरमेत्याब्रुवन् कोवैनः श्रेष्ठ
इत्यादिना वागादिगतानगुणान् वागादयस्तदेहस्य प्राणाधीना इति प्राणज्यैष्ठ्यमनूपपादितं वागादिभिः स्वस्वगु स्प॰४
८३ णानां वसिष्ठत्वादीनां प्राणाधीनत्वानुवादमात्रं तत्रोक्तं नैतावता रूपभेदः वागादीनां वसिष्ठत्वादिगुणा।
न्वितानां प्राणाधीनत्वकार्य्यत्वोपपादनेनैव प्राणस्य वागादिवसिष्ठत्वादिगुणहेतुत्वं सिद्धत्वात् तदेव हि प्रा
णस्य वसिष्ठत्वादिगुणयोगित्वं यद्वागादिवसिष्ठत्वादिहेतुत्वं अतो नापि वसिष्ठत्वादिगुणयोगात् प्राणो

...रसज्ञानादिना ज्ञेयः एवमनुक्रमेणान्नमयादिभ्योऽभ्यन्तरस्तत्तदन्तरात्मा ऽऽनन्दमयोऽपि प्रियादिः।

श्रीभा० ८३ प्यते यथा च प्राणमयमनोमयविज्ञानमयाः प्राणादिभिरेकैकदेशैः शिरःप्रभृतिभिर्निरूपितैराध्यानार्थमेवमानं बुद्ध्यारोप्यते।
दमयोऽपि लक्षणत्वात्प्रियशिरस्त्वादीनां न सर्वदानंदमयप्रतीतावनुवर्तं तेषां आत्मपदाभावः अन्योऽन्तर आत्मानं
दमय इत्यात्मशब्देन निर्देशादात्मनश्च शिरः पक्षपुच्छासंभवात् प्रियशिरस्त्वादि यत्त्वस्य स्वप्रतिपत्त्यर्थं
रूपणमात्रमिति तिष्यते नन्वन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयोऽन्योऽन्तर आत्मा मनोमय इत्यात्मशब्दस्यानात्मस्वपि
वंप्रयुक्तत्वादन्योऽन्तर आत्मानंदमय इत्यात्मशब्दस्यानात्मविषयत्वेकत्वं निष्ठो यतेनन्वाह श्री आत्मन्येवेतितिरिन
नेऽयवं देयात् अन्योऽन्तर आत्मानंदमय इत्यत्रात्मशब्देन परमात्मन एव ग्रहणमितरवत् यथा इतरत्र आत्मा वा इ
दमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन स लोकान्नु सृजा इत्यादिष्वात्मशब्देन परमात्मन एव ग्रहणं न ह्यकुन पतनं उत्तरात्
80 सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेत्यानंदमयविषयाद्वाक्यात् श्री अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् पूर्वत्र
प्राणमयादिष्वनात्मस्वात्मशब्दप्रयोगोऽन्यत्र दर्शनान्नात्र राशिश्चेत्युक्तं इति चेत्स्यादवधारणात् स्यादेवनिश्च
य ऽज्ञानः अवधारणात् पूर्वत्राप्यनन्तरहिताप्यतस्मादात्मन आकाशः संभूत इति परमात्मन एव बुद्ध्यावधारित
त्वादन्नमयादंतरेण प्राणमयेऽप्रयमं परमात्मबुद्धिरवतीर्णा नदनंतरं च प्राणमयादंतरे मनोमये ततो विज्ञानम
येन तस्मानंदमये प्रक्रान्ता परमात्मबुद्धिरिति तदनंतराभावाडुत्तराच्च सोऽकामयतेति वाक्यात्प्रतिष्ठितेत्युपक्रमेऽप्य पर
मात्मनि परमात्मबुद्ध्यात्मशब्दान्वय इति निरवद्यं कार्यात्मानंदमयं इत्यवसतस्तु न प्राणविचारोऽयमजमि ॥ ८३

र्थसामान्यात् श्रीतस्थानू : श्रो पंच्यावरं यतिः तेरत्वानंदादयो र्थसामान्यात्सर्वत्रान्ववर्त्तन्ते ये र्थसमानाञ
र्यस्वरूपनिरूपणाय भतिनार्थप्रतीत्यनुबंधिन स्तोर्थस्वरूपवत्सर्वत्रान्ववर्त्तंते तेच ब्रह्मणः सत्यज्ञानानंदाम
लत्वानंतत्वादयः एतोवातमानीत्यादिनाजगत्कारणत्वयोपलक्षितंब्रह्म सत्यज्ञानमनंतंब्रह्म आनंदोब्रह्मेत्या
२४ नंदादिभिर्हिस्वरूपतोनिरूप्यते अन्नप्राणब्रह्मत्वरूपा वं मायमवौस विद्यास्तानंदादयोन्ववर्तंते येत निरूपितस्व
रूपस्यब्रह्मणः कारणत्वादयोगुणाः अति यज्ञा ते षां गुणपृथक्त्वेपि तिविपि प्रतीत्यनुबंधित्वाभावात् ये यत्र
श्रुतास्तेन त्रोपसंहार्याः इति निरवद्यं पञ्चपञ्चया पञ्चपञ्चसंख्यात् प्रियशिरस्त्वादयो ब्रह्मणः पुरुषविधत्वरूप
णमात्रार्थाः नतुब्रह्मगुणास्त्र्हितथा भूतस्य ब्रह्मणस्तथात्वेनरूपणं किमर्थं क्रियते अतथाभूतस्यापि त
थात्वरूपणो के नचित्प्रयोजनेन भवितव्यं सुख्यान्मानं रथिनं विद्धीत्यादिनोपासकस्यतदुपकरणानां च वपि
३५ रथादित्वरूपणमुपासनोपकारं भूतशरीरेन्द्रियादिवशीकरणार्थं क्रियते तथा नचैतत्थाविधं किंचित्प्रयो ९५
जनं दृश्यते इति वला ब्रह्मगुणत्वप्रियशिरस्त्वादीनामभ्युपेतं तत्राह आध्यानाय प्रयोजनाभावात् प्रयोजनं
त्वाभावादाध्यानायरूपणोपदेशः क्रियते आध्यानमनुचिंतनमुपासनमुच्यते ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यत्रो
५२ यदिष्टाध्यानरूपवेदं सिद्ध्ये ह्यानंदमयब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमानंदमयं ब्रह्म प्रियमोदादिरूपेण विभज्य शिरः पक्षा
दितेन रूपयित्वा यदिप्रयतेयथा अन्नमयः पुरुषायं देह शिरः पक्षादिभिस्तस्यैदमेव शिरः इत्यादिना बुद्धावारो

श्रीभा॰ नैवैकेऽग्निरहस्ये शांडिल्यविद्याम्नाता सत्यं ब्रह्मेत्युपासीताथ खलु क्रतुमयोऽयं पुरुषः इत्यारभ्य स आत्मानमुपा
८४ सीत मनोमयं प्राणशरीरं भारूपं सत्यसंकल्पमाकाशात्मानमिति तथा तस्मिन्नेव बृहदारण्यके पुनरपि शांडि- रा५२
पं३ ल्यविद्याम्नायते मनोमयोऽयं पुरुषो भाःसत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्य वशी सर्वस्येशा
नः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किंचेति तत्र संशयः किमत्र विद्या भिद्यते उत नेति संयोगचोदनाख्या
नामविशेषविशिष्टत्वाच्छाखास्वगुणभेदेन रूपभेदात् विद्याभेद इति प्राप्त उच्यते समान एवमिति यथाग्निरहस्ये म
प्रा६ नोमयः प्राणशरीरः भारूपः सत्यसंकल्पत्वादिगुणगणः श्रुतः एवं बृहदारण्यकेऽपि मनोमयत्वादिके समाने स। ए५६
त्याधिकस्य वशित्वादेश्च सत्यसंकल्पत्वादिगुणाभेदात् रूपभेदः अतो विद्यैक्यं ॥ संबंधादेवमन्यत्रापि बृहदारण्य व१
के सत्यं ब्रह्मेत्युपक्रम्य तद्यत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मंडले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्नित्युप
क्रम्य आदित्यमंडले अक्षिणि च सत्यस्य ब्रह्मणो व्याहृतिशरीरत्वेनोपास्यत्वमुक्त्वा तस्योपनिषदहरित्यधि
दैवतं तस्योपनिषदहमित्यध्यात्ममिति द्वे उपनिषदौ रहस्यनामनी उपासनशेषतयाम्नायेते तेते किं यथाश्रुत
स्थानविशेषनियतत्वेन व्यवस्थिते उतोभयत्रोभे अनियमेनेति संशये सत्यस्य व्याहृतिशरीरस्योपास्यस्यैक।
त्वाद्गुणयोः स्थानयोः संबंधादुपास्यैक्येन रूपाभेदात् संयोगाद्यभेदाच्च विद्यैक्यादनियमेनेति प्राप्तमतः इदमु
च्यते संबंधादेवमन्यत्रापि यथा मनोमयत्वादिगुणविशिष्टस्यैकत्वादुपास्यस्यैकेन विद्यैक्याद्गुणोपसंहार एवम ८७

दानींचिन्त्यतेकांदेवसपवाजसनेयकेयोज्येष्ठंचश्रेष्ठंचप्राणमुपास्यमन्नंप्राणस्यवासस्त्वेनापोभिधीयंतेकां
देवतांप्रतिहोवाचकिंमेवासोभविष्यतीत्यापइतिहोचुस्तस्माद्वाएतदशिष्यंतः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः
परिदधतिलंभुकोहवासोभवत्यनग्नोभवतीतिवाक्यमनयदंकिंमेवासइतिप्राणेनपृष्टावागादयऊचुरपो
वासइतितद्विद्वांसःश्रोत्रियाअशिष्यंतआचामंतिअशित्वाचामंतिएतमेवतदन्नमनग्नंकुर्वंतोमन्यंतेतस्मा
देवंविदशिष्यन्नाचामेदशित्वाचाचामेदेतमेवतदन्नमनग्नंकुरुतइतितत्रसंशयः किमत्राचमनंविधीयतेआ
पोप्राणवासस्त्वानुसंधानमितिअशिष्यन्नाचामेदशित्वाचाचामेदित्याचमनेविधिप्रत्ययश्रवणादेतदेवतद
न्नमनग्नंकुरुतेइतिवदनेविधिप्रत्ययाभावादनग्नताकरणार्थस्यस्तुत्यर्थतयान्वयोपपत्तेश्च भोजनांगत्वाच
२।६. मनस्यस्मृत्याचारप्राप्तत्वेनविधिप्रत्ययवत्त्वात्प्राणविद्यायामाचमनांतरंविधीयतइतिप्राप्तेब्रूमः आचमनी
२५ यानामपांप्राणस्यवासस्त्वानुसंधानमेवेहापूर्वमप्राप्तंविधीयते कुतः कार्याख्यानात् अप्राप्तमाख्यानादप्रा
प्ताख्यानेप्राप्तस्यार्थवत्त्वादित्यर्थः एतदुक्तंभवति किंमेवासः आपोवासः अद्भिः परिदधति एतदेवतदन्न
मनग्नंकुरुतइत्युपक्रमोपसंहारयोर्वाक्यस्यापांप्राणवासोदृष्टिपरत्वप्रतीतेराचमनस्यस्मृत्याचारप्राप्तत्वा स्त्व
दाचमनमनूद्याचमनीयास्वप्सुप्राणवासस्त्वानुसंधानंविधीयतइति अतएवछांदोग्येतस्माद्वाएतदशिष्यं
तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधतीत्य अद्भिः परिधानमेवोक्तंनाचमनं श्री समानएवंचाभेदात् वाजस

श्रीभा० वेद्यसंस्थाः मनोमयत्वाद्युक्तगुणत्वादिविशिष्टस्योपास्यस्यात्मनः प्रतिपादनपराः ॥ पुरुषविद्यायाम
८५ िव चेतरेषामनाम्नानात् तैत्तिरीयके पुरुषविद्याम्नायते तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमि-
ध्ममुरो वेदिरित्यादिका छान्दोग्येऽपि पुरुषविद्याम्नायते पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशति वर्षाणीत्यादिका स्व२
तत्र संशयः किमत्र विद्याभिद्यत उत नेति पुरुषविद्येति नामैक्यात् पुरुषावयवेषु यज्ञावयवकल्पनसाम्यान्न रूपै-
क्यान् तैत्तिरीयके फलसंयोगाश्रवणात् प्र ह षोडशवर्षशतं जीवतीति छान्दोग्येऽपेक्षितस्यैव पुरुषविद्याफलत्वात्
फलसंयोगस्याप्यविरोधाद्धि ऐक्यमिति प्राप्ते उच्यते उभयत्राम्नानयोर्विषययोः पुरुषविद्यात्वेऽपि विद्याभेदस्त्वेव
कुतः इतरेषामनाम्नानात् एकस्यां शाखायां धर्माणामाम्नातानां परेषामन्यत्राम्नानात् यथाहि पुरुषायं प्रातर्मध्यंदि न।)
न६ नं चतुर्थीनि सवनानीत्यादयस्तैत्तिरीयके आम्नाताः छान्दोग्ये सर्वत्वेन नाम्नायन्ते त्रेधा विभक्तः पुरुषः छान्दोग्ये सव पुंव६
नत्वेन कल्पने छान्दोग्ये श्रुतानामशिशिषादीनां दीक्षादित्वकल्पनं तैत्तिरीयके न कृतं यजमानपत्न्यादिपरि-
कल्पनं चान्यथा अतो नूपमुख्ययज्ञभिद तेन तथा फलसंयोगोऽपि भिद्यते तैत्तिरीयके हि पूर्वानुवाके ब्रह्मणे त्वा म
हस ओमित्यात्मानं युञ्जीतेति ब्रह्मविद्यामभिधाय तत्फलत्वेन ब्रह्मणो महिमानमाप्नोतीत्युक्त्वा तस्यैवं विदुष इ-
त्यादिनाम्नाता पुरुषविद्या तस्यैव ब्रह्मविदो यज्ञत्वकल्पनमिति गम्यते अतो ब्रह्मविद्याङ्गत्वात् ब्रह्मप्राप्तिरेवास्य
फलं फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमिति न्यायात् तैत्तिरीयकाम्नाता पुरुषविद्या ब्रह्मविद्याङ्गमिति गम्यते छां- ८५

२४ शाखान्तरगतत्वेसतिवेदत्वेनाप्रसिद्धेषु-

ध्य१ न्यत्रौंकारादित्यसंबंधिनोऽक्ष्यणः सत्यपि एकत्वे न विद्यैक्यादुभयोरुभयत्रोपसंहार इत्येवं प्राप्ते ब्रूमहे न
वा विशेषात् नचैतदस्ति यद्विद्यैक्यादुपसंहार इति कुतः विद्याभेदात् उपास्यरूपविशेषात् ब्रह्मण एकत्वेपि ए
कत्वादित्यमंडलस्थनयोयाख्यत्वमिति रब्रह्मयथाधारत योया ख्यत्वमिति न्यायानसंबंधिन्नभेदेन नूपभेदाद्विद्याभेदः
नैवं शांडिल्यविद्यायाउपास्यस्थानभिन्नत्वेऽप्यंतरादयाधारत्वेनोपास्यत्वात् अतोपि च विभिन्ने इति दर्शयति च
दर्शयति चान्यथा यथादित्याधारयोर्गुणानुपसंहारं न स्यैतदेवरूपं यदमुष्य रूपमित्यादिना रूपातिदेशोनस्यतो
ज्ञापकं भवति देशेन प्राप्येत्ता संभृतिद्युव्याप्त्यपि चातः नेति राणायनीयानां खिले ब्रह्मज्येष्ठा
जिषुप्रथमेतिवा- वीर्याः संभृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान ब्रह्मभूतानां ब्रह्मणोज्जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः इति तत्र पठि चर्दि
ज्येष्ठानां वीर्याणां संभृतिद्युव्याप्तिरित्यादिगुणजातमाम्नातं तेषां मध्ये तत्र विशेषमनारभ्याधीतानां ब्रह्मणो
शांडिल्यविद्यादावुपसंहारे प्राप्ते उच्यते संभृति द्युव्याप्त्यपीति संभृति द्युव्याप्त्यपीति समाहार द्वंद्वत्वादेकवद्भावः
संभृत्यादिकमनारभ्याधीतमपि अत एव स्थानभेदात् एव शांडिल्यविद्यादावनुपसंहार्यं तथाचानारभ्याधीतानां सत्या
नविद्योपनियतत्वं सामर्थ्यादिति भावः चकाराद् स्तावकदहरविद्यादिषु स्थानभेदाच्चिरविद्यास्तेनोपसंहर्तव्या दृष्टाः द्धा६
संभृत्यादयोपि तत्स्वरूपाणि स्वस्थदेशेषु स्थानविधया हृदि विद्यास्तत्र पसंहार्याः शांडिल्यदहरादिविद्या
सु स्थानविधयास्तु पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात् तैत्तिरीयके नारायणाख्यास्थाने पुरुषविद्याया

श्रीभा०
८६

ध्यामीत्यधीतमित्यादिमंत्रसामर्थ्यादिवस्त्वाध्यायश्रेयस्त्वं प्राणो मित्र इत्यादिमंत्राणामवगम्यते अतो न तेषां विद्यां
गत्वमिति श्रुत्यं प्रविध्येत्यादीनां प्रवर्ग्यादिब्राह्मणानां चेद्दृष्टौ दिवाकीर्त्यत्वारण्ये व वाक्यत्वकृतः श्रीदानोत्प ४०२
यनमाह येषत्वात् ऊर्ध्वाम्बुदस्नस्तुपमानवतनुतं कंदेवा आमनंति अम्बइवरोमाणि विधूय पापं चंद्र इ
व राहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामीति आथर्वणिकास्तु तथा विद्वान् पुण्य
पे विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपैतीति शाट्यायनिनस्तु तस्य पुत्रा दायमुपयंति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषंतः पाप
कृत्यामित्यादि कौषीतकिनस्तु तत्सुकृतदुःकृते धुनुते तस्य प्रिया ज्ञातयः सुकृतमुपयंति अप्रिया दुष्कृतमिति
एवं क्वचित्पुण्यपापयोर्हानिः क्वचित्प्रियाप्रियेषु तत्प्राप्तिः क्वचिदुभयं च श्रूयते तत्र यथैकैकविद्यापाठकानां ना३
पि सर्वविद्यागतमस्यैवं सर्वब्रह्मविद्यानिष्ठस्यापि ब्रह्मप्राप्त्युपवतः पुण्यपापप्रहाणस्यावश्यंभावित्वात् प्रहाणं वि २१८
षयत्वाच्चोपायनस्य तच्चिंतनं च विधीयमानं सर्वविद्यागंभवितुमर्हतीति तत्रेदं विचार्यते हानिचिंतनमुपायनचि
तनमुभयचिंतनं च विकल्पेन तदुपसंहार्यं स्वात् किं कृत्के विकल्पेनेति कृतः एषग्राम्नानसामर्थ्यात् समुच्च
ये हि सर्वेषां भयानुसंधाने स्यात् त्वत्कौषीतकिवाक्येनैव सिद्धमित्यन्यत्राम्नानमनर्थकमेव स्यात् अतो नैकत्राम्ना
नस्य विकल्प एव प्रयोजनं न चाप्यत्सभेदेन परिहर्तुं शक्यं अनेकत्राम्नानं विशेषणपुनः श्रवणाद्यपेक्षमेदृष्या ५२ ८६
रिहार्यं अत्र तद्धानिरेव हृदयो शाखाव्यीरूपायनमेव चैकस्यां न च विद्याभेदेन व्यवस्थापयितुं शक्यं सर्वप्राप्त

ग्रयेणत्वात्कंमाभिफलात्पुरुषविशेषं मुक्तौ अतोरूपसंयोगाद्योऽभेदादिहि वा भेदः त्येकत्वात्मतानां वरुणानामि तत्रान्तु २८
पसंहारः श्रीविद्यार्यभेदात् आथर्वणिकाउपनिषदा यंभेमुक्तं प्रविश्य हृदयं प्रविश्येत्यादि मन्त्रानधीय
नेसामगाश्च रहस्यब्राह्मणारंभे देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुवेत्या मनंतिकठाः तैत्तिरीयाश्च शंनोमित्र शंवरु
णइत्यादिकं यज्ञ्यापनिनश्चश्यतेऽस्मोहरिः ऋतं सत्यमित्यादि केचनेरापिणान्तु महाव्रतब्राह्मणमधीयते इन्द्रो वै वृत्रं
हत्वा महानभवदित्यादिके कौषीतकि नोऽपि महाव्रतब्राह्मणमेव प्रजापतिर्वै संवत्सरस्तस्यैष आत्मा यं महाव्रतमि २५
तिवाजसनेयिनस्तु प्रवर्ग्यब्राह्मणं देवा ह वै सत्रं निषेदुरित्यादि तत्र संशयः किमुपनिषत्सु अधीताः श्वकं
प्रविश्य इत्यादयो मंत्राः प्रवर्ग्यादीनि च कर्माणि विद्यासु उपसंह्रियेरन्नेतीति कि प्राप्तं विद्याभिति तत्र स्वि
षिसामान्नानात् विद्यासन्निधौ मंत्रान् पिण्डं प्रविश्येत्या दीनं ब्राह्मणश्रवणादेतेषु कर्मणः स्मृतिलिंगवाक्ये
र्वैल्लवद्भिर्येणायपेकर्म सुविनियोगोऽवगम्यते तथापि सन्निधिः सहनाववत्वित्यादिमंत्रस्यान्यत्र विनियोगाभावा
द्विद्याधिकारान्न विद्यागात्मकमवर्जनीयमिति सर्वासु विद्यासु तेषु मंत्राउपसंहर्तव्याः इति प्राप्तमुच्यते वेधाद्यर्थ
भेदात् शुक्रं प्रविश्य हृदयं प्रविश्य नेव दिव्यामि सत्यं वदिष्यामि ऋतं मयवादि वं सत्यमवादि येतेजस्विनावधीत
मस्तु मा विद्विषावहा इत्यादि मिलिंगरभिचारात्प्रयतनादि षु विनियोगावगमात् विद्याभ्यां एतत्तत्रभवति ब्रह्म
यथा वैहृदयं प्रविश्येत्यादि मंत्रस्याभिचारे कृतं प्रविश्येत्यादीनामभिचारे वाक्यमवगम्यते एवमेव मंत्रे वदि

पत्रे२

श्रीभा· यत्वाद्विकल्पस्यविधीनामेकदेशत्वादितितद्वेवकेवलसहानोपायनवाक्ययोरेकवाक्यत्वात् केवलस्यज्ञानस

सं२ ८१ केवलस्यचोपांस्यामे वाह्निकस्यानोपपद्यतेकौषीतकिनामुभयाम्नानमविरोध पुनःश्रवणात्वेनप्रतिपा

त्सभेदाद्विरुद्धं श्रीसांपरायेतत्र्व्याभावात्तथाप्यन्येसुकृतदुष्कृतयोर्हानमुपायनंचसर्वाहुविद्यासुचिंतनी

यमित्युक्तंतत्रहानेकिंदेहवियोगकालेदेहादुत्क्रांतस्याध्वनिचउतदेहवियोगकालएवेतिविच[illegible]उभयत्रेति

युक्तंउभयथाप्याम्नातत्वात् एवंहिकौषीतकिनः समामनंतिसएतंदेवयानंपंथानमापद्याग्निलोकंआ[illegible]च्छतीत्यु

गा६ पक्रम्यसआगच्छतिविरजांनदींतांमनसात्येतितत्सुकृतदुष्कृतेधुनुतइति अत्रवाक्येऽध्वनिसुकृतहानिंप्रतीय ऽकृतद६

तेताण्डिनांतु अश्वइवरोमाणिविधूयपापंचन्द्रइवराहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वाशरीरमकृतंकृतात्माब्रह्मलोकम

गा६ भिसंभवामीत्यत्रतुदेहवियोगकालएवेतिप्रतीयते शाट्यायनकेपितस्यपुत्रादायमुपयंतिसुहृदःसाधुकृत्यां

द्विषंतःपापकृत्यामितिपुत्रेषुदायसंक्रांतिसमकालंसुकृतदुष्कृतसंक्रमणंश्रूयमाणंदेहवियोगकाल

मितिगम्यते [illegible] अतःसुकृतदुष्कृतयोरेकदेशोदेहवियोगकाले[illegible]ऽपीय

सां३ तेशेषंत्वध्वनीतिप्राप्तउच्यतेसांपरायइतिसांपरायेदेहापक्रमणकालएवसुकृत[illegible]तत्र्व्याभावात् विदुषोदेह

वियोगात्पश्चात्सुकृतदुष्कृताभ्यांभवितव्यभोगाभावाद्विद्याफलभूतब्रह्मप्राप्तिव्यतिरेकेणहि सुकृतदुष्कृ

ताभ्यांभोक्तव्यंसुखदुःखेनविद्यतेनत्वाथाप्यन्येदेहवियोगादूर्ध्वंब्रह्मप्राप्तिव्यतिरिक्तंसुखदुःखोपभोगाभाव ८२

[illegible]निरवशेषंहीयेते२

भजनमिदमनुसंधानमित्युक्तत्वात् अवेदमध्यनेहानौत पापनप्राहुः षेषत्वादितिनु प्राहुः पदत्वंव्यावर्त्तय
तिहानाविति अदर्शनात्वीकेवाला यांहानौ किंचलेचोपापने सूत्रमातेतनयोविनरेतरसमनु योवघ्नंभा
वीकृतः उपापनपा नुषेषत्वात् उपापनप्राहुस्पहानिवाक्यशेष त्वात् उपायनवाक्यस्यहिहानिवाक्यशे
षत्वमवोचितं विडुपान्य त्तयोः अल्पयापयोः अदेशास्यानवाचित्वाड् पापनवाक्यस्य अदेशांतरगम्नानस्य
वाक्यस्य अदेशांतरगम्नानवाक्यशेषत्वे दृष्टांतादपन्यस्यते कुशाच्छंदस्तान्युपगानवदितिकौषितकिनः कलादिन
कुशावानस्पत्याः स्थ ता मनेति शाखायनिनां वैद्धवर्णाः कुशा इति वाक्यसामान्येनवानस्पत्यत्वेनावगताः कु
शा औदुंबर्य इति विशिनष्टि तद्वाक्यशेषतामापद्यते तेनपादेवासुराणांछंदोभिर्विनियोग देनो विशेषेण देवा म०
सुराणांछंदसां पूर्वपूर्वत्वं चतुरक्षराणि देवानामिति तदनंतरमपि यस्येवप्रतिपादयतद्वाक्यशेषतामापद्यते तथा
द्विय ... षेणषोडशिनस्तोत्रमनुपाकरोतीत्यविशेषेणामा
म्नानसमयो ... सूर्येषोडशिनस्तोत्रमनुपाकरोतीति विशेषविषयेद्वाक्यंतत्वाक्य शेषत्वंभजतेतत्पाठ्यत्व प४
इति जउपयायंती त्वविशेषश्राम्नानस्यपर्युदपयायेदितिवाक्यमनध्वर्युविषयतामवगमयन्नद्वाक्यशेष
त्वमच्छति एवं सामान्येनावगतमर्थं विशेषव्यवस्थापयितृत्वमस्यवाक्यस्यतत्केषत्वमनभ्युपगच्छंतिलपो
रर्थविर्ति कत्वं समापयितव्यः सचसंभवत्यात्पातौ न कुत्यते तदुक्तं हर्वीक्षितातौ आपितवाक्यशेषं ... दन्याः स्या१

श्रीभा ८९ ब्रह्मन्नध्यायमतमोऽवाङ्मनाकाशाममसंशममस्तु ... मर्यादामवत्स्वकामस्योऽत्र मवागमने। तेजस्क। मप्राणममनु।
स्वममात्रमनेनतत्रमवाग्रेननतदस्मातिकिंचनपतस्यावादतत्रस्यप्रयाणमनेगागिस्थाश्चिद्रमसौविष्टनोतिष्ठत।
तितयाऽऽथर्वणेऽप्रयपरायपानदत्तरमधिगम्यतेपनदद्देशपम आत्मगोत्रमवर्णमवत्तुः श्रोत्रंतदपा।
णिपादमितितन्न संशयः किमिमेऽक्षरशाह्ननिर्दिष्टब्रह्मसंबंधितयाऽस्थूलत्वादयः प्रपंचप्रत्यनी
पं५ कतारूपाः सर्वास्वब्रह्मविद्यास्वनुसंधेयाः उतयत्रस्थैतेनतत्रैवेति किं युक्तं यत्रस्थतास्तत्रैवेतियुक्तः विधांतरस्य
नां६ रूपस्मतोऽगुणानांविधांतरस्थैरूपत्वेप्रमाणाभावात् प्रतिषेधरूपाणामेवांगुणानामानंदादिवत्स्वरूपाका रू६
मोपायत्वाभावाच्च आनंदादिभि ... रववगतस्वरूपेहिब्रह्मणिस्थूलत्वादयः प्रपंचधर्माः प्रतिषिध्यंतेनिरालं
ब्र६ बनप्रतिषेधायोगात् एवं प्राप्तेऽभिधीयते अक्षरधियांत्ववरोध इति अक्षरब्रह्मसंबंधिनीमस्थूलत्वादि ... रूपांसर्वत्र नां६ लं६ धि
ब्रह्मविद्यास्ववरोधः संग्रहः ... कर्तव्यः कुतः सामान्यतद्भावाभ्यां सर्वत्र प्रतिपाद्यस्यब्रह्मणः स।
मानत्वादस्थूलत्वादीनांतत्स्वरूपप्रतीतौभावाच्च एतदुक्तं भवति असाधारणाकारेण ग्रहणे वस्तुनो ग्रहणं न स्व रुरां६
केवलानंदादिब्रह्मणोऽसाधारणमाकारमु प स्थापयति प्रत्यगात्म ... त्यप्यानंदादेर्विद्यमानत्वात् हेयप्रत्यनी।
त्यानंदा२ कादिर्ब्रह्मणोऽसाधारणंरूपं प्रत्यगात्मनस्तु स्वतो हेयविरहिणोऽपि हेयसंबंधयोग्यतास्तिहेयप्रत्यनीकत्वं च विद। क२
चिदात्मकप्रपंचधर्मभूतस्थूलत्वादिविपरीतरूपमतोऽसाधारणाकारेण ब्रह्मानुसंधयतोऽस्थूलत्वादिविशेषित ८९
धा२

रे घ्नानात्मानात् ये चेमे अरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासते इत्यत्र श्रद्धां सत्यमुपासत इतीतरसकलब्रह्मविद्योपस्थापकत्वेप्र।
माणाभावान्न तन्निष्ठानामेवेति अतो बिभीयते अनियम इति सर्वेषां सर्वोपासननिष्ठानां तथैव गंतव्यत्वात्
वरि॰३ निष्ठानामेवेति नियमो नास्ति सर्वेषामेतेषां गमने सति प्राह्वान्नुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामविरोधः अन्यथाविरो
धः एवेत्यर्थः अनियतानां क्रतोरेयवाजस्तेनयकयोः पंचाग्निविद्यायामर्चिरादिमार्गेण सर्वब्रह्मोपासननिष्ठा
नां गमनमाह य एवमेतद्विदुर्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चिषमभिसंभवंतीति वाजसनेयके तथा इत्यविदु।
र्ये चेमेऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसंभवंतीति छांदोग्ये इत्यं विदुरिति पंचाग्निविद्यानिष्ठानां ये चेमेर
ण्ये इत्यादिना श्रद्धा सर्वक ब्रह्मोपासीनां श्रोदि पूर्वार्चिरादिकागतिरुपदिश्यते सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म सत्यं त्वेव स॰१
विजिज्ञासितव्यमिति सत्यशब्दस्य ब्रह्मणि प्रसिद्धेस्तपःशब्दस्याविनेनैकार्थ्यात्सत्यतपशब्दाभ्यां ब्रह्मैवा
भिधीयते अस्या सर्वके ब्रह्मोपासनं चान्यत्रश्रुतं सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्युपक्रम्य श्रद्धात्वेव विजिज्ञा।
सितव्येति स्मृतिरपि अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणं तत्र प्रयाता गच्छंति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना इ
ति सर्वेषां ब्रह्मविदामनेनैव मार्गेण गमनमित्याह एवं जातीयकाः श्रुतिस्मृतयो वर्तंते एवं सर्वविद्या ध्रुः
साधारणीयं गतिः अमिनो यक्ता सलविद्यादावनूद्यते अजरपि यांमवरोपसामान्यतज्ञावाप्यानोप सत्व
गर्व का बृहदारण्यके श्रूयते एते हैतद्वरं यांति ब्राह्मणा अभिवदंत्यस्य स्य सामनराव नह समदीर्घं मलोदितम्।

श्रीभा॰ रंभिकापि प्राकृतस्य खेदः त्वोयभोगसाधनस्थूलशरीरस्य सर्वकर्मणां च निरवशेषत्त्वेपि स्वफलभुजत्ब्रह्मप्रा
८८ प्तिप्रदानाय देवपानेन पथ्येनागमयितुं सत्त्वशरीरं स्थापयति यथा लोके ग्रामादिसमृद्ध्यर्थमावश्चेतडाकादिके
न द्देन सुप्तदिक्तादिषु विनष्टेषु पितदेवतडाकादिकमपि पितृत्कुर्वं नेत्रयानीयपानादिकं कुर्वति तद्वत्तत्रयपस्या स३
न हानिर्नां साक्षात्कृतपरतत्त्वानां देहपातसमये कर्मणां निरवशेषत्वं च तद्वत् देहपाताद्दूर्ध्वं सूक्ष्मशरीरमात्रं गत्य
र्थमनु वर्तते सूक्ष्मदेहस्त्वानुभवो न विद्यते नियन्तात्मनो यद्यते वधिष्ठानावतमः प्रश्नोत्तरासाक्षात्कृतप । ५५
रतत्त्वानां देहपाताद्दूर्ध्वं देहान्तरसंगमः पुत्रजन्मविपत्त्यादिनिमित्तसुखदुःखानुभवस्थितिपयत इतिश्रुतेन
५७ रपठति श्रीयावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणां तासाभिः सर्वेषां ज्ञानिनां देहपातसमयेस्य कृतदुःखकृ ना७
त्योर्विनाशाउक्तः अपितु येषां ज्ञानिनां देहपातनन्तरम र्चिरादि गतिः आसां तेषां देहपातसमये सुकृत
दुःकृतहानिरुक्ताः वसिष्ठादीनां त्वाधिकारिकाणां न देहपातादनन्तरमर्चिरादिगतिप्राप्तिः प्रारब्धस्य
[illegible] तदारंभकं कर्मनक्षीयते ।
श्रु२ प्रारब्धस्य कर्मणो भोगादेवक्षयः तत्राधिकारिकाणां तदारंभकं कर्म यावदधिकारमवतिष्ठते अतस्तेषां न देह श्लो३
पातादनन्तरमर्चिरादिगतिप्राप्तिः श्रीअनियमः सर्वेषामविरोधः शब्दानुमानाभ्यां उपकोसलादिषु येषूपासने स२
ष्वर्चिरादिका गतिः श्रूयते किं तन्निष्ठानामेव तया ब्रह्मप्राप्तिरुत सर्वेषां ब्रह्मोपासननिष्ठानामिति संशये इत ८८
ते त्यधिकारस्यासमाप्त [illegible] नामधिकारसमाप्ति ५५

मचीयते च शरीरं यावत्तत्तन्न निमित्तापि येस्य शान्त एव तत्र आदो संक्रतीरात्मनाप्याय परंज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणा
भिनिष्पद्यते तस्मात्ताव देवचिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्य इति च श्रीकृंदत्तअभयादिरोग न ह्यवमर्षस्याभ्या
त्मकृतंडकृतं तदानिकाले वृष्टेन सत्युभयादि रोये न त्मतेर पर्यंभाव पचादिरोये न क्कृदत्तोय येष्टं यदा नामन्वयो
वर्णनीयः कौषीतकिवाक्येन तत्कृतं तत्कृतेषु तत इति वचमस्तु तावाक्याव पर्वं पतं देवयानं पंथानमायद्यति च्यत्वं स४
कृताय पवाख्या गन्तुराम पितच्या ई त्यर्थः अयमहं पद्मी अत्यर्वानि छेन श्रीतेर पर्यंतत्र अपत्याः अत्र पादि विशेषः
सुकृतडष्कृतयोरेकदेशस्य देहवियोगकालेहानिः सौपर्यं पश्चादित्यभ्यास कर्मंदत्त येस्तत्त्वकातेर पर्यंतत्र देवयानस्यानि च६
त्वातेर पर्यंवत्तमित्यर्थः अत्र पादि विशेषः देहवियोगकाले एव सर्वकर्मक्षयेस्त्वसूक्ष्मशरीरस्यापि नाशः स्यात्तस्या
सतिकेवलस्यात्मनोगमनं नोपपद्यते अतउत्क्रान्तिसमये विद्वद्योनिः शेषकर्मक्षयो नुपपन्नः ततोनंतरं श्रीउ
पपन्नमानुसाराणार्थोपलब्धेः लोकायत श्रीउपपन्नपवोत्क्रान्तिकाले सर्वकर्मक्षयः नायंतन्तुत्ताणार्थोपलब्धेः स्त्री
एकर्मणोप्याविर्भूतस्वरूपस्य देहसंबंधोपलब्धत्वार्थोपलब्धेः परंज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते सत
त्रपर्येतिजक्षत्क्रीडन्रममाणः स स्वराड्भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारोभवति स एकधाभवति त्रिधाभवती स२
त्युरत्यादिश्रुतिर्देहसंबंधाख्योर्थो पलभ्यते अक्षीणाकर्मणोपि सूक्ष्मशरीरवत्तस्य देवयानेन गमनमनुपपद्यते क
रीर पंसूक्ष्मशरीरमप्यारंभककर्मणाशोवतिद तेश्चेत्तद्विद्यामाहात्म्यादितिब्रूमः विद्यादिरूपंसूक्ष्मशरीरस्याना

वैति २ प्रति २

श्रीभा· नैवमात्मा यतो यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेति तं चैव यो ऽशनायापिपासे शोकं मोहं ज
५· रां मृत्युमत्येतीति यत्नेहैतमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च व्युत्थायातो ऽन्यदार्त्तमित्येतन्नत्र संशय्यते किमनयोर्विद्याभे
दो ऽस्ति नेति किं यत्तं भेद इति उच्यते रूपभेदात् प्रतिवचन भेदाद्रूपं भिद्यते प्रश्नस्यैकरूपेऽपि प्रतिवचनप्रकारो हि भेदेनोप
लभ्यते पूर्वत्र प्राणनादीनां कर्त्ता सर्वान्तर आत्मत्वेनोच्यते परत्राशनायापिपासाद्यतीतः अतः पूर्वत्र प्राणनादेहेन्द्रियबुद्धि
ति मनःप्राणव्यतिरिक्तः प्रत्ययात्मोच्यते परत्र तद्रहितो ऽशनायापिपासादिरहितः परमात्मा अतो रूपं भिद्यते अत्तग्राम २५
वतश्च प्रत्ययात्मनस्तस्य अत्तग्रामस्य सर्वान्तरात्मत्वेन सर्वान्तरत्वमप्युपपन्नं परमपि प्रत्य आत्मनः सर्वान्तरत्वं स्व
ग्राममात्रापेक्षितत्वं नापेक्षिकं तथापि तदेव ग्राह्यं प्रत्ययात्मत्वोपचारात्मपरिग्रहलोभात्परमात्मस्वीकारे प्रति
97 वचनभेदो नोपपद्यते प्रतिवचनं हि पूर्वत्र प्रत्ययात्मविषयं परमात्मनः प्राणित्वापानित्वाच संभावात् तु यत्वं च।
परमात्मविषयं अशनायाद्यतीतत्वान्न हि द्रष्टा शङ्कते अन्तरात्मा तत्प्राणवत्त्वान्नो ऽन्यथाभेदानुपपत्तिरिति चे
दिति अन्तरात्मा सर्वान्तरत्वेन प्रथमप्रतिवचनं अत्तग्रामवत्त्वात्मनः अत्तग्रामवान्स्याद्वंतरत्वात्मा प्रत्ययात्मा सर्वा
न्तरत्वश्च न सन्तं र्थः प्रत्ययायः प्राणेन प्राणितीति यो ऽशनायापिपासयातीत इति प्र तिवचनभेदानुपपत्तिरि
ति चेत् स्यादेतत्तेनापि न विद्याभेदस्तत्र उभयत्र परविषयत्वात्प्रश्नस्य प्रतिवचनयोः सर्वान्तरश्च यत्साक्षादपरोक्षा ६०
द्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तर इति प्रश्नस्तावत्परमात्मविषय एव ब्रह्मशब्दस्य परमात्मन्येव मुख्यवृत्तित्वात्प्रत्ययात्मन्य

ज्ञानानंदाद्याकारं ब्रह्मानुसंधेयमित्यस्य सत्यत्वादीनामानंदादिवत् ब्रह्मस्वरूपप्रतीत्यंतर्भावात् सं ब्रह्मविद्या
स्तत्रैव ब्रह्मानुसंधेयमिति गुणानां प्रधानानुवर्तित्वेऽ ष्टांतमाह ओप सदयदिनिय पाजामद ग्रहनत्राग्र
सा॰३ पुरोडाशमु पसद्गुणास्तेनं मवेदयतिनोऽग्निर्वै होत्र्वे .. त्यादिको मंत्रः प्रधानानुवर्तिनया पाजुर्वेदिकेना
पांशुत्वेनप्रयुज्यते तद्वत् मयमेनांडेगुणाम्नातव्यतिरेकेणं नदर्यत्वान्नु विज्ञानेदस्यायातति नतेन सर्वाश्रेन ब्रह्मवि
स्नणः एवगुणत्वात् गुणानांच प्रधानानुवर्तित्वात् सर्वकर्मा सर्वगंधः सर्वरस इत्यादेर्गुणजातस्य प्रतिवि
द्यं व्यवस्थितस्याव्यवस्थया स्यानजात श्री भगवानननतात मामनं मामिन्नुख्येन मननं नवितनेत्रामननना न८
द्वेतोरिषदेवगुणजातं सर्वत्रानुसंधेयत्वेन प्राप्तमथ दस्य सत्यत्वादि विशेषितमानंदादिकं येनगुणजातेन विना
ब्रह्मस्वरूपस्येतरव्यावृत्तस्यानुसंधानेन संभवति तदेव सर्वत्रानुवर्तनीयं तच्चोपदेशेन त्वर्थः उत्तरेतु सर्वकर्मत्वा
दयः प्रधानानुवर्तिनोपि चिंतनीयत्वेनप्रतिविद्यं व्यवस्थिताः श्री भगवतानानतत्वाततानेनानयाजेदा
नुपपत्तिरितिचेन्नोपदेशवत् तदुक्तं वारणकेउ षस्त प्रश्न एवमाम्नायते यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा
सर्वांतरस्तन्मेव्याचक्ष्वेति नाप्रतिवचनं प्राणेन प्राणितिसत आत्मा सर्वांतरो योपानेनापानि
तिसत आत्मेत्यादि सतहोवाचतव दुगेआरननहेहे हे ह्रीयं चपयेद भ्रेक्ष्यतेज्ञाता रंप्रगण्पा नमतेर्मंतारं
मन्वीया न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः एषत आत्मा सर्वांतरोतो न्यदार्त्तमितितत पात दननरंकतोतप्रभो

श्रीभा॰ त्यमिदं सर्वं तत्सत्यमिति प्रतिवचनस्य चाभ्यामन्वावृत्तिः सतो ब्रह्मणस्तन्मात्रात्म्यविशेषप्रतिपादनाय ।
५१ ऽहमपतेन तद्वदन्तं प्रकम्यैव सर्वान्तरत्वं जगत्स्वब्रह्मणः कृत्स्नप्राणिप्राणनहेतुत्वाशनायाद्यतीतत्वप्रतिपादनेन
तदैक्याद्विद्यैकत्वं न च वाच्यं प्रश्नभेदप्रश्नप्रतिवचनेन परब्रह्मविषयेण तयापि विद्याभेदोऽवर्जनीयः एकत्र सर्व
प्राणिप्राणनहेतुत्वेनोपास्यमितरत्राशनायाद्यतीतत्वेनेत्युपास्यगुणभेदेन रूपभेदात् रूपभेदाच्च पूर्वत्र ।
सुषस्तः प्रष्टाऽनन्तरं तु कहोल इति नात्र श्रीव्य मिदारोविशिंदतिरीतरवत् नात्र विद्याभेदः प्रश्नप्रतिव
चनाभ्यामेकरूपार्थविषयाभ्यामेकेनैव विधिपदेनैकवाक्यत्वप्रतीतेः प्रश्नद्वयेनापि सर्वान्तरात्मत्व विशि
ष्टब्रह्मविषयं द्वितीयप्रश्ने यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तर इत्येवकारस्य पूर्वत्रोक्तस्तेन ष्टष्ट
गुणविशिष्टब्रह्मविषयत्वं कहोलप्रश्नस्यावधारयति प्रतिवचनं चोभयत्रैषत आत्मा सर्वान्तर इति सर्वान्त
रात्मत्वविशिष्टब्रह्मविषयमेकरूपमेव विधिप्रत्ययश्रोत्र रत्नैव तद्ब्रह्मपतेन तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्ये तेनापद्य
मिरहंकारनयन नेति प्राप्ते इति एवं सर्वान्तर इति सर्वान्तरात्मत्वविशिष्टब्रह्मैकविषयत्वे द्वयोरप्येतत्सत्यं कस्मिंश्चिदेव सर्वान्तरा
त्मत्वविशिष्टब्रह्मण्युपास्ये उषस्तकहोलयोर्वितरेतरबुद्धिव्यतिहारः कर्त्तव्य उषस्तस्यैव सर्वान्तरात्मनो ब्रह्म ध२
णस्सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वविषयाबुद्धिः सा कहोलेनापि प्रष्टाकार्या पश्च कहोलस्य तस्यैव ब्रह्मणोऽशना
पाद्यतीतत्वविषयाबुद्धिः सोषस्तेनापि कार्या एवं व्यतिहारे कृते उभाभ्यां सर्वान्तरस्य ब्रह्मणो जीवव्यावृत्तिर ५१

पिकदाचित्क एवेति न प्रयोगदर्शनात् स्वात्मन्या परमात्मप्रतिपत्त्यर्थं यस्मात्तस्मात् हृद्येति विशेषणं क्रियते अपरो
क्षत्वमपि सर्वदेशसर्वकालसंबंधित्वं सर्वज्ञानमनंतं ब्रह्मेति श्रुतत्वेनावगतस्य परमात्मन एवोपपद्यते सर्वा
पः२ न्तर्यामित्वमपि यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अंतरो ऽन्यायस्य य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोंऽतर इति सर्वांतर्यामित्वं परमात्मन
एव संभवति श्रुतिवचनमपि तथैव परमात्मविषयं यः प्राणेन प्राणितीति निरुपाधिकं प्राणनस्य कर्तृत्वं परमा
त्मन एव प्रत्यगात्मनः स्वप्नसुप्तौ प्राणनं प्रति कर्तृत्वाभावात् एवमज्ञानतो ऽयस्तेन प्राणनेकर्तृत्वमात्रं मत्वानेन।
प्रत्यगात्मनोऽपि साधारणत्वं श्रुतिवचनस्य मत्वा आशंक्यते न पुनः सुप्तसंप्रतिप्रत्यगात्मनोऽप्याहुत्वं निरुपाधिकत्वे-
न प्राणनस्य कर्तारं परमात्मानमाह न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येरित्यादिना बुद्ध्याधीनानां दर्शनश्रवणमननविज्ञाना
नां कर्तारं प्रत्यगात्मानं प्राणनस्य कर्तृत्वेनोक्त इति न मन्वीथास्तस्य स्वप्नसुषुप्तौ च तद्वेदो प्राणनादेरकर्तृत्वात्।
कोह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनंदो न स्यादिति सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वं परमात्मन एव श्रूयते।
यत्तत्सर्वं प्राप्तमिति वचने परमात्मविषयत्वमुक्तं अपि च प्राणानापानयतीति तस्य परमात्मासाधारणत्वा
दुभयत्र अतोऽन्यदार्त्तमित्युपसंहारश्चैकरूपः यः प्राणेनेति वचनादुक्तं निरूपकत्वं प्राणिनि प्राणनहेतुः परस्य ब्रह्म। तोः३
णोऽप्यानापयतीत्यनुप्रतिपादनाय न ब्रह्मेति तमाह उपदेशाद्वेति यथा क्षहिष्यापामु ततमा देशमप्रास्पर
तिपत्तिं नैष दृष्ट्वा देशोऽभयं वा गैनक्रमोतितिनि [illegible] एवमाहमग्यानुक्ता पपतिति [illegible] दा।

श्रीभा० ५२ देवते अहं वै त्वमसि भगवो देवते तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमिति वाक्ये जीवपरयोर्व्यतिहारानुसंधानं प्रतिपाद्यत इ-
त्यत आहुः तत्त्वं वै त्वमिदं ब्रह्म येन तदात्म्यमिदं सर्वं तत्त्वमसीत्यत्र यतः सर्वात्मभावविषयत्वात् स्ववाक्यस्य नात्र प्रति-
पादनीयमहं सर्वमस्मीत्यनन्तरं देशनीयं न तु तद्वदत्यात्मेति तत्परत्वं तु इयाद्यं तिन्न सर्वात्मत्वानुसंधानातिरेकेण प- चेति २
रस्मिन्ब्रह्मणि जीवत्वानुसंधाने जीवे च परब्रह्मत्वानुसंधाने तत्पथ्यं संभवति उत्तरेण च सूत्रेण अथ योऽहं वैतन्महद्य- आश्चर्यकरं
त्तं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेत्यादिवाक्यप्रतिपादितस्य स त्यो पासनस्य तद्यत्सत्यमसौ स आदित्य य एष एत-
स्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्नित्यादिवाक्यप्रतिपादितोपासनस्य चैक्यं प्रतिपाद्यत इति तदप्ययुक्तम्। उ-
त्तरवाक्ये अक्ष्यादित्यस्थानभेदेन विद्याभेदस्य पूर्वमेव न वा विशेषादित्यनेन प्रतिपादितत्वात् न च द्वयोरनयो-
89 र्व्याहृत्यादिशरीरकत्वेन रूपवतोः हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेदेति चदृष्टफलसंयोगचोदनात्तयोर्द्वयोरनुपा-
सनयोस्तथाहं वैतन्महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमांल्लोकानिति संयोगरूपादिभिन्नयाक्षिस्थे-
ण पूर्वेणैकेनोपासनेनाभेदः संभवति न च हन्ति पाप्मानं जहातीति त्वगुणफलाधिकारत्वप्रमाणाभावात्
पूर्वेणैकविद्यात्वप्रमाणमिति चेन्न इतरेतराश्रयत्वात् एकविद्यात्वे निश्चिते पूर्वफलस्यैव प्रधानफलत्वेने-
तरयोः फलयोर्गुणफलत्वं तयोर्गुणफलत्वे निश्चिते सति संयोगभेदाभावात्पूर्वेण विद्यैक्यमिति इतरेतराश्रय-
त्वमित्येवमादिभिर्यथोक्तप्रकारमेव सूत्रद्वयं श्रीकामादीनरचनतत्रचापनतादिभ्यः कंदोगेपक्रूपनेभ्रप ५२

स्वरूपता भवतीत्येवं सर्वान्तरात्मानं प्रत्यगात्मनो व्याहृत मध्यगमयितुं सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वात् प्राणापानाद्यनीत।
त्वप्रतिपादनेन विशिंषन्ति पात्तवस्त्वस्य प्रतिवचनानि अतोऽन्यत् सर्वान्तरात्मत्वमेवोपास्यं गत्वा प्राणनहे रा:२
तुत्वादयस्तु तस्योपपादकाः नोपास्या नत्वुपास्यगुणाः सर्वान्तरात्मत्वमेव चेत्प्राणनहेतुत्वस्य प्राणापाद्यनी
तत्वस्य च प्रष्टुः कौतिहलस्यान्स समाने किमर्थं तद्व्याप्ते सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वेन सर्वान्तरात्मनि जीवाद्व्यावृत्तेव
र्त्तमानेऽपि तेनावधूते क्षुतिकहोलेन जीवस्य सर्वान्तरात्मनोऽसंभावितेन स्वभावविशेषेण सर्वान्तरात्मा व्याहृतो।
न्तु संदेहस्य इति कृत्वा पुनः प्रश्नः कृतः पात्तवस्त्वेव । पितदर्थम अयमभिज्ञापयत्यतो यात्मनोऽसंभावितस्वपा।
नापादिप्रत्यनीकत्वस्वभाववान् अतस्योपास्यस्य व्याहृतिमतीति सिद्धार्थं प्रश्नाभ्यां परस्परत्वं हि द्वित्वं तिद्धावकं तन्न
व्यावृत्तस्वत्वं यथैतस्य सहिमायां पश्यो भयः प्रश्नैः प्रतिवचनैश्चैदेव सद्भुत्त्वव्यवच्छिन्नतेन पुनः हृष्टं प्रतिप तर्द
न्नाभेत् गाहुर्णानरविशिष्टतयोपास्यस्य प्रतिपाद्यते तद्दद्व्रापि प्रश्नप्रतिवचनभेदे सति कथमैक्यमेवाम्यतइति त्र५
चेन्नवाह । प्रतिसेवस्मिन्सत्यादय मेवहि सकलहानि हितापरमकारणभूता परदेवतैव तैर्येदेवतेत्वानतेजः परस्यां वे॰
देवतायामिति प्रकृताय पारोग्यमधुमधुकृतेति ब्रिलहीत्यादिषु पर्यायेषु सर्वे रूपपाद्यते यतः पेनदा।
न्सि२ त्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मेति प्रथमपर्यायोदितः सत्यादयः सर्वेषु पर्यायेषूपपाद्योपसंन्हीयते नैकेचितु व्याति वे२
हारेविशिंषन्ति सैतरवत् सेवहि सत्यादयइति सत्रहृयमधिकरणद्वयं वस्मीयं तिलत्र सर्वेणात्वंचापहमिति भगवतो

श्रीभा॰ चनमस्तोः समस्तमाप्नोति य एकत्वेनानेव पश्यति यत्करोति वान्तइत्य यं एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति प्रकृतेन वाक्येन सत्यवचनेति
८१ स्य२ नेत्यात्मेति च वक्ष्यमाणेनान्तरेण चोपासां ब्रह्मणो निर्विशेषत्वप्रतीतेरवगम्यते श्रुतौ विधीयमानादेवोपास्यमुक्तत्वादात्मा
दिवन्निषेध्यामीति प्रतीयते अनन्तवृत्तांदाभ्यपि सत्यकामत्वाद्योनन्तब्रह्मणः पारमार्थिकाः गुणाउच्यते अतो पारमा
र्थिकत्वादेवं जातीयकानां गुणानामसत्यार्थत्वं पासने पुरुषोपतिनन्वाद्वश्री आदरलोपः ब्रह्मगुणत्वेन प्रमाण
तया प्रतिपन्नानां गुणानामेषां सत्यकामत्वादीनां तत्विन्यदं तस्तदन्वेष्टव्यमेष आत्मा अपहतपाप्मा विजरो विमृ
त्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः एष सर्वेश्वर एष भूताधि
पतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदायेत्यादिभिरनयोः श्रुत्योरन्यास्तु चमौन्याश्चोपास
नोपास्य ब्रह्मगुणत्वेन प्रसादरूपपदेशादेषामलोपः अपि तु यसद्वारपवृकार्थः ... तावन्तश्चैर्य आत्मान
मनुविद्य व्रजंत्येतांश्च सत्यान्कामान्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति सत्यकामत्वादिगुणविशिष्टब्रह्मणो स्व८
वेदनं विधाय अथ य इह आत्मानमननुविद्य व्रजंत्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु अकामचारो भवतीति अ
वेदनं निंदा क्रियमाणा गुणविशिष्टवेदनस्यादरणीयतां दर्शयतीति तथा वाजसनेयके सर्वस्य वशी सर्वस्येशान
भसो२ एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल इतिश्रुत्यैश्वर्योपदेशात् गुणा आदरः प्र तैय तैरन्यत्रापि नय मा स्व३
प्र२ तापितृसहस्रेभ्योपि वत्सलतर शास्त्रं नारकं पारमार्थिकान्विरस्य नैषानुग्रगुणान्प्रमाणान्तरा प्रतिपन्ना स्व२
नादेवणोपदिश्य संसारचक्रपरिवर्तनेन पूर्वमेव भ्रम्यमाणान्मुमुक्षून्भूयोपि भ्रमयितुमलं नेहनानास्ति किं
तै१ व२

पदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नंतर आकाश इत्यत्र ... स्मिन्यदंतस्तदन्वेष्टव्यमित्यादि वाजसनेयके
च स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोंऽतर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशी सर्व
स्येशानः इत्यादि तत्र संशयः किमनयोर्विद्याभेद उत नेति किं प्राप्तं भेद इति कुतः रूपभेदात् अपहतपाप्मत्वादि
गुणविशिष्ट आकाशश्छांदोग्ये उपास्यः प्रतीयते वाजसनेयके त्वाकाशाश्रयाणां वशित्वादिगुणविशिष्ट उ
पास्यः प्रतीयते अतो रूपभेदाद्विद्याभेद इति प्राप्ते प्रचक्ष्महे न भेद इति कुतः रूपाभेदात् इतरेतरत्र च कामाद्येव द्विरूपं त्रे५
वाजसनेयके छांदोग्ये च सत्यकामादिविशिष्टमेव ब्रह्मोपास्यमित्यर्थः कुत एतदवगम्यते आयतना[illegible]दिभ्यः
७१ हृदयायतनत्वसेतुत्वविधरणत्वादिभिस्तावदुभयत्रसैव विद्येति प्रत्यभिज्ञायते वशित्वादयश्च वाजसनेयके श्रुता
छांदोग्ये कृतस्यायुणाष्टकान्यतरस्य तस्य सत्यसंकल्पत्वस्य विशेषा ... एवेति सत्यसंकल्पत्वसद्भावनिर्णयास
कामत्वादीनां अपहतपाप्मत्वपर्यंतानां सद्भावमवगमयंति अतो रूपेनभियत्नेसंयोगोपि परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन
रूपेणाभिनिष्पद्यते अभयं वै ब्रह्म भवतीति ब्रह्मप्राप्तिरूपो न भिद्यते आकाशशब्दश्छांदोग्ये ... र आत्मविषय इति
९४ दहर उत्तरेभ्यः इत्यत्र निर्णीतं वाजसनेयके त्वाकाशशायानस्य वशित्वादिश्रवणात् स्वशायानस्य परमात्मत्वे सति तदा
तैर धारभूतमपि न आकाशशब्दस्य त ... हृदयान्तर्गतस्य सुषिर ... शब्दवाच्यत्वाव ... काशस्या
वेर भिधायकत्वमवगम्यते अतो विद्यैक्यं ... वाजसनेयके वशित्वादिभिः सहसत्यकामत्वादिसञ्चारः श्रुत त्यर
म्यते इति ... च यते वशित्वादीनामेव तत्र परमोपर्यन्तस्य सद्भावाभावात् नेह भावस्य मन ... नानास्ति किं

श्रीभा· यानेवौनिभिर्वीर्यजनं स्मरन्निदं शारीरं स्त स्वयङ्कुर्वतितस्य सर्वं भुलोके सुकामवाचो भवतीति तदेतच्चतुर्थेनिपु
९७ णतरम्नुवपादपिव्यते अतः सर्वं भुलोके भुकामवाचस्य मुक्तोपभोगफलत्वान्मुमुक्षोः सत्यकामत्वाद्योग
म· णाउपसंहार्याः श्रीननिर्धारणानिर्णयं ... ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्या
राघु४ दीनिकर्माङ्गाश्रयाणु पासनानि कर्माङ्गभूतोद्गीथादिमुखेन ज्ञाहादिमुखेन पत्नीनादिवत्कर्माङ्गत्वे ननित्रूठा
नुष्ठाना न्युद्गीथाद्युपासनसंबंधिनोयदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति वन्नेमा
पर्द ननिर्दिष्टस्य पर्णतादिसंबंधपापश्लोकश्रवणवत् एकं फलवत्कल्पनायोगात्क्रतुषु नियमेनोपसंहार्याणि
त्येवं प्राप्ते ब्रूमः ... तन्निर्धारणानि यमश्रुतिनिर्धारणं निश्चयेन मनसावस्थापनं ध्यानमित्यर्थः तन्निर्धारणा
नियमः कर्माङ्गोद्गीथाद्युपासनानामनियमः कुतः ... उपलभ्यते ह्युपासनानुष्ठानानियमतो नोभाकुरुतो
प्प५ यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद तस्य विद्या ... नुष्ठानवचनानंतरमात्ते सत्युपासनस्यानुष्ठानानियम उपपद्यते एवमपा नप
पि७ सनन्यानंगत्वे निश्चिते सत्युपासनविधेः फलाकांक्षायां रात्रिसत्रन्यायेन वीर्यवत्तरत्वं कर्मफलात् उत्कृष्टफल भूतं फ मेव·
लमित्यवगम्यते किमिदं वीर्यवत्तरत्वं कर्मफलस्येवाप्रतिबंधः प्रतिबध्यते हि कर्मफलं बलवत्कर्मांतरफलेनता पु२
वंतं कालं तदभावोऽप्रतिबंधः सयप्रतिबंधः कर्मफलात्स्वर्गादिलक्षणात् उत्कृष्टफलभूतमेव फलं तदिदमुच्यते ह्यप
रमप्रतिबंधफलमिति अतः कर्माङ्गाश्रयाणामपि दृष्टफलत्वात् गोदोहनादिवत्कर्माङ्गोद्गीथाद्युपासना

३। चनएकमेवाद्वितीयमिति सर्वस्य ब्रह्मकार्यत्वेन तदात्म कत्वादेकधानुदर्शनं विधायाब्रह्मात्मकत्वेन सर्वविस्द्व
नानात्वदर्शनं निषेधतीत्ययमर्थः आत्मैव पूर्वं चित्तः सपद्यते [illegible] नेतीत्यात्मेत्यनुचेति प्रादेन प्रमाणान्तरप्र
तिपन्नप्रपंचप्रकारेण परामृष्टव्यनन्तर्भावि यत्र सेति सर्वात्मकत्वं ब्रह्मणः प्रपंचविलक्षणत्वं प्रतिपाद्यते तद्वे
नहि४प८ दवानेन रमणादेवेति अभ्यासाज्ञानदसाते औपनीयते अन्तर्गानहि सत्यते अव्यपितो न व्यपतेन [illegible] तीति प्रमा
णान्तरेणास्य विजातीयत्वात्मप्रमाणान्तरेणानुपदर्शयेति विशेषणीयत्वे सजातीयत्वात् न विपर्ययते एवमन्तरेवान्त रि४
र्बहिर्वा देशे वा नास्तज्ञात्वा तेन वर्तेनोपपद्यते यतस्तस्मिन् ब्रह्मपुरमध्ये कामाः समाहिताः ततस्त
पुरुषः वीनिसजातीयत्वं ब्रह्मणः प्रतिपादयन् सिन्नसत्यकामत्वादयो विधीयन्ते ननु एवं मयि नया उह आत्मानमनुविद्यव्रज
न्त्यतांश्च सत्यान् कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति स यदि पितृलोककामो भवतीत्यादिना सत्यकामा
दिगुणविशिष्टब्रह्मस्य सांसारिकफलं सर्वं च श्रवणान्मुमुक्षोर्ब्रह्मप्राप्तिः नेत्सत्यग्रहणं ब्रह्मउपास्य परविद्याफलं
च परंज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इतीदमेव ज्ञातः सत्यकामत्वादयो ब्रह्मप्राप्तो नेति संह्राय्यभित्य
तउत्तरं पठति [illegible] ननु परस्यानंब्रह्मोपसंपत्तिः उपस्थिते ब्रह्मोपसंपन्ने सर्वे उपलि
पविनिर्मुक्तः स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते अन्यथात्म न्यतपर्वोपसंपन्नेषु हेतोः सर्वेषु लोकेषु कामचार उच्यते परं
ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः स तत्र पर्येति जक्षत् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा २८

श्रीभा॰ रणमिति पुनः प्रकरणान्तरे पूर्वस्मिन्ननुवाके दहरविद्या हि प्रकृता दहरं विपाप्मं परवेश्मभूतं यत्पुण्डरीकं पुरमध्ये
५५ सं स्थं तत्रापि दहरं गगनं विशोकं तस्मिन्यदन्तस्तदुपासितव्यमिति अस्मिन्ननुवाके पद्मकोशप्रतीकाशं हृ
५३ दयं चाप्यधोमुखमित्यादिना हृदयपुण्डरीकाभिधानमस्य नारायणानुवाकस्य दहरविद्योपास्यनिर्धारणार्थ
त्वमुपोद्बलयति एवं प्रश्नप्रवृत्तमहोपनिषद्भवत्वादिति अथवा निखिलपरविद्योपास्यविशेषनिर्धारणार्थत्व
मयं क्षितिलिङ्गानि दृश्यन्ते न यानि परविद्यासु अक्षरशिवशंभुपरब्रह्मपरंज्योतिःपरतत्त्वपरमात्मादिशब्दैर्नि
र्दिष्टमुपास्यं वस्तु विहितं रेव प्राप्नोति रम्भतस्य नारायणत्वं विधीयते भयमीशुविद्यासु श्रुतानन्त्यनारायण
त्वविधानमस्य यस्मात् नारायण एव सर्वविद्यासूपास्यमक्षरपरत्वादिविशेषितानेदादिगुणकं परब्रह्मेति विशेष
तत्र६ निर्णयमस्यो बहुतरं लिङ्गं भवति लिङ्गाद्यायं विरूपश्यायिग्रस्तम्भतं वाक्यं बहुतरमस्तीत्यर्थः तद्धि प्रकरणाद्बली
यस्त्वं स्पष्टमप्यनेकार्थकं तिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये परदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति
पद्मकोशप्रतीकाशमित्यादिवचनं दहरविद्याशेषत्वमस्योपोद्बलयतीति तैत्तिरीयमप्रमाणेन सर्ववि नार
द्योपास्यनि र्धारणार्थत्वेवष्टने सति दहरविद्यायामपि तस्यैव नारायणस्योपास्यत्वे ... नह ५३
चनोपपन्नः ... मित्यादि द्वितीयानिर्देशेन पूर्वानुवाकोदितोपासनासंबन्धः प्रतीयते तस्मिन्
न्य दन्तस्तदुपासितव्यमिति तदुपासनेनैव स्वकर्मणो विहितत्वात्तदुपास्ये द्वितीयावपपन्नेः तिष्ठमेकं पुरु ५५

कृष्णस्येनोपा९९

नामनियमेनोपसंहारः श्रीमदानन्दतीर्थ...नंदहरविद्यायांतथाह आत्मानमनुविद्यव्रजंत्येतांश्च सत्यान्कामा
निति दहराकाशस्य परमात्मनउपासनमुक्त्वा पनांश्च सत्यानुक्ता निति गुणानामपि दृष्टयगुणपासनं विहि भा२
तं तन्न संशयः गुणाश्चिंतनेयितन्नतु गुणविशिष्टतया दहरस्यात्मनश्चिंतनमावश्यकमेव नीयमुत तन्नेति दहराकाशस्ये
मुसं४ वापहतपाप्मत्वादीनां गुणानां तत्पश्च सकृदेवा... ...: पात्र प्राक्पत्नान्न गुणतर्च
च५ तच्चिंतनं नैनावश्यं नीयमिति ... भगवदानवदेवेति भगवानवदावश्यं नीयमेवेत...: पदपिदहराकाशपक
मानौ६ पवापहतपाप्मत्वादीनां गुणानां च प्रथमचिंतितत्वात् ...पिस्वरूपमात्रानुवादगुणविशिष्टाकारस्यभिन्नत्वादप
हतपाप्मविजरत्वादिनागुणविशिष्टत यावोपास्यत्वेन विहितत्वात् ...स्वरूपेणानन्दे...स्यापहतपा
प्मत्वादिविशिष्टतयानुसंधानार्थमावृत्तिः कर्तव्या यथैव ... पुरोडाशमेकादशकपालं ... निर्वपेदिं
द्रायाधिराजायेंद्राय स्वराजइतीन्द्रस्यैव राजत्वादिगुणविशिष्टत्वेपि तत्तद्गुणसंबंध्याकारस्यभिन्नत्वात्त्रदाना
को४ वृत्तिः क्रियते ... नानादेवता... ...पनेनेति वीप्सया दहरवि
खं३ द्यानंतरमधीयते ... दिवि ... विष्णुधाम ... विष्णुं नारायणं देवमक्षरं परमं पदमि
त्यारभ्य सोऽक्षरः परमः स्वराडित्यंतेन ... किं सर्वप्रकृतविद्या एक विद्यात्वेन तदुपास्यविशेषणनिर्धार
णमनेन क्रियते ... सर्ववेदांतोक्तिपरविद्योपास्यविशेषणनिर्धारणमिति ... दहरविद्योपास्यविशेषणनिर्धा

श्रीभा-नमैश्थिताद्विषतिदिष्पत्तेनेनतुल्यकार्यत्वाहिकल्पमानत्रेष्टकवित्तवत्तत्क्षत्तुनिर्वर्त्तेनेननतदंगमूतामनश्थिता।
२९२ ५६ दयः क्रियानूपांत्वेतं मानेयच समेद्धीविवेवत्तनिर्हीयमाणदूर्शनाय श्रीतुयाहः एतं व्यावर्त्तयतियहुत्तंमनश्चि
तादयः क्रियामपक्रत्वनुप्रवेष्टानक्रियामयायवेतिनेनदक्तिवियानूयायवैनेवियानूपक्रत्वनवयिन्नत्वर्थः कुतः
निर्हीयमाणादूर्शनादनिर्ह्रियमाणंतावन्नेदं तेविद्याचितएवविद्ययाहैवैनएवंविदश्चितामवंतीतिवाझ्ननश्चक्षुरादिवा
पाराणामिष्टकादिवद्धयनानुपपत्ते र्मनसा संपादिताग्नित्वेनविद्यानूपत्वे सिद्धेविद्याचितएवविद्ययाहैवैनउति। वि५
वावधारणंविद्यामयक्रत्वत्वयेनविद्यानूपत्वस्यायनार्थमितिनिश्चीयतेरूप्पत्तेयानेवैषांप्राचीविद्यानूपक्रत्वत्ते
नै७ मनसैवाधीयंतेमनसैवाचीयंमनसैवग्रहास्यहांतेमनसास्तुवन्नमंसायांसन्यातंकिंचयज्ञेकर्मक्रियतेयत्किंचय न
मे वर्द्धत्तीयकर्ममनसेवतेषुमनोमयेषुमनश्चित्तमनोमयंक्रियतउतीदंचितेषुश्निषुयन्क्रियामयंयत्तीयंकर्मक्रिय। क८
93 तेतन्मनोनिर्वर्त्येषुमनश्चितायग्निषुमनोमयमेवक्रियतउतिवचनात्क्रतुरपिविद्यामयोत्रप्रतीयतेनत्ववि
धिपदाश्रवणात्फलसंबंधाप्रतीतेश्चेष्टकचितेनग्नयस्थापितक्रियंमयक्रतुप्रकरणाद्विद्यामयक्रत्वत्वयेन।
तं२ विद्यानूपत्वेबाधायेतनेत्याह श्रीक्रत्वादिवदीयक्त्वाङ्गनवाद्यः क्रतिलिंगवाक्यानांप्रकरणाद्बलीयस्त्वेन
क्रत्वाद्यवगतः क्रतुरेषांतदन्वयश्रुद्धवंलेनप्रकरणेनवाधितुनशक्यतेक्रतिनावन्नेहैवैतेविद्याचितएवेतिता
न्विनूणोतिविद्यया हैतएवंविदश्चितामवंतीतिविद्ययाविद्यामयेनक्रतुनासंवद्धामनश्चितादयश्चितामवंती ५६
वै

ण ब्रह्मत्वेनाभ्युपगमः परः इत्यादिश्रुतिप्रमाणनिर्देशात् प्रथमाध्येहितीयावेदिनव्याख्यांशेन दर्शितमुक्तत्वं व्याख्यानान्तरमाह ।
सं.त स्थितं स्था शिल्प्यामध्ये परमात्मानावस्थितः तत्रसमासे शिवसेतुः सोतनः परमः स्वतः दिति निर्देशैः सर्वस्मात्प
नारायणादेव सर्वं । तेजो यत्स्यादिति निर्णीयमानत्वात् प्रथमाध्येहितीयेति निश्चीयते श्रीशंकरविजये एक
वाक्यत्वात् क्रियामानत्वात् श्रीवाजसनेयके अग्निरहस्ये मनश्चितादयः श्रूयन्ते मनश्चितो वाक्चितः प्रा
णचितश्चक्षुश्चितः श्रोत्रचितः कर्मचितोऽग्निचित इति तत्र संशयः किमेते मनश्चितादयः संपादितैस्तेन विद्यारूप । संपदूप
पाश्रयः क्रियामयक्रतुत्वं प्रवेशेन क्रियारूपा आहोस्विद्विद्यामयक्रतुत्वं प्रवेशेन विद्यारूपाः प्रवेति विचार्ये क्रिया
रूपत्वं तावत्प्राप्तं सर्वविकल्पत्वादिनानित्यं शिलन संपादितानामेषाम् मनश्चितादीनां क्रतुत्वं प्रवेशाशङ्कान्ता ।
एतस्य देशकालविशेषभावात् पूर्वेणा सह इत्यादि इत्यादिनैककचितः स्यात् संप्रकृतत्वात् स च क्रियामय
क्रतुत्वव्यभिचारितेन ननु क्रतुसंबन्धिया नाना तन्त्रकरणाद् गृहीता मनश्चितादयस्तेनैककचितनाग्निना विकल्पमा
नाः क्रियानुपायस्य क्रियारूपाणामपि क्रियामयक्रतुत्वं प्रवेशेन क्रियारूपत्वं मानसग्रहवदुपपद्यते ।
यथा द्वादशाहे दशमेऽहनि मानसग्रहस्य ग्रहणासादनहोमप्रत्याहरणभक्षणात्वेनवि
...२ धानरूपस्यापि क्रियामयक्रतुत्वेन क्रियारूपत्वमेवं पूर्वोक्तश्रुतिरपि श्रीमत्स्तवे एककचितनाग्निना मनश्चि । त्वं२
तादीनां विकल्पः क्रियारूपत्वं चावगम्यते तेषामेकैकपवतामात्र्यावानऽसौ सर्वमिति सर्वस्य एककचितस्यात्वेवीर्य

आभा श्रीनावश्यमनिदेशाद्वांतरव्याप्यावस्यापि तत्स्यतयाभविनश्चयेन क्रियामयक्रत्वनुप्रवेशापयांस्यात यस्मा
९१ त्कस्याश्चित्सामान्यमात्रादतिदेशोपलब्धेरुपलभ्यते तत्र प्रयथ एवमन्त्रं तु यत्र तस्मिन्मंडले पुरुष इत्यादि श्रु
तेर्स्त्वादिसामान्यमात्रादतिदेशः नहितत्रमंडलपुरुषस्यमन्त्रं तु कत्र ह्रोकापत्तिलादेशप्राप्तिरपिभवतिय
वमिहापिमनश्चितादीनामिष्टकचितावज्ञावातिदेशमात्रेणेष्टिचिताग्निदेशानूपक्रियामयक्रत्वनुप्रवेशो क४
२६ नापिनभवितव्य मतः इष्टकचितायेनक्रतुद्वारेण यत्फलं तदेव मनश्चितादीनामपि विद्यामयक्रतुद्वारेण फ
लमित्यतिदेशाद्वगम्यते श्री परेण व प्राप्तेः स्यतान्हि पर्यंभ यस्त्वादनुबंधः परेण च ब्राह्मणेनास्यापि मनश्चि
ताद्यभिधायिनः ब्राह्मणस्यतान्हि पर्यंतर्हि पर्यत्वं विद्यामयत्वं विद्यामयप्रतिपादनं त्वमवगम्यते परेणान्हि ब्राह्मणे दौ
नाथवावलोक एषोग्निश्चितस्तस्यापएव परिश्रितान्यादिनासयोर्हैतदैलोक पराणानामनन्तं जमेतत्सर्वम दवेदर्द
पिसंपद्यत इति पृथक् फलाविधेयविधी यतन्त्यावेष्वानरविद्यादौ च विधेयविधीयते अतोग्निरहस्य क्रिये स्पम
न विषयत्वं नास्ति एवं तर्हि विद्यामयामनश्चि तादयोनु हृदारण्यके त्वंवक्तव्याः किमर्थमिहावबंधेनतेनो
च्यते भूयस्त्वात्त्वनुबंध इति मनश्चितादिषु संपादनीयानामग्न्यंगानां भूयस्त्वात्तस्त्रिधाविहितानुबंधः कृतः
श्री एकआत्मनः शरीरेभावात् सर्वास्तु परविद्यास्वरूपास्तोयासनस्वरूपवत्तुयासकस्वरूपस्यापिज्ञातव्यत्वा ९१
त्तत्त्रयाणामेवचैवमुपन्यासः प्रवृत्तिवक्ष्यतिचास्यप्रत्यगात्मनः परमात्मकत्वेनानुसंधानमात्मेनितरूप

क्षे:

94

र्वेदा१ सर्वाः तान्हेतानेवंविदे सर्वाणिभूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपतः इति तिं वाक्यं च पञ्चविदे चिन्वन्तीति समभिव्याहारो।
वाक्य पञ्चविदे विद्यामयक्रतुमते सर्वदा सर्वाणि भूतानि विचिन्वन्तीत्यर्थः सर्वभूतकर्तृकं सर्वकालव्यापि च
न ३ यन्मे मासं वा दिनं परिमितकर्तृकालक्रियामये एकचित्यार्थद्वारेण क्रतन्नुप्रवेशासंभव मलभमानं विद्या
मयक्रतन्नुप्रवेशो लिंगं भवति यत्नेदमुक्तं विधिप्रत्ययाश्रवणात् फलं सर्वथा प्रतीते अक्रियामया क्रतोरन्यो
न विद्यामयः क्रतुर्न संभवतीति तत्राह श्री अनुबंधादिभ्यः प्रज्ञानतरपृथक्त्ववदृष्टश्च तदुक्तं एकचित्वान्वपि
नः क्रियामयात्क्रतोर्विद्यामयोऽयं क्रतुः पृथक्त्वेनान्वंधादिभ्यः पृथक्त्वे हेतुभ्योऽवगम्यते अनुबंधाः यज्ञान्व
यिनो ग्रहस्तोत्रशस्त्रादयः मनसैव ग्रहा गृह्यन्ते मनसा स्तुवन्मनसा शंसन्नित्यादिना प्रतिपादिता आदिग्र
हेन स्तुत्यादयः पूर्वोक्ताः गृह्यन्ते अत्यादिभिस्तान्वंधैर्विद्यामयः क्रतुः पृथगवगम्यते यथा प्रज्ञानरपृ
थक्त्ववत् यथा प्रज्ञांतरं दहरविद्यादि क्रियामयक्रतोः पृथगवस्तं क्रतिभिरवगम्यते एवमेतदपि एवं चानुबंधा ११५
देवेभ्यो दिभिः पृथग्भूते विद्यामये यज्ञेऽवगते सति विधिः परिकल्प्यते इह दृष्टान्नुवादसंतरूपे श्रुतकल्प्यमाने विधिरत्र
न्याये पुत्रु कं वचनान्तिरवदर्शनादिति फलं चैतेना मे के क पचनावां सावान पोहविंशत्यादि दृष्टान्तः स्वक्रतुद्वारेणैकवि
मलं भवति तस्यार्थे यत्फलं तदेव मनश्चितादीनामपि स्वक्रतुद्वारेण फलमित्यवगम्यते अनुनरतिदेशेन तत्स्ववीर्यत्वात्
मार्गास्त्या वामात् क्रियामयक्रतन्नुप्रवेशोऽवगम्यते तत्तु तत्राह श्रीनमानान्यास अनुपलब्धे अनुबद्धलोकनापनि:
यात्स्वलो
कल्पते =४

श्रीभा० मेवप्राप्यमित्युक्तंभवति अत एवैवंक्रतुर्हास्मिँल्लोकेऽस्मिन्भवितास्मीत्युच्यते तस्मादप्यगात्मा प्राप्याकार एवा
५८ नुसंधेय उपलब्धिवत् ब्रह्मोपलब्धिवत् अप्यात्मब्रह्मोपलब्धिर्विहिता यथावस्थितब्रह्मस्वरूपविषया तथात्मोपल
ब्धिरपि यथावस्थितात्मस्वरूपविषये त्यर्थः कर्मस्वात्म स्वरूपानुसंधानेन कर्माणि यजेत स्वर्गकाम इति कर्मानु
ष्ठानमेव हि फलाय चोद्यते देहातिरिक्तज्ञातृत्वाद्याकारोऽवगतिः कालांतरभाविफलसाधनकर्माधिकारा मा१४
र्थेति तावन्मात्रमेवतत्रापेक्षितमिति न किंचिदवहीनं अङ्गावबद्धास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदं ओमित्येतदक्षर
मुद्गीथमुपासीत लोकेषु पंचविधं सामोपासीत उक्थमुक्थमिति वै प्रजा वदंति तदिदमेवोक्थमियमेव पृथि
वी अयं वाव लोक एष लोकोऽग्निश्चितः इत्येवमाद्यङ्गावबद्धा या उपासना भवंति ताः किं यासु शाखासु श्रूयंते
तास्वेव नियता उत सर्वासु शाखासूद्गीथादिषु संबध्यंत इति विचारः सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वे स्थितेऽपि प्रतिवेदं स्वर
भेदादुद्गीथादयो भिद्यंत इति तत्र तत्र व्यवतिष्ठेरन्निति फलतः का किं युक्तं व्यवतिष्ठेरन्निति कुत उद्गीथमुपासी
मा१४ तेति सामान्येनोद्गीथसंबंधितया श्रुतायां तस्यामेव शाखायां स्वरविशेषयुक्तस्योद्गीथविशेषस्य सन्निधानात्त
स्मिन्नेव विशेषे पर्यवसानं युक्तमिति तत्तच्छाखास्वेव व्यवतिष्ठेरन्नित्येवं प्राप्ते प्रत्याह अङ्गावबद्धा। तिरु
स्त्विति तु शब्दः पक्षं व्यावर्तयति नैते उद्गीथाद्यङ्गावबद्धा उपासनास्तास्वेव शाखासु व्यवतिष्ठेरन् अपितु स ५८
तिवेदं संबध्येरन् सर्वासु शाखास्विति त्यर्थः हिशब्दो हेतौ यस्मात्सर्वेषूद्गीथाद्यंगमात्रावबद्धाः तस्मादुद्गी

वाक्ये तिष्ठ इत्यंतिद्येति किमयं प्रत्यगात्मा ज्ञातव्यो भोक्ता हामुत्र संचारवत्त्वोनुसंधेय उत प्रजापतिवाक्यो
तै२ दितापहतपाप्मत्वादिस्वरूपः किंचु तं ज्ञात्वा या आकारमात्रत्वेके मन्यन्ते कुतः प्रत्यगात्मनः श
रीरभावात् शरीरवर्तमानस्य ताहृग्रूपमेवरूपं तावत्तेवानुसंधानेन तस्या लक्षितुमुपपत्ते न हि कर्म स्वविकृता
नां स्वर्गादिफलानि फलीत्वात् ज्ञात्वा व्यतिरेकेण फलान्यनुभवदशायां पादप्रांरूपं ताहग्रूपसाधनानुष्ठानदशा
यामनुसंधातव्यं तावतैव साधनानुष्ठानं तत्फलयोः सिद्धेरितिरिक्तानुसंधाने प्रयोजनाभावान्न दविष्टा
दिरूपितथैव नच वाच्य यथाक्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवतीति विशेषवचनादपहतपा
पा७ प्मत्वा कारएवानुसंधातव्य इत्येवं प्राप्तेनेवं तेयथोपासनं तदनुपास्य विषयत्वात्तस्येत्येवं प्राप्ते वदामः श्री पपा७
व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वान्न तु उपलब्धिवत् श्रीनत्वेतदनियतं ज्ञात्वा या आकार एवानुसंधेय इति प्रत्यगात्म
नः संसारदशायां मोक्षदशायां योव्यतिरेकः सोपहतपाप्मत्वादिकोनुसंधेयः मुक्तस्य मोक्षदशायां याहृशं
रूपं ताहग्रूप एवोपासनवेलायामात्मानुसंधेय इत्यर्थः कुतः तद्भावभावित्वात् तदुपपत्तेः यथाक्रतुरस्मिं
पपा३ ल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवतीति तैर्य योपासनेनैव भवतीति यथोपासनमेव हि प्राप्तिः श्रूयते नच
मे२ य एवरूपमात्रविषयं वेदमितिवत्तं प्रधानं प्रत्यगात्मनोप्युपास्यस्य परब्रह्म शरीरतयोपास्यकोटिनिवि
ष्टत्वात् अतः प्रजापतिवाक्योदितापहतपाप्मत्वादिरूपात्मकप्रत्यगात्मशरीरपरमात्मोपासनस्य तद्रूप

छांभा· वैश्वानरमुपास्तेऽहं हीत्वेष आत्मन इति । एवं वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरः इत्यादिना ते पुत्रे रूपा सर्वे रूपा
५५ अ२ ऽयं वैश्वानरस्तं चाहं ...नोऽवयवस्यैवोपासनेन कर्त्तव्यं परत्र यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वान
रमुपास्ते इति ...प्रदेशावच्छिन्नमात्रं वैश्वानरे उक्तस्याहं हीत्युपासनस्य समासेनोपसंहारः ...नन्तं ...।
परत्राह एवमेव समस्तस्य ...स्योपासने कार्य्यमितिष्टं फलनिर्देशात् यस्त्वेतमेवं प्रादेश मात्र
मभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्तीति वैश्वानरस्यावाक्य
भेदः यथाध्यात्मविद्योपक्रमे नामाद्युपासनं तत्फलं चाभिधाय ...वातिवदनियः ...इत्यादिना
ध्यात्मविद्यामुपदिश्य ...भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति तत्फलं च व्यपदिशति तन्नध्यात्मवि।
द्यापरत्वेपि वाक्यस्य नामाद्यवयवोपासनं तत्फलं चांगीक्रियते तद्वद्धाप्यत्र प्रादेश ...मितीयते ...कृत्स्नस्यात्म।
त्वमिति अध्यात्मविद्युलस्य समस्तस्यैव ज्यायस्त्वं आमागिता ...। एकवाक्यत्वावगतेः तथाहि प्राचीनशा
लादय उपमन्यवःतमुपक्रम्योद्दालकोऽहं वै भगवन्तो ...अयमात्मानं वैश्वानरमध्येतीति ...ध्यायाध्या तम४
मत्ति वैश्वानरात्मवृत्तस्योपमन्यवादयः पंचमहर्षयः उद्दालकमुपेत्य तत्र वैश्वानरात्मवेदनमलभमानास्ते
नच सत्राख्यपतिं कैकेयं वैश्वानरात्मवेदिनमुपसंगत्यात्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति पृष्ट्वा ५५
तत्सकाशात्परमात्मानं वैश्वानरं स्वर्लोकादिपृथिव्यंतशरीरमुपास्यमस्य ...तत्फलं च सर्वलोक सर्वभूतस्।

त्र१ थादयस्तेसर्वेत्रक्षेत्रयेतन्नएवयपिसवरभेदेनोक्तीपव्यक्तयोभियेतेतथापिसामान्योक्तीयकृत्यासर्वा व्यक्त यः
सविहितासतिनक्तविशुद्धसायोअमाणसतिसर्वप्रशाखाअत्यपन्यायेनचसर्वासुप्रशाखासुकन्तरेकस्मात् वे२
सर्वासिकस्यक्रतोः सन्निधानाकृत्वंयभुतोक्तीयादयोपिसंनिहिताइतिनेकस्यवंनिधिविशेषोः स्तीतिनव्यव
स्था श्रीमजारिवहाविरोधः वासाह्यः श्रार्थेआदिश्रोह्नजातिनडशासंख्यासाहप्रपक्रमतुव्यक्तमीतिसदह्येते
यथामंत्रादीनामेकैकशाखास्वाम्नातानामपिविशेषिणः क्रतोः सर्वशाखास्वेकत्वेनयथायथंकृत्यादिभिःस
र्वासुशाखासुविनियोगोनविरुध्यतेतद्वदित्याद्यविरोधः श्रीमन्नः क्रतवन्नपावनतपादिदर्शयति आ
मू.७ चीनशालाश्रोय मन्यवत्यारभ्यवैश्वानरविद्यां तातत्रवैश्वानरस्यपरमात्मात्रैलोक्यशरीरउपास्यः क्र
तः स्वर्लोकादित्यवाय्वाकाशाप्पृथिव्यवयवः तत्रयोर्मूर्द्धाआदित्यश्चक्षुर्वायुः प्राणआकाशः संदे
हाप्पस्थानस्यपृथिवीः आपोवस्तिः पृथिवीपादावित्यवयवविशेषाः तत्रसंशयः किमस्यत्रैलोक्यशरीर
स्प४ स्यव्यस्तस्योपासनंकर्तव्यंउतव्यस्तस्यसमस्तोपासनमस्यैवेतिकिंप्राप्तं व्यस्तस्येतिकुतः उपक्रमेव्यस्तोपा
सनोपदेशात् तथाह्यपदिश्यते औपमन्यवादयः किंलोकांवयाः कैकयमश्वपतिमुपसद्यात्मानमेवे
मंवैश्वानरंसंप्रत्यध्येषितमेवनोब्रूहीतिपप्रच्छुःसचतेभ्यः प्रत्येकंस्तोपास्यान्नरयमभ तीत्युक्तवें मूर्द्धा छ्रो२
दिष्वव्यस्तेष्ठपासनंतत्रतत्रफलंचोक्तवान् अन्यैवंप्रपद्यतिप्रियंभवत्यस्यब्रह्मवर्चसंकुलेय एतमेवात्मानं

श्रावनिविआपिन इति वा पाठः

श्रीभा॰ शब्दादिभेदाद्यदादिशब्दे नाभ्याससंख्यागुणप्रक्रियानामधेयानि षट्‌ शब्दान्तरादिभिस्तत्र विधेयभेदहेतवो नुवंप
१०० भेदाद्यंप्यते यद्यपि वेद उपासीतेत्यादयः शब्दाः प्रत्ययावृत्त्यभिधायिनः प्रत्ययाश्च ब्रह्मैकविषयास्तथापि तत्र
त्मकरणादि न ज्यादेककारणत्वापहतपाप्मत्वादिविशेषणविशिष्टब्रह्मविषय प्रत्ययावृत्त्यवबोधिनः प्र
त्ययावृत्तिरूपा विद्याः भिंदंति ब्रह्मप्राप्तिरूपफलसंबंधोपासनविशेषाभिधायीनि च निराकांक्षाणि वाक्यानि
प्रतिप्रकरणं विलक्षणा विद्याभिधायीनीति निश्चीयते अभिन्ने पि शब्दान्तरे कर्मभेद इत्यादिभिः पूर्वकांडोदितैः
सूत्रैः सिद्धे पि पुनर्विद्याप्रतिपादनं वेदान्तवाक्यान्यपि यज्ञानपराणीति कुदृष्टिनिरसनाय अन्ते विद्याभेद उक्ति
स्थितं श्री विकल्पो विशिष्टफलत्वात् ब्रह्मप्राप्तिफलानां सद्विद्यादहरविद्यादीनां नानात्वमुक्तं इदानीमासां
विद्यानामेकस्मिन्पुरुषे प्रयोजनैक्येन समुच्चयो पि संभवति उत प्रयोजनाभावाद्विकल्प एवेति विचार्यते किं प्राप्तं
समुच्चयो पि संभवतीति कुतः एकफलानां भिन्नप्रमाणस्वार्थानामपि समुच्चयदर्शनात् दृश्यते हि एकस्यैव स्व
नं॥४ र्गादेः साधनानामग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां तस्यैव स्वर्गस्य भूयस्त्वाय तथा एकत्र पुरुषे समुच्चयः एवमिहापि
ब्रह्मानुभवभूयस्त्वाय तासां समुच्चयो पि संभवतीत्येवं प्राप्ते प्रचक्ष्महे विकल्प एव न समुच्चयः संभवतीति कुतः
५२ अविशिष्टफलत्वात्सर्वासां हि ब्रह्मविद्यानामनवधिकातिशयानंदब्रह्मानुभवः फलमविशिष्टं सर्वासां ब्रह्मविद्याना १०॰
निरतिशयः स एको ब्रह्मण आनंदः श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य पदायप्रथः पश्यते नु ... किन्नरीरमीधांपुरुषं ब्रह्मयोनिं तदा

वीत्यात्र भ्रमजन्यज्ञानमभवमवगानर्थं तत्सदुपसंहरणोपायान्तरापेक्षत्वमवगम्यते एवमेकवाक्यत्वे आगते सत्यपथ
विशेषरूपाभिवचनं फलनिर्देशाख्यं समस्तोपासनैकदेशानुवादमात्रमिति निश्चीयते न तु तत्र यथा वैश्वा
नरे द्वादशकपाले निर्वपेत्पुत्रे जाते इति विहितस्यैव कर्मणो एकदेशे पदष्टाकपालो भवतीत्यादिभिरनूद्यते तथा
समस्तोपासनमेव न्याय्यं न व्यस्तोपासनं तत्राधिकरणीयं तद्भूतीति व्यस्तोपासने अनर्थं ब्रुवती मूर्धा ते व्यपति
ष्यद्यन्मां नागमिष्य इति श्रुतेर्भविष्यत् यन्मां नागमिष्य इत्यादिका अत इदमप्ययुक्तं पञ्चप्रमोपासनसाम्य
मुक्तं तत्र दिनामाद्युपासनेषु न चेन्निष्फलं नामाद्युपासने व्यामेऽभौपासनस्यापि प्रापितफलत्वं श्रुतं एवम
वाति वदति यः सत्येनातिवदतीति तत्र पक्त्व भूमविद्यापर्यन्तेऽपि वाक्यस्य नामाद्युपासनानां सफलानां वि व
क्षितत्वं अन्यथा निरूपितफलत्वनिमित्तानिवादेन भूमविद्यात्वमनुपपन्नं अतः समस्तोपासनमेव न्याय्य
मिति नानाशब्दादिभेदात् इह ब्रह्मविद्याः सर्वाः ब्रह्मप्राप्तिरूपमोक्षैकफलाः तद्यथा भूमविद्या दहरविद्योपकोस ६५
लविद्या शाण्डिल्यविद्या वैश्वानरविद्या आनन्दमयविद्या अक्षरविद्यादिका एकत्वागताः प्रागवान्तरगतास्त्वो
दाहरणं अन्या याप्राणेकविषयफलाः किमेकविद्यैव अतवविद्याभेदः अनिशे प्राप्यते अत्रैवासां परस्परभेदे
समर्थितैतस्यैकरसा दहरविद्यादिकायां सर्ववेदान्तप्रत्ययो न्याय्यः किमाहं विद्यैव यथा मितिपुनः वेद्यस्य ब्रह्मणः
एकत्वात् वेदविद्यायाः रूपं शब्दोत्तमैक्याद्विद्यैक्यमित्येवं प्राप्तेऽभिधीयते नानेति नानाभूता विद्याः तत्तः

पाक्षेतिनिःश्रहयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तर मिति वर्त्तमानोपदेशान्रूपवाक्यानुराद्धि फलसंबंधोज्ञायते तवाक्येनेवा
व्यभिचरितक्रतुसंबंधमुद्गीथसंबंधेन विज्ञानक्रत्वंगभावस्य वाक्यान्तरस्य वर्त्तमानफलसंबंधिनं इति घोषवादमात्रं
स्याद्यथ श्लोकश्रौतं दिवम् अतो यथोद्गीथादयः उपासनाश्रयाः क्रत्वंगत्वप्रयोगविधिना नियमेनोपादीयंते
यान दाश्रितान्युपासनान्यपि तेन क्रत्वंगत्वाम्नातानि नियमेनोपादेयान्येव श्रीविद्यानिधि स्थानं विधानम्
न्यर्थः उद्गीथमुपासीतेत्युद्गीथांगानवबद्धोपासनविधानाद्वोपादाननियमः गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदिति
श्रुतिवाक्येऽधिकारांतरश्रवणाडुद्गीथांगभाव एव श्रुतिविधिरुपजीव्यते श्री[...] होतृसदनाद्धेवापिड
उद्गीथमनुसमाहरतीति उपासनस्य समाहारनियमोऽवगम्यते उद्गीथं वेदनं हानाव अन्येन समाधानं क्रतुस्य विहीनत्मुद्गीथवेदन
नियमेनोपादानं दर्शयति श्री[...] उपासनवगुणस्योपासनाश्रयस्य प्रणवस्य सोपासन
स्य तेन यं त्रयी विद्या वर्त्तते ओमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायतीति श्रावणाद्युक्ते श्वोपासनसमाहारो मिप
वगम्यते तेनेति प्रकृतपरामर्शित्वात् सोपासन एव प्रणवः सर्वत्र संचरति [...] उपासनस्य प्रणवसद्भावनियम
दर्शनाच्चोद्गीथाद्युपासनानामुद्गीथादिवन्नियमेनोपादानमिति प्राप्त उच्यते नवा [...] तत्सद्भावाश्रुतेः नचैतद
नियतत्वमुद्गीथाद्युपासनानां क्रतुवदुद्गीथादिवदुपादाननियमश्रुतिः अत [...] तत्सद्भावाश्रुते उद्गीथांगभा १०१
वाश्रुतेरित्यर्थः अंगभावे हि सं भावनियमो भवति एवमुद्गीथमुपासीतेत्याश्रितोऽपि तन्त्रदसमुदायेऽधिकारांतर

विद्वान्पुण्यपापे विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपैतीत्यादिभ्यः । ब्रह्मविदः स्वस्य परस्य च स्वयमनुभूयमानानन्त निरवधि
कातिशयानंदं भवति तद्वचनात्मनो ब्रह्मानुभवरूपफलविद्यायाः वाध्यते वस्तुनि अन्यपतिनसमुच्चयसंभवः स्व
र्गादिर्हि देशतः कालतः स्वरूपतश्च परिमितत्वेन तद्देशाद्यपेक्षयाभ्युदयत्वसंभवात्तद्दर्शिनः समुच्चयः संभवति
निरतिशयतद्विपरीतस्वरूपब्रह्मणि तत्र संभवति सर्वाश्च विद्या ब्रह्मानुभवविरोध्यनादिकमविद्यानिरसनमुखेन ।
ब्रह्मप्राप्तिफला इत्यविद्यादृष्टफलत्वात् सर्वासां विकल्प एव ब्रह्मप्राप्तिव्यतिरिक्तफलास्तु विद्याः इत्यादिकर्म
फलवदपेक्षं विकल्पेन समुच्चयेन वा तासां परिमितफलत्वेन भूयस्त्वापेक्षासंभवात् तदाह काम्यास्तु यथा
कामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् अपरिमितिः फलत्वाभावादित्यर्थः अंगेषु यथाश्रयभावः उद्गीथादिकर्म
त्वेनाश्रिता ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीतेत्यादिका विद्या किमुद्गीथादिकर्मवत्तयाक्रतुषु नियमेनोपा
देया उत गोदोहनादिवत् पुरुषार्थतया यथाकाममिति विशये नियमेनोपादेया इति प्राप्तं नन्वासां पुरुषार्थत्व
नाः नियमः प्रतिपादितस्तर्हि नानियमस्तद्धेतुः उपास्यप्रतिबंधफलमित्यन्तर्भूतं तद्देवहृतं पितृकं प्र
लिंगदर्शनेऽर्थतश्चाचार्याणां तत्रायंतनोभोक्तृत्वनियमदर्शनात् एकफलत्वमुक्तमुपासनाश्रयभूतांगी
१२ यादिवदुपासनानामपि तथोपादाननियमेवरूपवादेन तदुपलभ्येतेन गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदित्यादि
वदुपासनविधिवाक्ये फले संबंधः श्रूयते उद्गीथमुपासीतेत्युद्गीथादिसंबंधितयैवोपासनमवगम्यते यदेव विद्यया

दरायणः श्रीरङ्गाणामुपसंहारानन्तरमुपसंहारफलविद्यैकत्वनानात्वचिंतां कृत्वा इदानीं विद्यातः पुरुषार्थ इत्यवि
योगात्कर्मणा इति चिन्त्यते किं कर्मकृतो विद्यातः पुरुषार्थ इति भगवान्बादरायणो मन्यते कुतः शब्दा
त् श्रूयते ह्योपनिषदः ब्रह्मविद्यातः पुरुषार्थं ब्रुवन् ब्रह्मविदाप्नोति परं वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्य
वर्णं तमसः परस्तात् तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय यथा नद्यः स्यंदमानाः समु
द्रेऽस्तं गच्छंति नामरूपे विहाय तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमित्यादिः अत्र दू
वैपदीमन्यवतिष्ठते श्रीशेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः नैतदेवं यद्विद्यातः पुरुषार्था
वाप्तिः शब्दादवगम्यते इति नह्येतद्ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिशब्दो वेदनात्पुरुषार्थावाप्तिमवगमय
ति कर्मसु कर्तृभूतस्यात्मनो याथात्म्यवेदनप्रतिपादनपरत्वादतः क्रतुषु संस्कारद्वारेण विद्यायां ज्ञातु
र्शेषत्वात्तत्र फलश्रुतिरर्थवादमात्रं यथान्येषु द्रव्यादिष्विति जैमिनिराचार्यो मन्यते तद्वत् द्रव्यगुणसं
स्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्यादिति नन्वेवं कर्मसु कर्तुर्जीवादन्यो मुमुक्षुभिः प्रा
प्यतया वेद्य उपदिश्यते इति प्रागेवोपपादितं नैतदेवं उपपन्ने भेदव्यपदेशाच्च अनुपपत्तेस्तु न प्रा
शीयउत्तरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवादित्येवमादिभिः सूत्रैश्चैतदेव प्रतिपादितं सत्यादिसामानाधिकरण्येन जी ९२
वादनतिरिक्तमित्येतदपि अधिकं तु भेदनिर्देशादित्येवमादिभिः निरस्तं सामानाधिकरण्यनिर्देशश्चै

नं २ न श्रीयते न प्रापितदेंतरमेव यदेव विद्ययाकरोति [illegible] योपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति विद्यायाः क्र
तुवीर्यवत्तरत्वं प्रतिसाधनभावः प्रतिपाद्यते न क्रतुफलात् [illegible] क्रतुफलसाधनभूता विद्योद्गीथमुपा
सीतेति क्रत्वंगतया विधीयते क्रतुफलात् [illegible] फलसाधनतयावगतस्योपादानस्य क्रत्वंगभूतोद्गीथो
पासनया विनियोगो नोपपद्यते [illegible] पासनस्याश्रयापेक्षायां सन्निहितउद्गीथ आश्रयमात्रं भवति उद्गीथमुपक्र
त्वंगभूत इति [illegible] उद्गीथोपासनं [illegible] अधिकारित्वं एव क्रतोर्वीर्यवत्तरत्वेच्छा निमित्तमिदमधिका
रांतरमिति वीर्यवत्तरत्वं च क्रतुफलस्य प्रबलकर्मान्तरफलेनाप्रतिबंधः [illegible] अनेनाविलंबितफलत्वं नित्य
र्थः परीता दीनां तु यदेव विद्ययाकरोति तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति विद्यायाः फलसाधनत्ववद् पापश्लोकाय
सादातं६ [illegible] फलं प्रति साधनभावो न क्रतोः इति क्रत्वंगभूत [illegible] विनियोगादिराधाददंगभूतानां फ
लं प्रति साधनभावकल्पना नानुपपन्ने [illegible] फलश्रुतिरर्थवादमात्रं स्यात् [illegible] यतिचक्रं निरु
पासनोपादाननियमं [illegible] यजमानं [illegible] इति [illegible] ब्रह्मणो वेदने न [illegible]
[illegible] उद्गाता [illegible] तीनां वेदनस्यानियमे सत्येतदुपपद्यते अनेनालिंगेन [illegible] नां समाहारा
दिलिंगानामपि [illegible] अत नियम एवेति स्थितं इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते [illegible]
कमीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः श्रीमते रामानुजाय नमः श्रीगुरुभ्यो नमः [illegible]

श्रीभा० शेषत्वमेवेति न विद्यातः पुरुषार्थ इति लिंगमिदं प्रा यैमुच्यतामित्यत्राह श्रीतत्कृतेः कृतिरेव हि विद्यायाः क
३-४ र्मशेषत्वमाह यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति यत्कृतिप्रकरणाद् उद्गीथमात्र
विषयेति व्यवस्थापयितुं शक्यं यतः प्रकरणात् श्रुतिर्बलीयसी यदेव विद्यया करोतीति विद्यामात्रविषया
हीयं श्रुतिः श्री समन्वारंभणात् श्रीतं विद्याकर्मणी समन्वारभेते इति विद्याकर्मणोः साहित्यं च दर्शयते ऽ
ह्यनेनान्यायेन विद्यायाः कर्मशेषत्वसत्त्वं भवति श्रीतद्वतो विधानात् विद्यावतः कर्मविधानात् विद्या
कर्मशेषत्वमित्यवगम्यते आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुंबे । वृतस्मायदे
भ०१ शुचौदेशे स्वाध्यायादौ वेदमधीत्य इत्यध्ययनवतः कर्माणि विदर्थावबोधपर्यन्ताध्ययनवत एव विदधातीति अर्थाव भद१
बोधपर्यन्तं हि अध्ययनमिति स्थापितं अतो ब्रह्मविद्यापि कर्मस्वविनियुक्तेति न पृथक् फलायावकल्पते
100 नियमात् तस्मान्न विद्यातः पुरुषार्थः कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समा इत्यादौ विदः पुरुषार्थस्य
सर्वस्य कर्मसु नियमेन विनियोगात् कर्मण एव फलमित्यवगम्यते विद्यातः कर्मशेषमित्येवं प्राप्ते सूत्रमाह
श्री अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् श्रीतद्वाज्ञात्यदो व्याहृतः विद्यात एव पुरुषार्थः कुतः
अधिकोपदेशात् अशेषकर्तृजीवाद्विप्रत्यनीकानवधिकातिशयासंख्येयकल्याण गुणाकरत्वेना ३-४
धिकस्यार्थान्तरभूतस्य परस्य ब्रह्मणो वेद्यतयोपदेशात् भगवतो बादरायणस्य विद्यातः फलमित्येवं मतं

तदात्म्यमिदं सर्वं सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति चेतनाचेतनसाधारण्येन यः पृथिव्यां तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन्नित्यादि
तावगततत्तदात्मतयावस्थितिनिर्वचनरूपत्वव्यवस्थितेरितिवक्तव्यं अन्यादिभिरुपपादितं तत्र कर्मस्वरू कृष्ण २
शेषस्या २ पं मनोपाध्यात्म्योपदेशपरत्वेदान्तग्राह्या इति विद्यायाः कर्मोपासनं प्रति पाद्यते इत्यतिवेदान्तवाक्येषु वि
द्यायाः कर्मप्राधान्यं स्वरूपविद्विलिङ्गे सत्यज्ञानादिपदैः ब्रह्मणि तत्सामानाधिकरण्यनिर्देशान्न वेदान्तग्राह्यो देहातिरिक्त
जीवस्वरूपयाथात्म्योपदेशपरत्वादि तिवक्तव्यादभ्युपगमनीयमिति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः ननु च कर्तृसंस्कार
मुखेन विद्यायाः कर्मानुप्रवेशो न प्रायश्चित्ते वक्तुं वा न लौकिकवैदिकसाधारणत्वे नात्मनि चविततत्र संबं
[illegible] धित्वाभावात् नैव लौकिककर्मणः कर्तृदात्म्यनिविज्ञानेनापूपपन्नदेहातिरिक्तनित्यात्मस्वरूपस्य का
[illegible] र्तीर्ण्यापद्यान्तस्वरूपयति पादनम्बवित्तज्ञानत्वप्रवेशो न विरुध्यते इति विद्यायाः ज्ञानप्रवेशत्वान्न ह्युत
पार्थं कानिश्रुतज्ञानिलिङ्गानि यद्युपबृंहितसामानाधिकरण्यनिर्देशो नैव वेदान्तग्राह्याः जीवस्वरूपपर
इति निरीयितेतनत्राह श्री आचार्यैर्दर्शितत्वात् ब्रह्मविदां प्राधान्येन कर्मसञ्चारो हि रुपपतेऽश्वपतिः कैकयः
किल आत्मविन्नमस्तत्विज्ञानायोपगतान् ऋषीन् अस्त्याहं यक्ष्यमाणोऽहं वै भगवतो ह्रस्मीति तथा च जनका
दयोऽप्यविदितरेषाः कर्मनिष्ठाः स्मृति श्रुत्युपपतेः कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इत्याद्य सोपि स्वा
[illegible] रूपज्ञानं व्यपाश्रय इति अतो ब्रह्मविदेकं कर्मप्राधान्यं दर्शनाहि विद्यायाः कर्तुः स्वरूपवेदनरूप : त्वेनका

श्रीभा·टी· [illegible]र्जुनो विद्वान् कर्मत्यागदर्शनात् न विद्याकर्मणोः [illegible]मिदमुपपद्यते [illegible] विद्वान् कर्मानुष्ठानमननुष्ठानं च फलाभिसं-
९४ धिरहितस्य यज्ञादिकर्मणो ब्रह्मविद्यांगत्वात् तथाविधस्य कर्मणोऽनुष्ठानदर्शनमुपपद्यत एव इति च सर्वापेक्षा च
यज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति फलार्थस्य त्वेव यज्ञादेः कर्मणो मोक्षफलब्रह्मविद्याविरोधित्वात् तस्यानुष्ठानदर्शनम-
प्युपपन्नं न तु विद्यायाः कर्मांगत्वे कर्मत्यागः कथमपि नोपपद्यते यत्[illegible] तस्यैव विद्यायाः कर्मा[illegible]
[illegible]गत्वमवगम्यत इति तत्राह श्री [illegible] न सर्वविद्याविषयेयं श्रुतिरपि
तु उद्गीथविद्याविषयैव यदेव विद्यया करोतीति यच्छब्दस्यानिर्द्धारितविशेषस्योद्गीथमुपासीतेति प्रस्तुतोद्गीथ-
विशेषनिष्ठत्वात् न हि यत्करोतीति तद्विषये तस्यैव [illegible] विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति विद्यायाः कि-
यमाणां यच्छब्देन निर्दिश्यत इति हि वीर्यवत्तरत्वमुच्यते यद्[illegible]क्तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते इति विद्याकर्मणोः तं ६
साहित्यदर्शनाद्विद्याकर्मांगमिति तत्राह श्रीविभागः [illegible] न विद्याकर्मणी समन्वारभेते इत्यत्रोक्ते न्याये
न विद्याकर्मणोर्भिन्नफलत्वाद्विद्या स्वस्मै फलायैनमन्वारभते कर्म च स्वस्मै फलायेति विभागो द्रष्टव्यः शतवत्
यथा द्वे रत्ने विक्रयिणं यान्तं द्वयमन्वेति तत्रोक्तं सेवार्थं यातं रत्नार्थं यातमिति विभागः प्रतीयते तद्वदत्रापि श्री
[illegible]ध्ययनमात्रवतः श्रीयदुक्तं विद्यावतः कर्मविधानाद्विद्याकर्मांगमिति [illegible]क्तं वेदमधीत्य इत्यध्ययनमा-
त्रवतो विधानात् [illegible]ध्ययनविधिरेवार्थावबोधपर्यन्तं प्रवर्तयति [illegible]धानवदध्ययनस्यान्तरसाधिग्रहणमात्रेयर्था ९४

101

वृ२ तै२

लिंगानि तिष्ठंत्वेव तयोपदेशात् स्तावत्कर्तुः अन्ययात्मनोधिकस्यैव यंतर्वर्तिनाम् प्र त्यगात्मनि य ध्येयसंभा
वनीयानेंतरणकरस्यैवेयस्य निरस्तनिखिलहेयप्रत्यनीकस्य स्वसंकल्पकृतजगदुदयविभवलयलीलस्य सर्वज्ञस्य
सर्वशक्तेः वाङ्मनसापरिच्छेद्यानंदस्य जीवाधिपस्य कृत्स्नस्य परिपालिनः परस्य ब्रह्मणो वेदनोपदेशवाक्ये सुदर्श
नात् अथ यदतयापाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोपिपासः सत्यसंकल्पः न देवनवकुसांमजावेयेतितन्ने। सत्यकामः
ज्ञोऽस्य जनयः सर्वज्ञः सर्ववित् परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च स एकोब्रह्मणः आनं
दः यतोवाचोनिवर्तंते अप्राप्य मनसा सह आनंदं ब्रह्मणो विद्वान् बिभेति कुतश्चनेति एष सर्वेश्वर एष भूताधिप
तिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरणः सकारणंकरणाधिपाधिपोन चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः एतस्य वा अक्ष
रस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचंद्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषास्मादग्निश्चेंद्र दृश्य८
था४ श्च मृत्युर्धावति पंचम इत्यादिषु तस्माद्वेदनोपदेशे प्रोक्त कर्तुः अन्ययात्मनः स्वचोतकल्पस्याविद्यादिदोषसंबंधयोग्यस्य
रूपार्थः इति सद्भूतलिंगान्यपि निरस्यंते श्रीतत्वं तर्दशनिं यज्ञ ब्रह्मविदां कर्मानुष्ठान दर्शनाद्धि प्राक्कर्मावास
निना विधुराया अनेगतेपित त्वं दर्शनं ब्रह्मविदां कर्मानुष्ठानदर्शनमनैकांतिकमित्यर्थः अननुष्ठानस्यापि द
र्शनात् तद्यथा यते दृढब्रह्मविदां कर्मत्यागः अत एव कावषेयाः किमर्थं वयमध्येष्यामहे ... धर्म ... तं यष्टव्यामहे अथा प्रःकिम

श्रीभा० कारतिविद्वद्भो विरक्तस्य कामकारेणागार्हस्थ्यकर्मत्यागं ब्रुवदिदं वचनं ब्रह्मविद्यायाः कर्माङ्गत्वं दर्शयति यज्ञा
१०५ दिकर्माङ्गत्वे हि विद्यायाः विद्यानिष्ठस्य कामकारेणागार्हस्थ्यत्यागो न संभवति अतो न विद्याकर्माङ्गं श्रीउवा
हैव पुण्यापुण्यरूपस्य समस्तसांसारिकदुःखमूलस्य कर्मणो ब्रह्मविद्योपमर्दं प्रतिवेदान्तमधीयते भि चे२
द्यते हृदयग्रंथिः छिद्यंते सर्वसंशयाः क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे इत्यादिकं न हि विद्यायाः कर्माङ्गत्वेन
ऊप संगच्छते श्रीईशेनस्पष्टमाहेति च ईशेनः स्वाश्रमे ब्रह्मविदादीनां अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकमभि वा सप
च्छन विद्याकर्माङ्गं नन्दीशेन स आश्रमाः न संन्यसेद्यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिना अग्निहोत्रदर्शपूर्ण
मासादीनां यावज्जीवाधिकारः श्रुतेः श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनां चाप्रामाण्यापादनमाह यावदिति वैदिकवद्धि पाठे
102 तेदृष्टपूर्वे तत्र योऽयं धर्मस्कंधा ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीत्यादौ यावज्जी वृद्
वश्रुतिस्तु विरक्तविषया श्रीपरामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि। यदिदं त्रयो धर्मस्कंधा इत्यादौ वैदिके पा
ठे ईशेन सः आश्रमाह यत्पते श्रुतस्तं संन्यवेति नैतद्रूपयते एतत्त्रयो धर्मस्कंधा इत्येवमादिषु वाक्येषु तेषा
माश्रमाणां परामर्शमात्रं क्रियते अनुवादमात्रमित्यर्थः कुत एतत् चोदनात् अविधानादित्यर्थः न ह्यत्र वि
धिशब्दः यूयते त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यादिना हि प्रकृत ब्रह्मणः न ब्रह्मोपासनं स्तूयते ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीत्युपसं १०५
हारात् अतोऽन्यार्थमनुवादमात्रं क्रियते तेषामाश्रमाणां ये चारण्ये श्रद्धा तप इत्युपासत इत्यत्र देवयानविधिप

ममः ३

वसानात् उदहीनस्य च स्वाध्यायस्य फलवत्त्वात् कर्मोच्चोधित्वदर्शनान्निर्णीयफले तदर्थं विचारे पुरुषः स्वयमे
व प्रवर्तते ततः कर्मार्थी कर्मज्ञाने प्रवर्त्तते मोक्षार्थी ब्रह्मज्ञाने इति न विधा कर्मणां प्रत्युत अध्ययनविधिरेवार्था
वबोधे प्रवर्तयति तत्रापि न विधा कर्मांगार्थज्ञानादर्थांतरत्वात् हि चायां प्रयाज्योतिष्टोमादिकर्मस्वरूप
विज्ञानात् फलसाधनभूतं कर्मानुष्ठानमर्थांतरं तथापि ज्ञानस्वरूपात् ब्रह्मस्वरूपविज्ञानाद् अर्थांतरमेव।
ध्यानोपासनादि शास्त्रवाच्या पुरुषार्थसाधनभूतं नाविद्येति तत्तत्त्वतः कर्मसंबंधगंधोपि विद्यते श्रीनारायणा
मात् यदेतत्कुर्वन्नेवेह कर्माणीति आत्मविदं ज्ञानावाप्त्यनन्तर्यं यावज्जीवं कर्मानुष्ठाने नियमयतीति तत्रोपप
द्यते श्रुति यथा तत्र रूपनियमः फलसाधनभूतस्वतंत्रकर्मविषय इति विशेषहेतुरस्ति विषयानुसारविषय
कर्मतया ध्रुवपपत्तेः कर्माणि वहि सत्सिद्धिमाश्रिता जनकादय इति वत् विड्पत्त्वाप्रयाणाद्युपासनस्यानुवर्त्त
मानत्वादेवमर्थस्याभावेन चोद्यं परिहृत्य कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्यस्य वाक्यस्य मर्थमाह श्रीत्वं नयेन न मनिर्वा
२४ वाह्यं हौ धारणार्थः मितं सर्वं मिति विद्याप्रकरणं हि यावत् नयेत् सर्वदा कर्मानुष्ठानानुमतिरियं
विद्यामाहात्म्यात्सर्वदा कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते कर्मभिरिति हि विद्यास्तुता भवति वाक्यशेषश्चैवमेव दर्श
यति एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे इत्यतो न कर्मणां विद्या श्रीकामकारेणापि केऽपि चैवमेके
मन्त्रिनः कामकारेण च विद्यानि प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक

श्रीभा· न्यासिनां त्वं तेन तु सर्वाश्रमाणां च केवलानां ब्रह्मलोकप्राप्त्यं फलमभिप्रायप्रकाशितं नः सदा ब्रह्मध्यायिनो
९-८ योगिनो हि श्रेतेषां तत्परमं स्थानं यद्वै पश्यन्ति सूरयः इति तेषां च ब्रह्मनिष्ठानां ब्रह्मप्राप्तिरभिहिता यतोऽत्रे गृहस्था
श्रमतुल्यत्वं ऊर्द्ध्वरेतसः आश्रमा अपि दर्शयन्ति इति तत्प्रत्येयाः ये चेमे ऽरण्ये श्रद्धां तप इत्युपासते इत्येवं इति तपःप्र
धानाश्रमान्तराणां ये त्वपत्यादिहेतुयानविधानस्य तत्रापि तत्प्राप्तिरङ्गीकरणीया परामर्शोपन्यासे विधानपन्थे चारद्गृहस्था
मेक्षाप श्रमतुल्यत्वमप्यनुष्ठेयत्व मिस्तु यथा च विधिरेवाश्रमाश्रमाणां सर्वेषां नानुवाद इत्युपपादयितुमाह श्रीविधि
र्वा धारणा तु न वा प्राज्ञो वधारणार्थः विधिरेवाश्रमाणां धारणावत् यथादिष्टाग्निहोत्रेश्रयस्मात् समिधं या मत्वार्द्ध
रयनु उक्तवेद्व्यपरिहिदेवेभ्यो धारयतीत्यत्रानुवादस्तूपादयितवाक्यादुपरिधारणस्यामाम्नात्वा हि विधिराश्रीयते तद्वत्
श्रावस्त्याणां विधिस्तु भारतीयसर्वेषामादि इति तत्त्वात्राप्याम्नातत्वा हि विधिरेवाश्रयणीयः ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्
गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत् यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेदिति
जाबालानामाश्रमविधिमसन्तमिव कृत्वा यत् प्रत्यपरे श्र[illegible]यिवाक्ये षाश्रमप्राप्तिरवधार्याश्रयणीयेत्युपपा
दितं एवमाश्रमान्तरविधानान्ताश्रुतिर्यावज्जीवश्रुतिरयवाऽस्थाविधौ विरक्तविषया एवेति वेदितव्या अन्याश्र
ब्रह्मविदः कर्मणा माश्रयाणान्तद्वयपरकर्तव्यता विधायिन्यः ऋतं तपः सत्यं तपः श्रुतं तपः शान्तं तपो दमस्तप इति ध्यायान[illegible]
ऊर्द्ध्वरेतसश्च न स्मृति याविधार्मे हि यातः तु रुधार्थ इति सिद्धं श्रीस्मृतिमाचमपारानादिति वेदा पर्वतान् ३ ९-८

103

रत्वान्न ज्ञापि नाश्रमांतरविधिसंभवः आमि वा अपवदति हि श्रुतिराश्रमांतरं वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वा
सयत इत्यादिकाश्रुतं श्रौर्द्ध्वरेतसामाश्रमानं सतीति जैमिनिराचार्यो मन्यते भगवान् बादरायणाचार्यः साम्यश्रु
तेः ऊर्द्ध्वरेतस्याश्रमवदाश्रमांतरमप्यनुष्ठेयं भगवान् बादरायणो मन्यते कुतः साम्यश्रुतेः उपादेयत्वाभिम
तगृहस्थाश्रमसाम्येन हितेषामप्याश्रमाणां श्रूयते त्रयो धर्मस्कंधा इत्यत्र यस्य ब्रह्मसंस्थ्य रत्नत्वपर्यंत यावत् कीर्त
नेऽयं गृहस्थाश्रमस्येतरेषां च समेन अयं गृहस्थाश्रमस्यान्तवाक्यशेषो तत्वामेव संभवतीति तत्रापि रखपा
हमंतरेत्यर्थः= भ्युपेत्यतिमतं तदितरेषामपि समानमन्यज्ञातिनिवेशा मान्यनार्हं स्यात् धर्मस्कंधा यज्ञोऽध्ययनं दानं तपो ब्रह्मचर्या
मिति सर्वैः प्राह्यैरभीधीयते ब्रह्मचर्यं तपस्सो गृहस्थस्य संभवादिति प्रत्युक्तं त्रयो धर्मस्कंधा इति त्रित्वेन संकट सं १
स्य प्रथमो द्वितीयस्तृतीय इति विभागावचनात्तदयनेन यज्ञोऽध्ययनं दानमिति गृहस्थाश्रम उच्यते अध्ययन
प्राह्यो वेदाभ्यासपरः तपः प्राह्य न वैखानसः परिव्राजयोर्ग्रहणाद्भयोस्तत्र प्रधानत्वात्तप इति प्राह्यो द्विताय
लेशोन्नद्रः स च द्वयोरपि समानः ब्रह्मचारिणमीपकृत्य चर्य्या प्राह्य नाभिधीयते ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति पर
मेष्ठायमाणो ब्रह्मसंस्थ्य प्राह्यो योगिकः सर्वोश्रमसाधारणः सर्वेषामाश्रमिणां ब्रह्मसंस्थास संभवात् ब्रह्मणि सं
स्था संस्थितिर्ब्रह्मसंस्थ्यनं तच्च सर्वेषां संभवत्येव ब्रह्मनिष्ठा विकल्पाः केवलाश्रमिणः पुण्यलोकभाजः नैष्ठिक
ब्रह्मनिष्ठोऽमृतत्वमाप्नोतीति देवविस्पष्टमेवाभिमतं भगवता पाराशर्येण भाजा यज्ञाद्या ब्राह्मणानामित्यारभ्य ब्राह्मणं सं

श्रीभा॰ यप्रधानत्वं न्याय्यमिति चेत्सर्वाश्रमाणां नित्यानि सर्वेषां योगो विनियोगो मर्हतीति नतु[..]: विशेषविनत्वात् तद्विनियोगस्य
१०२॰ ख्यानानि श्रौतस्मृतीनि तु स्नानश्चैवमनुर्वैविस्तरेयाजेत्यादिना शमादीनामाख्यानानि विप्राप्यंते अत एव चा
ग॰३ मेवतश्च विनियोगाद्युक्तिम्यते न त्मात्र सर्वे वेदा नेशब्द्यानश्च तपःपारिप्लवप्रयोगतर्थः [..]तिपाधि
ष्पर्थः श्रीतन्यायैकवाक्योपपत्तेः आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिविधिनैकवाक्यतया पर्वपाद्व्याख्या
नानां विद्याविधयाश्रितान्यतानीति गम्यते यथा सा[..]वमाह कर्मविध्यर्थत्वं न पारिप्लवार्थत्वं श्रीमत
वर्द्ध पेचार्थी यनायनपेक्षा श्रीरुतिप्रशंसार्थं वांतरसंयाति विशेषणार्थं तु यं विनितं विद्यावंत इ हरतस्थाप्य
मिणासंतीत्युक्तं इ ईरेतस्त्वच मा हे हीत्यादिभिः सूत्रैः इदानीमरे इरेतसो यज्ञाद्यभावान्तरं भिक्षाविद्यानस
भवतीत्याशंक्याह अतएव चाग्नीधनाद्यनपेक्षेति यतत् इ इरेतस्याश्रमिणो विद्यासंपत्ते नचफस्यापरि
ग्रहं यतेश्रमस्योमृतत्वमेतीति निषेवमरायेप्रकृहात पर त्वपामत्तेपतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छंतः प्रव्रजंति
पर्व दंतो ब्रह्मचर्यं चरतीत्यादिकया अत एव चोइ इरेतस्य विद्याग्नी यना द्युनपेक्षा अग्नीपनं स्थापानेया
धानसर्वकाम्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिकर्मानपेक्षा तेषु विद्या केवलस्वाश्रमविहितकर्मापेक्षेत्यर्थः श्री
सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् यदि विद्यायज्ञाद्यनपेक्षैवाग्निहोत्रं तत्साध्यफलादिरपि स्वापितदनप १०७
पेत्र स्वाय पितमर्हति यज्ञादिश्रुतिरपि विविदिषंतीति याहात्कर्मणो विद्यांगतां प्रतिपादयति

इति यानीतिं यते सर्पपरस्मानां यस नमः परमः परार्चे त्रुमो यकरीय स्तंय जानी यकानि वाचयानि कन्तवयव भजो कीया
६२ दित्तु निमात्रपरागि आ दारिव डक्री पादि व्र रततमारिष्टि विधाना यानीति अत प्रति पादित मुपासन परत्वमंगी कृत्यापा
३२ सु२ सनस्वखरुषा यीं तेन कात्म इपासनानि यमउक्त : किं पुनरेति मा पुंसामीति क त: उक्रीया या उपादानाक्रत्वा भूतानि तुच्छी
याती न्युपादायते पांरतत मादित अतिपादितय पाजुक्कादी नाष्ट पिव्या दितं प्रति पादयन्तो वचन स्येयमेवज्जुहु:
स्वलोकि आहवनीयरत्यादिक स्पतनस्तु ति मात्र पर त्वं तथ ह्यापितदिद मा दंकोतेस्तु तिमात्र मुपा दानादि चेदितिऽकी तमितिर्द् तिप
तं प्रमामत्वान त्युक्री पादयोर सन माक्तितया प्रमाणानते एप्रति प ना: येन तत्माया सन्युक्तत्वन्त्य र्थे रतत माहित्वेना ति
न्तरेण न कीयादि विधि रत्र सन्निहित: येनेयमेवज्जुहु: स्वर्गलोक आहवनीय इत्यादि वन्नदेकवाक्यत्वेनयथाक
याचविधपातस्तु तिपरत्न माप्नी यते अत: कवीर्य वत्वादि फलसिद्धार्थं मुक्री पादि ष्वरततमा दिदृष्टि विधानमेव
न्याय्यं अी मान मा हाइ उपासीतेत्यादि मवयाह्यादि विधि परत्वमेव न्याय्यं विधि प्रत्यय प्रयुक्तोऽपि क्रियाया ह्येविधेय
मेव स्वार्थं मवगमयतितस्मादुपासनविधानार्थपताः क्रतय: पारिम वाचाति ते न विधायित नत्वात् अनर्दनो
रुवेदे वाद सिद्धि रिद्ध स्मृपियंथामो यजगाम हिनके त्वहरी ह तो यथा सैत्य वमादी निवेदाने व्याख्यानानि किंपरिरूसवभयो
गार्थान्युत विद्या विशेष प्रति पादनार्थानीति चिंता या माख्यानानि स्तनीत्या व्याख्यानानां पारिप्लवे विनियोगा त्रदि दिर

९१

श्रीभा॰ स्वशमदमादीन्यनुष्ठेयान्युक्तानीति चिंतायामंतरंगत्वाद्बाह्यकरणव्यापाररूपत्वात्कर्मानुष्ठानस्य शमदमादीनां त
१०८ द्विपरीतरूपत्वाच्चानुष्ठेयानीति शमदमादीनामेवोपदिष्टः बाह्यकरणव्यापाररूपकर्मस्वप्यन्तरंगत्वापि स विहि
तरूपकाबेतः स्यात् कुतः तदंगतयानुष्ठेयैः विधीयमानयानेषां विधेः तस्मादेवंविच्छांतो दांत उपरतस्ति
तिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदिति विधेरात्मन्येवेति समाधानरूपत्वेनाष्टष्ट परिकरत्वाच्छमा
दीनां विद्यानिर्वृत्तये तेषां शमादीनामवश्यानुष्ठेयत्वाच्च तान्यप्यनुष्ठेयानि न बाह्यकरणव्यापाररतहियच्छ्री
यरूपत्वेन कर्मणां शमादीनां च परस्परविरोधः भिन्नविषयत्वात् विहितेषु करणव्यापारो विहितेष्वप्र
भः योजनस्त्वेष्ववतदुपशमे ति न च करणव्यापाररूपकर्मस्ववर्तमानस्य वासनावशाच्छमादीनामुपादेय
105 त्वासंभवः विहितानां कर्मणां परमपुरुषाराधनतया तत्त्वसा द्वारेण निखिलाविद्यावासनाद्वि
परीतवासनोच्छेदनहेतुत्वात् अतो द्रष्टव्यस्य शमदमादयोप्यनुष्ठेयाः श्री सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये
विद्यायांनहत्वा ४ तद्दर्शनात् श्रीवाजिनांछंदोगानां च प्राणसंवादे न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति नानन्नं परिगृहीतं भवति न ह वा एवंविदि
किंचनान्नं भवतीति प्राणविदः सर्वान्नानुमतिः संकीर्त्यते। किमियं सर्वान्नानुमतिः प्राणविद्यानिष्ठस्य सर्वदा उत प्रा
णात्यय एव न तु विनियमायेति विशेषणानुपादानात् सर्वदेति प्राप्त उच्यते प्राणात्यय एवेति च शब्दो व्याख्येयः प्राणात्यया १०८
पन्नावेवेत्यर्थः कुतः तद्दर्शनात् दर्शयते ह्यन्यत्र ब्रह्मविदामपि प्राणात्ययापन्नावेव सर्वान्नाभ्यनुज्ञा किं पुनः प्राण

अत आह सर्वापेक्षेति अग्निहोत्रादिसर्वकर्मापेक्षैव विद्या कर्मवत्तत्स्वरूपेण ज्ञातः यज्ञादिश्रुतेः तमेतं वे
दानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेत्यादिना यज्ञादयो हि विद्यासाधनत्वेन श्रूयन्ते यज्ञा
दिना विविदिषन्ति वेदितुमिच्छन्ति यज्ञादिभिर्वेदनं प्राप्तुमिच्छन्तीत्यर्थः यज्ञादीनां ज्ञानसाधनत्वे सत्येव यज्ञादिभिः
ज्ञानं प्राप्तुमिच्छन्तीति व्यपदेश उपपद्यते यथा असेर्हननसाधनत्वे सत्यसिना जिघांसतीति व्यपदेशः अतो यज्ञा
दीनां ज्ञानसाधनत्वमवगम्यते ज्ञानं च वाक्यार्थज्ञानादर्थनिरूपणं तं ध्यानोपासनादि प्राप्नुवाक्यविषादनमप
२६ न्यस्ततापत्रं स्यति नूनं निरतिशयप्रियमहरहरभ्यासाधेयातिशयमाप्रयाणादनुवर्तमानमोक्षसाधनमित्य
तो मस्माभिः इदं मेव व्यतिच आहुतिरमकृत् इयदे प्रादित्यादिना एवं तृत्पव व्याख्यानमस्त्रदरुद्धी यमानेनित्ये नैमि २६७
त्तिकैः कर्मभिः परमपुरुषाराधनरूपैः परमपुरुषप्रसादद्वारेण जायत इति यज्ञादिना विविदिषन्तीति प्राशस्त्य।
मप्रतिपाद्यते अतः कर्मवत्तत्स्वरूपस्य यज्ञादिनित्यनैमित्तिकसर्वकर्मापेक्षा विद्या अश्ववद्यथाप्रकृतग्राम
नसाधनभूतोऽश्वः सपरिकरबन्धपरिकर्मापेक्षः एवं मोक्षसाधनभूता विद्या नित्यनैमित्तिककर्मापेक्षा
[illegible] गतिरमादरतयमेव भगवान् यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं का
१८।५ र्यमेव तत् यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् यतः अहरहः अनुष्ठीयमानेन सर्वमिदं तत्तत्स्वकर्मणा नम्यर्च्य सि
द्धिं विन्दति मानवः इति श्रीरामसमाहुयेतः स्याजयापि [illegible] हितेष्वसंगतयातपाभवपक्ष हेयत्वात् स्वरूपस्य।

श्रीभा ब्रह्मविदामन्येषां च सर्वान्नीनत्वमापद्विषयमेव अत एव सर्वेषां कामकारे प्राप्ते कामकारस्य प्रतिषेधकः प्राप्तोऽ
९९ न्नेनैव विहितानां कारस्य प्रतिषेधकः प्राप्तः तस्माद्ब्राह्मणाः सुरां न पिबन्तीत्याप्यनानोत्स सृजा इतीति पाप्मनासं
सृष्टोऽनभवानीति मत्वा ब्राह्मणाः सुरां न पिबन्तीत्यर्थः श्रीविहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि यज्ञादिकर्माणि क्वाब्रह्मवि
द्भिस्तु कृतानि च यज्ञादीनि कर्माणि मुमुक्षुणा केवलाश्रमिणाप्यनुष्ठेयान्युत नेति चिन्तायां विषयमाह सतां ।
७४ केवलाश्रमिणो षत्वे नित्यानि त्यसंयोगविरोधः प्रसज्यत इति यज्ञादीनां केवलाश्रमधर्मत्वेन संभवतीति प्राप्ते उच्य
ते आश्रमकर्मापीति आश्रमकर्मापि भवति केवलाश्रमिणाप्यनुष्ठेयानीत्यर्थः कुतः यावज्जीवमग्निहोत्रं जु
होतीत्यादिना विहितत्वात् जीवननिमित्ततया नित्यवद्विहितत्वादित्यर्थः तथा विद्यां गतया च तमेतं वेदानुवच
नेनेत्यादिना विहितत्वाद्विद्याशेषतयाप्यनुष्ठेयानीत्याह श्रीसहकारित्वेन च ब्रह्मविद्योत्पत्तिद्वारेण विद्यासहका
रितयाप्यनुष्ठेयानि अग्निहोत्रादीनामेव जीवनाधिकारः स्वर्गाधिकारवद्विद्याधिकारोपि शक्यो नोभयार्थत्वेन विरुध्यत नि५
इत्यर्थः [illegible] न ह्येवकर्मान्तरत्वमपि नास्तीत्याह श्रीसर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् सर्वथापि विद्या
र्थत्वे आश्रमार्थत्वेपि त एव यज्ञादय इति प्रतिपत्तव्यं न कर्मस्वरूपभेद इत्यर्थः कुतः उभयथाभयलिंगादुभयत्र श्रुतौ
यज्ञादिप्राप्तेः प्रत्यभिज्ञाप्य विनियोगात् कर्मस्वरूपभेदे प्रमाणाभावाच्च श्रीअनभिभवं च दर्शयति धर्मेणाया २०५
पमपनुदतीत्यादि श्रुतानेव यज्ञादिधर्मान्निर्दिशद्भिर्विद्याया अनभिभवं पापकर्मभिः कृत्वा प्रतिबन्धाभावं

106

८९ विद्उषस्तिः किल चाक्रायणो ब्रह्मविद्ग्रमतो मटचीहतेषु कुरुषु दुर्भिक्षाद् धिने कुरुषु इभ्यग्रामे वसन् न प्राने।
न प्राणसंशयमापन्नो ब्रह्मवियानि प्रानेय आणानां मन्नवत्साद् मोकांदमीपाढ्यं कुल्मांषान् खादन्तं भिक्षमा।
ण तेन चोच्छिष्टेभ्योऽन्ये न विद्यन्त इति प्रत्युक्तः पुनरप्येतेषां मे देहीत्युक्ते तेन चेभ्यो नोच्छिष्टेभ्य आदायदत्तान्
५४ कुल्माषान् प्रतिगृह्य अनुपानं प्रतिग्रहमिभ्येनाभ्यर्थितोऽपि उच्छिष्टं मे पीतं स्यादिति वदंश्चाक्रायणः किमेते कुल्मा
षा अनुच्छिष्टाऽ इतीभ्येन पर्यनुयोगे न वा अजीविष्यमिमानखादन्निति कामो म उदकपानमिति कुल्माषखादने
५८ स्वं प्राणसंशयापत्तिं स्नावन्नाखादनेन दृष्टं प्राणस्वास्थ्यादिष्टोदकपाने कामकारितं निषिद्धं स्यादित्युक्ता
खखादितशेषं जायायै दत्वा तान् याचरक्षितान् परेद्युर्यजने नाप्तिजीवयाजितवानिषुः पुनरपि प्राणसंशयमा
पन्नस्तानेवोच्छिष्टान् शोषितान् पर्युषितानखादद् अतो ब्रह्मविदापि प्राणसंशयापत्तौ सर्वान्नान्नमतिर
र्श्नादशाविशेषणाकीर्णं नमपि प्रा णाविदः सर्वज्ञानं तं प्राणात्ययापन्नो वेदेति निश्चीयते श्रीमत्याया आ
हारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवास्मृतिरिति ब्रह्मविद्योत्पत्तना वाहारशुद्धिविधानात् तदपि ब्रह्मविदां सर्वा
५३ न्नीनत्वमापद्दि षमवतात्मने एवं ब्रह्मविदामति प्राप्यतप्राणी नामपि सर्वान्नीनत्वस्यापद्दि पत्वात् प्राणादिदोऽन्यथा
लेः सर्वान्नमतिरायद्दि यथेवाप्यापि लभ्यते अपि चायद्दि यथमेव सर्वान्नीन तं ब्रह्मविदामन्ये यांच लभ्यते
प्राणसंशयमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसेति श्रीपादव्यातोकामकारे यतो।

श्रीभा॰ मेवज्यायः अनाश्रमित्व मायद्विषये शास्त्रस्यनाश्रमित्वमेवोपादेयमित्यर्थः अयोधर्मकाल्पधर्मकयोरतुल्यका-
१.१. र्यत्वात् लिंगाच्चस्मर्यतेइत्यर्थः स्मर्यते च शास्त्रे अन्याश्रमस्योपादेयत्वं अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विज
इत्यादिना निष्ठन्नब्रह्मचर्यस्यगृहस्थमार्यस्य चावेदयेस निदानलाभआय तु धीन तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिने-
रपि नियमातद्रूपाभावेभ्यः नैष्ठिकवैखानसपरिव्राजकाश्रमेभ्यः प्रच्युतानामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारोस्ति नेति चि-
५ धिमर्धि तायां विधुरादिवदनाश्रमेकोतिदीनां यानुग्रहसंभवादस्त्यधिकारइति प्राप्तेऽभ्युच्यते तद्भूतस्य तु नातद्भावइति तद्भा-
नैर्ढ वः पतत्याहतत्यर्थः तद्भूतस्यनैष्ठिकाद्याश्रमनिष्ठस्य नातद्भावः अतद्रूपाभावोऽनाश्रमित्वेनावस्थानं न संभवति न
द्रूपाभावेभ्यो नियमात् तद्रूपाणि तेषां नैष्ठिकादीनां रूपाणि तेषां धर्माः अन्यर्थः तेषामभावास्तद्रूपाभावास्तेभ्यः
प्रासेन्नियमात् नैष्ठिकाद्याश्रमप्रविष्टानां स्वाश्रमधर्मनिवृत्तिभ्यो नियच्छंति हि शास्त्राणि ब्रह्मचार्याचार्य
कुलवासी तृतीयोऽत्यंतमात्मानमाचार्यकुलेवसादयन्निति अरण्यमियात् ततो न पुनरेयादिति च संन्यस्याग्निं
न पुनरावर्तयेदिति च अतो विधुरादिवन्नैष्ठिकादीनामनाश्रमित्वेना ... वस्थानाऽसंभवान्नतानधिकारो
तिब्रह्मविद्याजैमिनेरपीत्यवधानेदर्शयन्नतंस्वाभिमतंदृढयति अथ यस्मात् नैष्ठिकादीनां ब्रह्मचर्यात् प्रच्युता-
तृ२ नां प्रायश्चित्तां ब्रह्मविद्यायामधिकारः संभवति अस्ति च प्रायश्चित्तमधिकारलक्षणे निरूपितं अवकीर्णिय- १.१.
शुश्रालभदिति अतः प्रच्युतब्रह्मचर्यस्य प्रायश्चित्तसंभवात् कृतप्रायश्चित्तो ब्रह्मविद्यायामधिकरिष्यतीति

दर्शयति अह्नरह्नरनुदीयमानैर्दिग्यज्ञादिभिर्विशुद्धे अंतःकरणेऽत्यन्तं कृष्यमाणा विद्योत्पद्यते अतस्तत्पदो
भयत्र यत्तादयः श्री अंतरा चापि तु तद्दृष्टेः चातुराश्रमिणां ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति विद्यासत्कारिणामा
श्रमधर्माणामिति बोध्यं ये तु नराश्रमानंतरावर्त्तिनो विधुरादयस्तेषां ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति नेति संशये आश्रम
धर्माणां कर्तृत्वाद्विद्यायामनाश्रमिणां चाश्रमधर्माभावात् अनधिकार इति प्राप्ते उच्यते अंतरा चापीति
तदाहः पत्त्वाश्रयापिः न प्राहः अथवा रातें अंतरावर्त्ति मानानामनाश्रमिणामपि विद्यायामधिकारोऽस्ति कुतः
तद्दृष्टेः दृश्यते हि रैक्वभीष्मसंवर्त्तादीनामनाश्रमिणामपि ब्रह्मविद्यानिष्ठत्वं तथाश्रमधर्मैरेव विद्यानुग्रहं विद्या
कंयवध्नं ये तेन दानेन तपसानाशकेनेति दानादीनामाश्रमेष्वनैकांतिकानामप्युपग्राहकत्वश्रवणात्तपयोर्हरि
नस्त्वविद्यानिष्ठत्व दर्शनादग्निहोत्रादिव्यतिरिक्तैरेव विद्यानुग्रहः किंचैतदनाश्रमिणामपि विद्याद
र्शनादाश्रमानियतैर्जपोपवासदानदेवताराधनादिभिर्विद्यानुग्रहः श्रूयते कहुं अपि च स्मर्यते अपि चाना
श्रमिणामपि जपादिभिरेव विद्यानुग्रहः स्मर्यते जप्येनापि च संसिद्ध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः कुर्यादन्यन्न वाकु
र्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते । ति संसिद्धिरुपायान्तरग्रहीतयोस्सिद्धो भवतीत्यर्थः श्री विशेषानुग्रहश्च न केवलंन्या
यस्मृतिभ्यामयमर्थः साध्यः श्रूयते चानाश्रमिणां तैर्दमैर्विशेषैर्विद्यानुग्रहः तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया
त्मानमन्विच्छेति श्री अतस्त्वितरज्ज्यायो लिंगाच्च तत्राहोऽवधारणोऽन्यतो नाश्रमित्वादितरदाश्रमित्व

श्रीभा० नीतिचिंतायां यजमानकर्तृकाणीत्याशंकयो मन्यते कुतः फलश्रुतेः वेदांतविहितेषु दहराद्युपासनेषु फलोपासनयोरेका
१११ श्रयत्वदर्शनादिह चकारस्तु फलं प्रति वं यन्तूपस्यांगोपासनफलस्य यजमानाश्रयत्वश्रवणादित्यर्थः न च गोदोहना
दिवदंगाश्रयत्वेन यजमानकर्तृत्वासंभवः गोदोहनादिवदध्वर्युकर्तृकप्रणयनाश्रयगोदोहनोपादानमन्येनाप्र
कर्तुं शक्यत्वात् केषुचिदेतस्यांगोपादेरसत्त्वादित्वान्नु संथानं यजमाने नैव तंत्रे प्राकृतत्व इति भाष्येणैवोच्यते श्रीमदार्त्वि
ज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रियते आर्त्विज्यमृत्विजः कर्मांगोपासनमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते कुतः
तस्मै हि प्रयोजनाय ऋत्विक् परिक्रियते फलसाधनस्य तस्यांगस्य कृतौ रूपादानायेत्यर्थः कर्मविधिषु विज्ञोपणेन
अर्थविग्भ्यो दक्षिणां ददातीति ऋत्विक्कर्तृकत्वं प्राप्तेण फलसाधनस्य तेषां कर्मत्वमृत्विग्भिरनुष्ठेयमित्यवगम्य
तेतदंतर्गतानि कायिकानि मानसानि च कर्माणि ऋत्विक्कर्तृकान्येव न च प्राकृतप्राप्ति तस्य निवर्तनं यत्र यज्ञांगो
पाद्युपासनं पुरुषार्थं तथापि क्रत्वर्थिकृताधिकारत्वात्क्रतोश्च तांगस्य ऋत्विक्कर्तृकत्वाद्देवविद्यया यत्करो
ति तदेव वीर्यवत्तरमित्यृत्विक्कर्तृकक्रियायोगित्वेन विद्यायास्तदेककर्तृकत्वश्रवणादृत्विक्कर्तृकाण्येतानिद
हराद्युपासनेषु ऋत्विक्कर्तृकत्वाश्रवणात् शास्त्रफलं प्रयोक्तरीतिन्यायाच्च फलिकर्तृकत्वमेव श्रीसहकार्यं
तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् तस्माद्ब्राह्मणः पांडित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् बाल्यं च पांडित्यं १२२
च निर्विद्याथ मुनिरिति बाल्यपांडित्यवन्मौनं न विधीयतेऽनूद्यत इति विभ्रमे मौनं पांडित्यप्राप्त्योर्ज्ञानार्थत्वान्या

108

मणि

तत्राह सूत्री नचाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् अधिकारलक्षणोक्तमपि प्रायश्चित्तं नैष्ठिकादीनां नतेषाम् नचाधि
सानां न संभवति कुतः पतनानुमानात्तदयोगात् नैष्ठिकादीनां प्रच्युतानां पतनस्य स्मृतेस्तस्य प्रायश्चित्तस्यासंभवात्
आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते द्विजः प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्महेति च तो धिकारलक्षणोक्तप्राय
पूर्वास श्चित्तमित्यत्र विषयं सूत्री उपपूर्वमपीत्येके भावमशनवत्तदुक्तं नैष्ठिकादीनां ब्रह्मचर्यप्रच्यवनमुपपूर्वमुपपात
तिपु कं न महापातकं गुरुतल्पादिव्यतिरिक्तत्वात् प्रायश्चित्तसद्भावं विद्यमानतामप्येके आचार्याः मन्यन्ते अशनवत् यथा मध्व८
मांसादिनिषेधस्य तत्प्रायश्चित्तं चोपकुर्वाणस्य नैष्ठिकादीनां च समानं तदुक्तं स्मृतिकारैः गुरुतल्पं चेतरदिति प्रीतिर
२१७ गुरुकुलवासिनो यदुक्तं तत्प्रायश्चित्तं मावर्षिधुन्नरेधामभ्यासमित्येवं भवतीत्यर्थः तदिदं द्वापीति ब्रह्मचर्यप्रच्यवने प्रा
यश्चित्तसंभवाद्ब्रह्मविद्यायोग्यतास्त्येव सूत्री बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च तदाहो मतान्तरव्यावृत्त्यर्थः उपपात २८
कत्वे महापातकत्वेपि एते बहिर्भूता एव ब्रह्मविद्याधिकारिभ्यः ब्रह्मविद्यामनधिकृता इत्यर्थः कुतः स्मृतेः पूर्वोक्ता धा६
२९ त्पतनस्मरणात् प्रायश्चित्तकल्मषनिर्हरणायैवेष्टं न चैवं प्रायश्चित्तादिकात्ते विद्यते तथापि कर्माधिकारान्तरवद्गुणः
द्विद्वे तु प्रायश्चित्तेन संभवति प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत्स आत्महेति स्मृतेरित्यर्थः आचाराच्च शिष्टा हि नैष्ठि
कादीन् भ्रष्टान् कृतप्रायश्चित्तानपि वर्जयन्ति तेभ्यो ब्रह्मविद्यादिकं नोपदिशन्ति अतस्तेषां नास्ति ब्रह्मविद्यायामधि
कारः सूत्री स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः कर्माङ्गाश्रयाण्युद्गीथाद्युपासनानि किं यजमानकर्तृकाणि उत ऋत्विक्कर्तृका

श्री भा· स्य देवे परा भक्तिर्नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य इत्यादिकाद्वाक्येन तिष्ठासेत् बाल्यस्वरूपं चानन्तरमेव वक्ष्यते बाल्यं च पां
१·१२ डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः स्यात् बाल्यपाण्डित्ये यथावद्वृद्धपादाय परिशुद्धे परिहृते ब्रह्मणो मननशीलो भवेत् त्रि
ष्ठ्यासनरूपविद्यायामेवं त्रितयोपादानेन लब्धसिद्धिर्भवति स्यादिदमत्र मौनं चानिर्विद्याथ ब्राह्मण इति अमौ मौनं च
नं मौनेन तत्र सहकारिकलापस्तु मौनेन च यथावदुपादानो विद्याकाष्ठां तदेकनिष्ठायां समेते तत्त्वं स्वः ब्रा। ८४
ह्मणः केन स्यादिति उक्ताद्यपायात् किमन्यो ब्राह्मणोऽस्तीति दृष्टेन स्यात्तेनेदृश एवेति येन मौनपर्यन्तेन ब्राह्म।
णः स्यादित्युक्तं तेनैवेदृशः स्यात् न केनाप्यन्योपायेने ति परिहृतं अतः सर्वेष्वाश्रमेषु स्थितस्य विदुषो यज्ञा
दिष्वाश्रमधर्मवत्त्वादित्यादिकं मौनवत्तृतीयविद्यायाः सहकार्यन्तरं विधीयते अयमर्थः स्यात् यदि सर्वेष्वाश्रमेषु स्थि
तानां विदुषां तत्तदाश्रमधर्मसहकारिणी मौनवत्तृतीयस्य विद्या विद्या ब्रह्मप्राप्तिसाधनमुच्यते कथं तर्हि छान्दोग्ये
हि समावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमारभ्य स खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तत इ
ति यावदायुषं गार्हस्थ्यधर्मेण स्थितिदर्शनमुपपद्यते इत्यत आह। श्रीकृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ तुश १·१२
ब्दश्चोद्यं व्यावर्तयति कृत्स्नभावात् कृत्स्नेषु भावात् कृत्स्नेष्वाश्रमेषु विद्यायाः सद्भावात् गृहिणो प्राप्तौ निर्दिनो।

109

डित्यं निर्विद्येति विदितमेव ज्ञानमप्यमुनिरित्यनूद्यते विधि प्राह्लोन यत्र श्रूयते तेन सहकार्यन्तरविधिरितिनह। इत्येवंप्रा
तो विद्यावतः विध्यादिवद्विधीयत इति यज्ञादिसर्वाश्रमधर्मः शमदमा दिश्च विधि प्राह्लोन्यते आदिर्होनस्त्रवण
मननेदध्येते सहकार्यन्तरविधिरित्य आपि विधीयत इति विधिः सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तं भवति यथान मेवेदा तं२
नवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेत्यादिना प्राप्तो दान इत्यादिनाच सहकारी यज्ञादिः शमदमादिश्चवि
धीयते यथा च श्रोतव्यो मंतव्य इत्यादिश्रवणमननेचार्थ आमे विद्यासहकारित्वेनयद्येते तथा तस्माद्ब्राह्मणः पां।
त्यादि डित्यं निर्विद्ये दिना पांडित्यं बाल्यं मौनमिति त्रयं विद्यावतः सहकार्यन्तरं विधीयत इति मौनं च पांडित्यादर्थान्तरमित्या
ह पक्षेणेति मुनि शब्दस्य पक्षेण प्रकृष्टमनन शीलेच्यासादौ प्रयोगादर्थान्तरं मौनं पांडित्यबाल्ययोर्हृदयोस्तृतीयं पय
त्य४ पं४ र्यं मुनिरित्यत्र विधिश्रंयोनश्रूयते तथापि प्रकृष्टमनन स्या प्राप्तत्वाद्विधेयत्वमंगीकरणीयं अथ मुनिः स्यादिति र
ईचमौनं श्रवणमात्रात्यनिमननाद्र्यांतरभजस्वपासनालंबन स्वं नंः मं शील नं तज्ञावनानूद्यं न देवं वाक्यार्थः पुनः२
ब्राह्मणो विद्यावान पांडित्यं निर्विद्यो पास्यं ब्रह्मतत्वं परिस्पष्टं परिहरंनिविदित्वा श्रवणमननाभ्यां ब्रह्म संवेदनं प्रति।
तम्येत्यर्थः तत्र भगवद्भक्तिरूतमत्वहृविकुनंयथा कंनाहं वेदैरित्यारभ्य भक्त्यात्वनन्यया शक्योऽहमेवंविधोऽर्जुन। त्रिश्वः१

न२ ८३

श्रीभा० यातत्वात्स्येन तिष्ठासेदित्यस्मिन्विषये न सैव ह्युत्पत्त्यसंभवः। तदेषां विद्याविरोधित्वश्रवणात् नाविरतो दुश्चरितान्नाशांतो
२२१ नासमाहितः नाशांतमनसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरित्यादिषु श्रीऐहिकं मुक्तमनमति यथेनतद्दर्श म२।६।२
नात् ॥ हि विद्या विद्याभ्युदयफला मुक्तिफला च तत्राभ्युदयफलासाधनभूतैः पुण्यकर्मभिः कर्मानंतरमेवो य सू३
उत्पत्तौ नानंतरं कालांतरे वेत्यनियम इति संशयः पूर्वकृतैः पुण्यकर्मभिर्हि विद्योत्पद्यते यथोक्तं भगवता चतुर्विधा सू४
भजंते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन इति तत्र यथेनेति च वितर्केत्यभावादनंतरमेवेति प्राप्त उच्यते ऐहिकमप्रस्तुतप्रति
मई बंध इति ऐहिकमभ्युदयफलमुपासनमप्रस्तुतप्रतिबंधे अप्रस्तुते प्रबलकर्मांतरप्रतिबंधे सत्यनंतरं तदुत्तरकाले नि
त्यनियमः कुतः तद्दर्शनात् दृश्यते हि प्रबलेन कर्मांतरेण कर्मफलप्रतिबंधाभ्युपगमः श्रुतो यदेव विद्यया करोति
श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति श्रद्धया फलस्य कर्मणः फलाप्रतिबंधश्रवणात् एवं मुक्तिफला। विद्यार्द
नियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः मुक्तिफलस्याप्युपासनस्य साधनभूतैरतिशयितकर्मभिरुत्पत्ता
वेवमेव कालानियमस्तस्यापि पूर्ववत् प्रतिबंधाभावप्रतिबंधरूपावस्थावधृतेः अत्राधिक्यहेतोः समानत्वादि
त्यर्थः सर्वेभ्यः कर्मभ्यो मुक्तिफलविद्यासाधनस्य कर्मणः प्रबलत्वात् प्रतिबंधासंभव इत्याधिक्याशंका मनवा
पि ब्रह्मविद्यपचाराणां पूर्वकृतानां प्रबलानां संभवात् प्रतिबंधसंभव इति परिहारः द्विरुक्तिरध्यायपरिसमा २२१
प्तिं द्योतयति इति श्रीभगवद्रामानुजविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः

यं सद्द्वारः तस्मात्सर्वाश्रमधर्मप्रदर्शनार्थोयं तद्विवरणाय संन्यासप्रत्यभिप्रायः नष्मिजपिकावोर्द्भिसर्गः पुत्रैषणाया
श्च वित्तैषणायाः लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्तीति पारिव्राज्ये कौतपर्मं अनिषाय तस्माद्ब्राह्म
णः पाण्डित्यं निर्विद्येत्यादिना पारिव्राज्यधर्मस्थितिर्हेतुकमौनतृतीयसहकारिविधानं प्रदर्शनार्थमित्याह॥
श्रीमौनवदितरेषामप्युपदेशात् सर्वेषणाविनिर्मुक्तस्य भिक्षाचरणरूपं कर्मोनोपदेशः सर्वेषामाश्रमधर्म
णामप्रदर्शनार्थः कृतः पूर्वं विधमौनोपदेशवदितरेषामाश्रमधर्माणा
मपि त्रयो धर्मस्कंधा इत्यादावभ्युपगम्य सम्यक्तत्त्वमेवेति ब्रह्मसंस्थआश्रमपदे प्राक् उपपादितमुख्यमेवब्र॥
ह्मसंस्थेपराह सर्वाश्रमिसाधारणत्वात् अतः सूक्तं यस्तादि सर्वाश्रमधर्मवन्मौनतृतीय॥
पाण्डित्यादिविद्यासहकारित्वेन विधीयत इति श्री अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बा
ल्येन तिष्ठासेदित्यत्र विद्योपयोगात्मपादेशतयाक्तं बाल्यस्वभावः कर्म बाल्यं बाल भावस्य च योवस्यादि वा
तिशयस्यान्नपादेयत्वात्कर्मैवेदयद्दशेतेन बाल्यस्य कर्मकामचारादिसर्वविषयो पादेयं उत इंभादिरहितत्व
मेवेति विशेषविशेषाभावात्सर्वमनुपादेयं नियमप्राप्ताणि च विशेषविधिना नेन वाप्यमेवं प्रासे निर्णीय
ग्र१ तेऽनाविष्कुर्वन्निति बालस्य यत्स्वभावाऽनाविष्कृत्वरूपं एकमेतदुपादानो वेदो न विद्यानुमानः अन्वयात् तस्यैवा॰ न्व१

श्री-भा. वाक्यसमानार्थेषु च वाक्यान्तरेष्वपि ध्यानोपासनयोर्मनसैव निदिध्यासितव्यः तत्र श्रवणेन प्रयुज्यते निदिध्यासनं ध्यायमान
२२४ इत्यादिषु ध्यायतिना वेदनमभिधीयते ध्यानं च चिन्तनं स्मृतिसन्ततिरूपं न स्मृतिमात्रं उपासिरपि तदे चिंतने २
कार्थः एकाग्रचित्तवृत्तिनैरन्तर्येण ध्यायतेर्दर्शनान्तरत्वेनार्थान्तरत्वमुक्तं च ध्रुवानुस्मृतिरिति द्रष्टव्य इत्युक्ते ध्यै २
भवतीत्यादावेवं स्वचनेसर्वपाशैर्विमादिषु वेदनादिष्वाहे दर्शनीयव्यतिनिर्दिश्यते ध्रौतिगोभ्यां निगदस्य
तिः स्मृतेश्चापमर्षोः वगम्यते स्मृत्यन्तेन दर्शनोपासनयोर्नैवेदनं स्मृतिसन्ततिरूपं दृष्टं प्रत्ययैकतानतया तय त्यय
र्यतिस्मृत्यन्तर्ध्यानं प्रसमीक्ष्य षड्भिर्नर्निष्पाद्यते तदेतिन्नाम दर्शनत्वमुक्ते वावेदनं ध्यानार्थः ध्यायाते
निरन्तरानुक्रिया रूपेति च इदमिदानीं चिन्त्यते किमसकृदावृत्त्यात्मप्रत्ययोपासितव्यस्तेनोपास्यस्तो पासितव्य इत्युतेन
तिकिं युक्तमसकृत्तेनेति कृतः इयासितः प्रयत्नात्मनो योनिर्वचनं ब्रह्मणो योनिरतेवाधिकनत्वेन दिव्या
थिकोपदेशान्तेनेलतोन्वयपदेनेत्यादिषु पदादितस्तावस्थित्यव्यक्त्तोपास्यानभावस्थितोपासने
दिव्यमाभिरप्यपयाम्भानाप्यात् यथाकृतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवतीति न्यायात्तस्म
तो वनिमित्ते वक्ष्यतः स्मृतेनोपास्यमितेवंप्रत्ये भिधीयते ध्यानेनेति तिन्नु शब्दो वधारणोऽद्वपासितव्य इत्येवो त्येर
पास्यमुपासितात्मप्रत्यगात्मास्वश शीरस्य स्वयं यथात्मानं तथा स्वात्मनो पिपरं ब्रह्मात्मत्वेनोपासीनेत्यर्थः कृतः २२५
एवं ह्युपाकृत्युपासितारः तेवा इत्थमहमस्मि भगवो देवते त्वं वै त्वमसीति उपासितव्यं यथान्तर्भूतब्रह्मोपासिता

श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ श्री आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ तृतीयेऽध्याये साधनभूतविद्याश्चिन्ताः अथेदानीं विद्या

तत्स्वरूपविशोधनपूर्वकं विद्याफलं चिन्त्यते ननु ब्रह्मविदाप्नोति परं तमेव विदित्वातिमृत्युमेति ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भ

वति य एवं वेद इत्यादिवेदान्तवाक्येषु ब्रह्मप्राप्तिसाधनतया विहितं वेदनं किं सकृत्कृत

मेव शास्त्रार्थः उतासकृदावृत्तमिति संशयः किं प्राप्तं सकृत्कृतमिति कुतः यस्य वेद इत्यादिषु च भवतीति वेदन

मात्रस्यैव विधानादसकृदावृत्तौ प्रमाणाभावात् न चावघातादिवद्वेदनस्य स्वप्रयोजनपर्यन्तत्वादाव

त्यर्थमावृत्तिरिति प्राप्ते वेदनस्य दृष्टोपायत्वाभावात् ज्योतिष्टोमादिकर्माणि वेदान्तविहितं च वेदनं परम

पुरुषार्थसाधनं प्रमाणान्तरानवगतपरमपुरुषार्थधर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थाविनिर्दिष्टफलमत उप

पत्तेरित्यत्र प्रतिपादितं अतो ज्योतिष्टोमादिवद्यथाशब्दं सकृत्कृतमेव शास्त्रार्थ इति प्राप्त इदमुच्यते आवृत्ति

रसकृदिति असकृदावर्तितमेव वेदनं शास्त्रार्थः कुतः उपदेशात् ध्यानोपासनपर्यायेण वेदनशब्देनो

पदेशात् तात्पर्यं तेन विन्दति ध्यायतीनामेकस्मिन्विषये वेदनोपदेशात् वाक्योपक्रमोपसंहारगम्य

ते तथाहि मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्युपासिनोपक्रान्तं भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य

एवं वेदेति विदिनोपसंह्रियते तथा यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्तः इत्युपक्रमे विदिनोपक्रम्य

मनु म एतां भगवो देवतां शाधि यां देवतामुपास्स इत्युपासिनोपसंह्रियते तथा ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादि

सदेवतस्य वेदस्य

श्री·भा· द्विः॥ मनो ब्रह्मेत्युपासीत स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते इत्यादिप्रतीकोपासनेषु आत्मत्वानुसन्धानं कार्यं न वेति
२२५ चिन्तायां मनो ब्रह्मेत्युपासीतेति ब्रह्मोपास्य तत्साम्याद् ब्रह्मणः प्रत्यगात्मत्वादात्मत्वेनैवोपासीतेत्येवं प्रा
प्ते भिधीयते न प्रतीके इति प्रतीके नात्मत्वानुसन्धानं कार्यं न हि सः न ह्युपासितुरात्मा प्रतीकः प्रतीकोपा
सनेषु प्रतीकस्यैवोपास्यः न ब्रह्मणः ब्रह्म तत्र दृष्टिविशेषणमात्रं प्रतीकोपासने हि नामादिब्रह्मणि [illegible] [illegible]
ब्रह्मदृष्ट्यानुसन्धानं न तूपास्यस्य प्रतीकस्योपासितुरात्मत्वभावानानुसन्धेयं न तत्रापि ब्रह्मैवोपास्यं
ब्रह्मणाऽप्यात्मत्वं सम्भवेन्मन आदीनामचेतनानामल्पशक्तीनां चोपास्यत्वायोगात्स्यात्प्रत्यनात्मनोम
न आदिदृष्ट्या ब्रह्मैवोपास्यमित्यत आह ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् मन आदिषु ब्रह्मदृष्टिः उत्कर्षान्न ब्रह्म
णि मन आदिदृष्टिः ब्रह्मणो मन आदिभ्य उत्कर्षात्तेषां च विपर्ययात् उत्कृष्टे हि राजनि भृत्यदृष्टिः प्रत्य
वायकरी भृत्ये तु राजदृष्टिरभ्युदयाय आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः य एवासौ तपति तमुद्गीथमु ५५
पासीतेत्यादिषु कर्माङ्गाश्रयेषूपासनेषु संशयः किमुद्गीथादौ कर्माङ्गे आदित्यादिदृष्टिः कर्तव्या उताऽऽदि
दृष्टि२ त्यादिषूद्गीथादिदृष्टिरिति उत्कर्षात्तन्निकृष्टे कर्माङ्गे आदित्यादिदृष्टिः उद्गीथादीनां च फलसाधनभूतकर्माङ्गत्वेना
दि२ फलेभ्य आदित्येभ्यः उत्कृष्टत्वादादित्यादिषूद्गीथादिदृष्टिरिति प्राप्ते आदित्यादिमतयश्चाङ्ग इति त्यादिर ११५
चशब्दोऽवधारणे कर्माङ्गेषूद्गीथादावादित्यादिदृष्टय एव कार्याः कुतः उपपत्तेः आदित्यादीनामेवोत्क

ऽहमिति कथमभ्युपगम्यते आत्मेति वा निरूपणमपि नूनं वाक्षिप्तं तद्यनिरूपणात् तानप्रमे
यत्वात् अतीतवर्ति: यथा आत्मनिविष्टात्मनोऽनात्मनो यथा आत्मा न वेद्यस्तात्मा परीक्षत आत्मानमनात्मनमपनिस्त
न आत्मा नानुमानप्रमाणतत्वेन वा सम्भूताः सोमवेदा: सर्वाः प्रजाः सदा पतन्ताः सत्तां निष्कारणं तदात्मप्रसिद्ध
मिति सर्वतस्सिद्धम् अनात्मना [illegible] तित्सर्वस्य विद्धि विद्वांन तत्त्वं [illegible] ज्ञात्वा तदनन्तात्मक्रिया
प्यनात्मक्रियात्मनः आत्मात्मनः तत आत्मानो यथा अन्यगात्मनः स्वाभाविकं अत्यात्मनात् देवोऽहम
[illegible] नष्टोऽहमिति न संयोगात् यत् अन्यगोऽनात्मानात् परमात्मन तत्साध्यहमिष्टे वा न संधानं पुरुषमित्येव
प्राप्ते तदुपपादितं सर्वं वृद्धी नाऽऽत्मैकनिष्ठेन सर्वं प्राप्ते नाऽऽत्मैकनिष्ठं मध्यमगं केन तत्त्वं वा अहमस्मि [illegible]
भगवो देवतेऽहं वै त्वमसि इति त्वमिति करोऽहमेवं तत: एवं चाप्ययोः आत्मा देवतात्मपात्रेः त्यो सा वत्सोऽहम
सीति न सर्वे सम्यक् कृत्स्नो ह्येष आत्मा स्वयं प्रतीत सर्वं तत्त्वगतोऽयमात्मनः सर्वं देतिश्चात्मनानन्तसंधा [illegible]
न निषेधः इत्यगात्मानं प्रेरितात्मनेति इष्टयात्मानं संधानं विधानं चाविरुद्धं अहमिति सत्त्वनयान
संधानं दर्शनात् संधानं निषेधो तु तनः स्वशरीरात्मानं नाधिकत्वात् संधानवत् आत्मनो विपर्यमात्मनो [illegible]
धिकत्वात् संधानात् पृथक्त्वात् संधानविधानं चराति तमधिक स्वरूपं [illegible] तस्य चस्वशरी
शरीरत्वान्निषेधवाक्यो कृत्स्नो ह्येष इत्युक्तं अनन्तत्वात्सिद्धमनेन तत्त्वोपास्यमिति सिद्धं श्री [illegible]

[illegible]

श्रीभा॰ कालविवर्जितं निवचनमेकाग्रतैकान्तदेशमादृतमदेशो नियतकृतिमनोन्तकृतस्तु निवारणशेषात् श्रीभा
११८ प्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टं तद्दिग्देशकालवर्जितमेकाग्रतः तस्मादासनमेकाग्रतावसंपादकं तत्प्रयाणात्
त्वदृष्टमनुवर्तनीयमिति विशेषः ये एकस्मिन्नेवाहनि शास्त्रार्थस्य कृतत्वान्नावर्तनीयमपरिसमाप्तमिति मामवं नी १३
यतेत्या प्रयाणादिति आमरणादनुवर्तनीयं कुतः तत्रापि हि दृष्टं उपासनो योगप्रवृत्त्या प्रयाणान्मध्ये
यः कालः तत्रसर्वत्रापि हि दृष्टमुपासनेष्वावृत्तेः स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यत इति
श्रीतदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् एवं विद्यास्वरूपं विशोध्य विद्याफलं चि
न्त्यते ब्रह्माधिगमे विद्याप्राप्तौ पुरुषस्योत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ भवतः यथा पुष्करपलाश
आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते तस्यैवस्यात्पदवित्तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेन १२८
नेत्युत्तराघाश्लेषः तद्यथैषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते क्षीयन्ते चास्य कर्मा
णि तस्मिन्दृष्टे परावरे इति पूर्वाघविनाशः एतावश्लेषविनाशौ विद्याफलभूतावुपपद्येते न वेति संश १२४
ये किं युक्तं नोपपद्येते इति कुतः नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीत्यादिशास्त्रविरोधात् अश्ले
षविनाशाश्रयदेशाश्च मोक्षसाधनविद्याविधायिवाक्यशेषगतः कथंचिद्द्विधास्तुतिप्रतिपादनेना
प्युपपद्यते न च विद्यापूर्वोत्तराघयोः प्रायश्चित्ततया विधीयते येन प्रायश्चित्तेनाघविनाशवदनेर ११८

113

नो षष्ठौ यमजैः आधिमादिदेवताराधनद्वारेणादि कर्मणामपि फलसाधनत्वेन तत्र दृष्टिरुक्तीयाद्येषां श्रीआ
सीनः संभवात्। श्रीतस्साधनत्वात्वेदान्तवाक्यैर्विहितत्वात् ध्यानोपासनादिशब्दवाच्यमसकृदावृत्तं संतत
स्मृतिरूपमिश्रकं तच्च तिष्ठन्नासीनः शयानः तिष्ठन्। कम्पविशेषाभावादनियमेनानिष्ठे ति दि२
आमस्य ते आसीनस्तिष्ठासीनउपासनमनतिष्ठेन्नशयानः संभवात्। आसीनस्यैवह्येकाग्रचित्ततास
भवः स्थितिगमनयोः प्रयत्नसापेक्षत्वात् शयने च निद्रासंभवात् पश्चाद्वारणाप्रबलतिचूर्णयेत्तद्याश्रय
आसीनः कुर्यात्। श्रीध्यानाच्च। निदिध्यासितव्य इति ध्यानं तूपलाऽउपासनस्यैकाग्रचित्ततावश्यंभावि
नी ध्याने हि विजातीयप्रत्ययान्तरव्यवहितमेकचिन्तनमित्युक्तं। श्रीअचलत्वं चापेक्ष्य। निश्चलत्वञ्च
पेक्ष्य पृथिव्यं तरिक्षादिषु ध्यानवाचोयुक्तिः। ध्यायतीव पृथिवी ध्यायतीवान्तरिक्षं ध्यायतीव
द्यौर्ध्यायन्तीवापो ध्यायन्तीव पर्वताः इति अतः पृथिवीपर्वतादिवदेकाग्रचित्ततया निश्चलत्वमुपास
कस्यासीनस्यैव संभवात्। श्रीस्मरन्ति च। स्मरन्ति चासीनस्यैव ध्यानं शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमा
त्मनः। नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरं तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः उपविश्या
सने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये इति। श्रीयत्रैकाग्रता तत्राविशेषात्। एकाग्रतांविहितदशकालविशे नि२
षाभावादेकाग्रतानुकूलो यो देशः कालश्च स एवोपासनस्य देशः कालश्च समे शुचौ शर्करावह्निवाल

श्री·भा· विरुद्धमनन्य नाविरतोऽनुभविताद्वित्यादिभिः प्रात्मैकप्रयाणादहरहरुत्पन्न मानायाउत्तरोत्तराति प्राप्यमा

शि पाविद्यायाइत्यविरतविरतिनिष्पा नावगमात् श्रीरतनभाष्ये संज्ञेव प्रातेन उत्तरपूर्वाघयोर्वि

१८२ घ यासंश्लेषविनाशावुक्तौ तस्यापुण्यस्याप्ये वमुक्तेनन्यायेनासंश्लेषविनाशौ विद्यापास्त्वाविद्याफल

न्यायविरोधितत्सामर्थ्यव्यपदेशात्तस्य भवति व्यपदेशः उभे उ हैवैष एते तरति सुकृतदुष्कृते इति निर्दिष्टः सर्वेपाप्मानोऽतोनिवर्तन्तइति सू४

तत्सुकृतदुष्कृतेधुनुते इति च सम्यक्ज्ञानस्य निष्फलत्वान्न सुकृतस्यापि पाप्मत्वव्यपदेशः सुकृतस्य शास्त्री श्र व५

यत्वात्तत्फलस्य स्वर्गादिदृष्टत्वाद्दीनात्व विद्यापापात्मविरोधशंकानिवर्तयितुमतिदेशः ननु विद्या

विशेषिका व्यापारकोयासत्वनिर्वेधत्वे पुण्यादिफलानीष्टान्येवकथं तेषां विरोधाद्विनाशउच्यतेत

त्राह पातेत्विति शरीरपातेतत्तेषां विनाशः शरीरयात्राहेतुतयाविद्यातत्त्वगमादृष्टफलानिसुकृता

नि तथातीत्यर्थः श्रीभगवान्प्रारब्धकार्यावेवतत्पूर्वे तदवधेः तदुत्पत्तेः पूर्वान्तरभाविनोः सुकृतदुष्कृ

तयोरश्लेषविनाशावुक्तौ ततः पूर्वभाविनोः सुकृतदुष्कृतयोः किमविशेषेणविनाशउतअनारब्धका कृ४

र्ययोरेवेति संशयेसर्वेषामेवैकं तत्त्वं विद्याफलस्याविशेषश्रवणादिघोषात्पुनरकालभावि

त्वाच्छरीरस्थितेः कुलालचक्रभ्रमणादिवत्संस्कारवशाद्युपपत्तेरविशेषेणाइति प्राप्तउच्यते श्र

नारब्धकार्यावेवतत्पूर्वे इति विद्योत्पत्तेः पूर्वे सुकृतदुष्कृते अनारब्धकार्ये अप्रवृत्तफलेएव विद्यावि १८

114

विद्यादिसद्भावितदर्मोऽपि परंब्रह्मवेदनमेवभवतीति ब्रह्मज्ञस्य पापलेपाविधीयते न तेनोविद्यार्थवादोऽप
भयाविनाशाज्ञेकत्वयदेश दुःखेवैधर्म्यादीयते तद्दर्शनमस्तीति विद्यामाहात्म्योपवृंहणस्य विद्यामाहात्म्यज्ञान
पं०२ तत्त्वबोधयोरप्येकविनाशानुपपत्त्येनेति त्वे निर्दिष्टविद्यामाहात्म्यमनवगम्यते एवं विदिशापकर्मण
क्षिप्यते एवं वास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते इत्यादिवाक्ये ध्यानतत्त्वमागमोक्तं दीयते कर्मणानेन शास्त्रेणास्य
विरोधः भिन्नविषयत्वाज्ज्ञानकर्मणोः फलजननसामर्थ्यं तु भिन्नविषयेऽस्त्येव ज्ञानपावित्र्यायाः प्राकृ
कृतानां पापानां फलजननशक्तिविनाशसामर्थ्यं मानानां च फलजननशक्तिप्रतिबन्धक
त्वाभासमर्थ्यं च प्रतिपादयतीति द्वयोर्विषयोर्भिन्नत्वात्प्राप्तिर्न लघोरेस्मात्ति वा एकामन्यं विषयो
द्वयोः प्रमाणयोरपि विषयभेदात्प्रामाण्यमेवमत्रापीति न कश्चिद्विरोधः यद्यप्यज्ञेयकराणां वैदिकक
र्मायोग्यता वा सनामानुपपत्तेः न प्रायश्चित्तप्रतिबन्धकरणं त्वज्ञानादिकृतानिपुरुषस्य वैदिककर्मा
योग्यतासञ्जानीयकर्माणि एवं प्रकृते प्रमत्वाय चकार्वीति यस्य विनाशकरणाचमृण्णायालक्ष्यं ते विना
शंकराणां शक्तिरपि परमपुरुषप्रीतिरेव तदेव विद्यावेदितव्यं प्रायश्चित्तयत्नेन स्वयमपि निरतिशयप्रिया
सतीवेघमात्रयत्वमपुरुषाराधनत्वनुपासनं रूपायसचयनं नित्यपरमपुरुषप्रीतिं विनाशयति ते वनि
प्राप्तोत्यनन्तकालमाप्यत्तिमित्वन्धरक्तवद्धपापश्री समर्थ्यतिं च प्रतिबध्नाति नहिदमस्मेयवचनं प्रमादिक

मुः१

पा१

श्री·भा· नत्वयोरुभयोरपि पुण्यैकर्मणोः प्रबलकर्मप्रतिबंधफलासाधुकृत्यानंतासंभवाद्येवानद्विषयमिदमेकेषां
श्राविनांचवनेनतत्पत्रसादायत्रपश्यंतिसुहृदः साधुकृत्यामितिविषयाश्लेषाविना निश्चनद्विषयाश्र शत्रु२
१९ नुष्ठितस्य कर्मणः फलप्रतिबंधसंभवपूर्वोक्तंसायति श्रीयदेवविषयेतिहि यदेवविद्ययाकरो
तितदेववीर्यवत्तरमितिश्रुतीयविद्यायाः कर्मफलप्रतिबंधफलत्ववचनेनान्यत्राछितस्यापिकर्मणः फ ..४
लप्रतिबंधः सूच्यते भतो विदुषोनुष्ठितप्रतिबंधफलविषयस्तु सुहृदः साधुकृत्यामितिपापिप
नर्के श्रीभोगेनतिनरे क्षपयित्वाथसंपद्यते यथोः पुण्यपापयोरश्लेषविनाशावुक्तौ तावामितवे
आरब्धकार्ये पुण्यपापे किं विद्यायोनिष्पत्तावसाने नश्यतः अवसाने शरीरांतरावसाने वेमनि
यमसंशये प्राप्ते तस्य तावदेव चिरं याव न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये इति शरीरमोक्षावसाने अथवा नद्रवसानेइति
शास्त्रनानेभोगेनेतितितशस्तुः यत्र आङ्गुमधः इ विआरब्धकार्ये पुण्यपापेत्वारब्धफलभोगेनतु
नै४ यथित्वांफलभोगसमाप्य नतं ब्रह्म संपद्यते एव पुण्यपापेतराकशरीरोपभोग्यफलत्वेन तच्छरीरावसाने नै४ सा४
यदाने अनेकशरीरभोग्यफलत्वेन तदवसाने संपद्यते भोगेनैव तत्पापि तयवनाशात्तु फलयोः कर्मणो
स्तस्य तावदेव चिरं याव न विमोक्ष्ये इति च भोगेन तयोः कर्मणोर्विमोक्षवचनेनैवावधितियमाम ११८
वगामतदेव ब्रह्मविद्यायाः आगत्त्वाछितमभ्यक्तफलमनारब्धफलं पुण्यपापरूपं कर्मानादिकालसं

पृ० पृ२

स्म१ तत्पतः कृत स्वयेः नमत्नावेस्तविदंपावस्तविनिमो ऽ यमपत्नस्इति याशी दयान विलंवावधिमनोः
नस्पुण्यापुण्यकभेजस्य भगवत्श्रीमन्मीमांसाविनिकेशासशीरस्यनिदेत्तमूलतोमृत्कारंगुवेयमा स्म२
णामस्ति श्रीअग्निहोत्रादिनुतन्कार्यायेवतदर्शनात् इतरस्याप्येवमसंशोध इति देघावत्त्वान्मत्के
नस्याप्यसंशोधउक्तः अग्निहोत्रादीनां नित्यनैमित्तिकानां स्वाश्रमधर्माणामपि तत्कृतत्व सामान्ये
ननफलस्याशेषादनिष्ठतो नत्व प्रानेशामस्थाते अग्निहोत्रादीनित्तिनतप्राहः सदृतांतरे प्यो वि
शेषणार्थः अग्निहोत्राद्याश्रमधर्माः फलाभावासंभवादनर्थे पापचनदर्शनेव चेतनकार्यार्थेन
नेषां विद्यालाभकार्यार्थेनहि विद्वान् ऽग्निहोत्राद्यनुष्ठानं ककर्त्तव्यमिदमवगम्यते तदर्शनात् तदप्यने
हितमेमं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन त्यादि नाग्निहोत्रादी
नां विद्यासाधनत्वं विद्यायाश्चाश्रयाणां दृष्टान्तार्थे याति शब्दाया अदृष्टदृष्टरूपा यत्तानदुत्पर्थमाश्रम
कर्माप्यदृष्टदृष्टं यथैव अन्यथाश्रमकर्मलोपे हि विनात कारणास्य विद्योत्पत्तिरेव न स्यात यद्यपि हो
त्रादि साधुकृत्या विद्योत्पत्तिः विद्योत्पत्तेः प्राचीनं च सत्कृतं पापलक्षपातकस्वित्वात् तकर्मणामस्
लभवेन विनष्टं भुक्तावशिष्टं च प्रारब्धफलं स्वदृष्टः साधुकृत्या मित्तं तत्को विषयः स्मात् श्रीमतो स्म२
मापितीकेषामुषः अतो ऽग्निहोत्रादि साधुकृत्यायाविद्योत्पत्त्यार्थायाश्च न्यायापि विद्यायां नियमात पूर्वो
भ१

का॰४

श्री-भा॰ णोवाचोमनसासंयोगमात्रं संपत्तिर्नतुलयमात्रमवाचमनसु सर्वैश्च सिद्धिप्राणोमनसि संपत्ति रूपनिरु
पपद्यते नक्तमपि तु र्यपूर्वं नतेजाग्रत्वनर्भवत्सिद्धियमनसि संपद्यमानेरिति श्रीनन्मनः प्राणउजरान्न न
११९ सर्वेन्द्रियसंयुक्तंमनः प्राणेसंपद्यते प्राणोनससंयुक्तेन मनोवृत्तिमान्तरकान्तरस्मनः प्राणे इतिवा
न॰ वचनात्प्राणेशाकान्मनसामर्थ्यादिसोम्य मनइतिवचनात् मनसोऽन्नप्रकृतित्वमवगम्यते अन्नस्यवनात्सूत्रम
ह्यजनेनत्यम्मायपत्वंसिद्धं आपोमयः प्राणइतिवा प्रकृतित्वं प्राणस्यावगम्यते अतो मनः प्राणेसंपद्यत
इत्यत्रप्राणपदेनप्राणप्रकृतिभूता आपोनिर्दिश्यन्ते तन्मनः संपत्तिरपि निगादेनयदंवस्यास्वकारणे तादि
लयइतिसंपत्तिवचनमुपपन्नंभवतीतिपरिहारः अन्नमयंहिसोम्यमन आपोमयः प्राणइतिम
५८ नः प्राणयोरन्नेनाद्भ्याप्यायनमुक्तं तेनन प्रकृतिभावो वैकारिको मनसश्चाकाशविकारत्वाच्चप्रा त्वं दि त्वादि
सास्यप्रा॰४१ णस्यवायुविकारत्वात् इत्यादि श्रीभाष्येतेनतदुपगमादिभ्यः यथावाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे
ति वचनात्प्राणे मनः प्राणयोरैक्यावगमनस्य संपत्तिस्तथाप्राणस्तेजसीति वचनात्तेजस्येव प्राणाः
संपद्यन्तइति प्राप्ते उच्यते सोऽध्यक्षेइति सप्राणोऽध्यक्षो करणाधिपो जीवे संपद्यते कुतः तदुपगमादिभ्यः
३२ प्राणस्यजीवे संगमस्तावदुक्तं एवमेवैनमात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्तीति जीवे ११५
वेनसहप्राणस्योत्क्रान्तिः श्रुतेनतमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामतीति प्रतिष्ठाचजीवेन तदुपपत्तिः कस्मिन्न

116

२५२

चितमनेनतेविनामाहात्म्याहिनउपपत्तिरितिविचार्येणोनवकालमत्रवृष्टिनेचनक्षिप्यतीतत्रयपुरुषनपूर्वसंवे
विदुषः सहद्रोगदह्र निपापेचहिपनइतिनिरवद्यः इति श्रीमद्भगवद्रामानन्दविरचिते श्रीवैयासिक
मीमांसाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः श्रीमते रामानन्दाय नमः वाङ्मनसि दर्शनाच्छ
सू॰४ ब्दाच्च अथेदानीं विदुषो गतिप्रकारं चिन्तयितुमारभते तत्र प्रथमं तावदुत्क्रान्तिश्चिन्त्यते तत्रेदमाम्नाय
ते अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामि
ति अत्र वाङ्मनसि संपद्यत इति वाचो मनसि संपत्तिः श्रूयते । किं वाग्वृत्तिमात्रविषयः उत वाग्विषये
ति विषये वृत्तिमात्रविषयेति युक्तं कुतः मनसो वाक्प्रकृतित्वाभावात् न वाक्स्वरूपसंपत्तिः नै
दी॰ म वाक्यादीनां मनोऽधीनत्वेन वृत्तिसंपत्तिः कथं विदुषः पद्यत इत्येवं प्राप्ते अभिधीयते वा
स्व५ ङ्मनसीति वाक् स्वरूपमेव मनसि संपद्यते कुतः दर्शनात् दृश्यते हि वागिन्द्रियोपरतेऽपि मनः प्रवृत्तिः
वृत्तिमात्रसंपत्तिपक्षे तदुपपद्यत इति चेत् तत्राह शब्दाच्चेति वाङ्मनसि संपद्यत इति वाक् स्वरूपसंपत्तेर्वा स्व४
चनश्रवणात् ननु वृत्तिमात्रसंपत्तौ न हि तदानीं वृत्त्युपरमे वागिन्द्रियप्रमाणानां उपलभ्यते येन वृत्ति
मात्रं संपद्यत इत्युच्यते मनसो वाक्प्रकृतित्वाभावाद्वाचो मनसि संपत्तिर्नोपपद्यत इति न तदा श
नसि संपद्यत इति वचनात् मनसा वाक्संयुज्यते नैव लीयत इति परिहर्तव्यं श्रीमन्नारायणवे
नै वर

श्री·भा· वाच्यत्वं स्यात्तेन यदा सर्वं प्रत्यक्षं तेन का माधेयस्य दि भिन्नानामनामीम्नोभवमनन्त्रम्मम [illegible]
१९ भिन्नीयतेन समानानां वा स्वनुपक्रमादिति विरुद्धो ध्यास्य नुपक्रमाद्ध्रुक्रांतिः समानानां वास्य नुपक्रमात् आनाम्
श्रा·२ पक्रमात् नाडी प्रवेशौ भिन्नार्थः विरुद्धोऽपि दिनाडी विशेषेणोक्त्रमयतिः [illegible] तेनैकावरुद्ध स्यसनाम
स्ता सां मूर्द्धन्यमभिनिः स्वेनैकानयोर्द माधवम्मननमेतिविधा न्यान्क्रमणोभवंतीति तेनाडीतिशेषे
णगतिश्रवणाद्धिरुद्धोत्क्रान्तिरवर्जनीयासा च नाडी प्रवेशाख्याविशेषाश्रवणात् समानात्प्रवेशात् क्र·५
३·६ णायां च विशेषः भूयस्तेन श्रयणेनेव स्वात्मानि स्क्रमति च स्त्रोवा मूर्द्धनो वा म्यतो वा शरीरदेशेभ्य
इति श्रतेनैकाचरदृयस्यैव नयाक्रमेकार्थ्यान मूर्द्धनोनिष्क्रमाणां विद्विषपड्लरदृहद्विषयपडृक्तं दृ·७ वि·
विरुद्धोः त्रैवास्त्वा तन्त्रावानइति नचोच्यते श्रमनतेवानुयोऽयंति वधाश्चोवधाप्रेणा अनुयोध्यशरीरे
115 ५५ क्रियादिसंबंधमये ध्रुवेवं स्वतन्तमन्त्रमेत पूर्वांशुयोरत्र्शेषविनाप्रानुपयांतिमनुच्यते यदा सर्वं प्रत्यक्षमनर ५५
म्यादिकयाक्रम्येन्तस्थः अप्रस्यासमममृतइति वाणात्ततदेहावायायोऽमृतत्वं भवत्विहिद्विषयमितस्थिमानुः
श्रीनदापीनिः समास्यापदेशात् प्रवृत्तेवनदस्मनतमदापदेहसंबंधस्येवेति ज्ञेयं क्ता: श्रीपीनेन्द्रा सं·२
रव्यापदेशात् अपीतिरप्ययोऽत्र समापिः सा चार्चिरादिना मार्गेणा देशविशेषगतेनिवन्धतेऽनन्दव १२·
स्यासमिः समासादेहसंबंधलक्षणो दिव्यपदिश्यते तत्स्याना वदेवाचिरं यावज्ज विमोक्षः षष्ठस्पइति

कांतेउ१ कांतोम विघ्या तिकस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति एवं जीवेन संपृष्टेन मरुतेन सा [illegible] संप
जिविदु आपा तेजसी पृच्छति य आप न [illegible] गच्छा सं पृष्टा ता गच्छ में पियम्न ना सा गगं गच्छतीति व ते२
ते३ चोनु विप्रष्टेन नरुन पीन ते पृष्टे तेः आपा तेजसी तिजीवेन संपृष्टा सा आपा तेजति संप तिष्ठा
सा स्पति: किं तेजो माधुरु न सरुते पृष्टवं षुन्न तेषिति विष्टापते जोमाय प्रच्छपा तेज सोति आप स्यने
ते४ मते पृष्टं सं पपन्न तिष्ठ तेन ततः पृथिवी मय आपो मय तेजो मय इति जीव स्वेन्वतः सर्वं भूतमय
तमूल तेः तन तेजः प्रभृति चैकैकस्मिन् कर्मेण संपन्नावपि पृथिवी मय इ मादिका कृतिरूपपद्य
ते प्रत्यमार जीवेनैकस्मिन् दीपनो हितैकस्मिन् एकैकप्रकार्यो समनानदृष्टीय तोयं न्यमतमकृति
असं६ स्वर्गीकृते न जीवे नोत्प्रति पपनामनूपेण्याक स्वातिता सो विवृतं निवृत्तं मेकैकोका स्वाणीति नाम
नूपव्याकरणायोग्यता [illegible] पत्रिवृत्कारणान्नयदि जेनानावीर्यां: स्य मूलातन्न सदृशं विना
नाप्राकृतकृता: स्तष्ट मम माग मत्कृत्याः समेत्यान्योन्य संयोग परस्परत माप्नपा: मरुतथा विशेषाना
ते३ हीउप्नन्यात्पतिं दतितः आपा तेजसी तिते जस्या हेन मतातत्व स्तेते मेव तेनो भिर्धीयते नोम्न ते घेव स ९३
पति: [illegible] प्यम क्रोति: किं विद्वद्विदुषो: समानाउनम
विदुष एवेति चिन्तायाम विदुष एवेति प्रामेकुतः विशेषो ऽकेवान्तर नवव चनाऽज्ञानभावाद्विदुषो य सेने

त्यविदुषः उत्क्रान्तिप्रकारमभिधायानंतरं कल्याणानंतरं कंकुर तत्र निवेद्य तेरपरियत्यं चाभिधाय पुनश्चान्तं कमेनास्ति य तत्त्व
इकरोत्यर्थं तस्माल्लोका॥२ चर्थंस्य कल्याणोऽजेनसमवनीयंते सन्मुक्तिता प्राप्यतां प्राप्तो तस्मात्तेनेह निःक्रमो विद्वा निहे वा॥५

श्री·भा· निष्कामत्वान्न तस्मादुत्क्रामन्ति प्राणा उत्क्रामन्तीत्युक्त्वेदं तस्य लोकाय कर्मणः इति नु कामयमानः संविहद्विषयं
१२१ परिसमाप्य अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव स
न् ब्रह्माप्येतीति विद्वदुत्क्रान्तिः प्रतिषिध्यते तथा पूर्वं मान्तिमायाप्रश्नेऽपि विद्वदुत्क्रान्तिप्रति ॥ षेधो यथा
ते अथ यत्र पुनर्मृत्युं नयतीति विद्वांसं प्रकृत्य याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियत उदस्मात्प्राणाः
दृष्टेनेतिप उत्क्रामन्त्याहो नेति नेति होवाचात्रैव समवनीयन्त इति चेन्न शारीरात्मत्वयात्मनः प्राणानामुत्क्रान्तिर्न प्रति
षिध्यते न शारीरात् न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति तत्र तस्येत्यनाथाकामयमानस्येति प्रकृतः शारीरोऽपप
ग्राहिपतिः७ याप्रश्नेऽपि नोक्तं शारीरत्वस्येति मथ्या प्राणानां संबंधित्वेन शारीरो निर्दिष्टो न तत्कोत्सपादानत्वेन
उत्क्रान्त्यपादानत्वं शारीरमेवेति चेन्न पादानापेक्षायामसंक्रान्तेः शारीरात्मसंबंधित्वात्क्रान्तस्मात्मनए
वसंनिर्दिष्टत्वेनापादानत यतिग्राह्यत्वात् किं च प्राणानां जीवसंबंधित्वे प्रश्नानां नान्त
बंधकत्वे प्रयोजनाभावात्संबंधमात्रवादिनमात्रप्रयात्वादानमेव विशेषण इति नियीयते यथा तस्य
प्राणा इति न चात्र विवदितव्यं प्रष्टो यत्केषामाभ्यदिनानामात्रायेषु शारीरो जीव एवापादानमिति १२१
योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीति शारीरात्प्राणानामुत्क्रान्तिप्रति
षेधाभावात्संप्रतिषेधो नोपपद्यत इति चेन्न तस्य तावदेव चिरमिति विदुषः शरीरवियोगकालेन ८

118

गर

६२ भ्यास्वतो भाविनिवृत्यपापं चंद्रेवराहोर्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामी

विर सू२ ति च ॥ श्रीसूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ इत उत्तरं पूर्वोपदिष्टे यानात्र विद्वदपः पुनः सूक्ष्मशरीरमनुवर्तते कुत

न२ इदमवगम्यते प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः नाडीनिष्क्रमणश्रवणेन धूमाद्यर्चिरादिनाविदुषस्तच्छ्रुतिभ्यः प्रमाणत्वादिति

चंद्रमसा संवादवचनेन शरीरसद्भावः अतः सूक्ष्मशरीरमनुवर्तते अत एवोपन्यासः ॥ श्रीनोपम

र्देनातः ॥ अतोपदास्यंप्रमन्त्रमेकाभावे स्पष्टदिशितमथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति

न६ वचनं तेषोपमर्देनात इति ॥ श्रीअस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा ॥ अस्य सूक्ष्मशरीरस्यैव कार्यत्वे विद्यमानत्वो

३१ पपत्तेः विदुषः कांतमरणसमयगमनात्मा ऊष्मा स्थूलशरीरे कश्चिदुपलभ्यते न तत्स्थूलस्य श

रीरस्यायमूष्मा अनवात्मपलब्धेः ननु ज्योष्माणः क्वचिदुपलब्धिर्विदुषः सूक्ष्मशरीरस्योत्क्रान्तिर्निवृत्य

नेति यास्यते तस्माद्धि दुष्टोपास्तमुपक्रमात् समानोत्क्रान्तिरिति सूक्तं पुनरपि विदुषः उत्क्रान्तिर्नेत्यभ

वलीत्याशंक्य परिहरति ॥ श्रीप्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्स्पष्टो ह्येकेषाम् यदुक्तं विदुषोऽप्युत्क्रान्तिः समा

नेति तन्नोपपद्यते [illegible] विदुष उत्क्रान्ति [illegible]

[illegible] उत्क्रान्तिप्रतिषे

धान्न चास्य प्राणा उत्क्रामन्तीति श्रुतेः सम्यग्दर्शनोदयमेवान्यपक्षाम नीत्युपक्रम्यते न प्रयोतनेवप्राणा

श्री·भा· यथाकर्मयथा [illegible]

१२२ [illegible] विरंचगाळंतीति गतोऽयमेतेनातिपरतरंति तानि परस्मिन्नात्मनि संपद्यंते कुतः तथा ह्याह श्रुतिः
तेजः परस्यां देवतायामिति पराद्धृश्रुतिः स्वाद्व्याख्यानार्थकत्वादित्यर्थः सुषुप्तिप्रलययोर्यथा
परमात्मसंपत्तिस्तद्वत् स्वोपभोगायात्मविश्रामस्तद्वदित्याह श्री अविभागो वचनात् सेयं परमा
त्मनि संपत्तिः किं आकृत्य लयवत्कारणापत्तिरूपा उत वाङ्मनसीत्यादिवदविभागरूपेति चिंतायां
परमात्मनः सर्वेषां योनित्वेन तत्कारणापत्तिरूपैव तेषामेतस्मिन्नविभाग इति अत्रेष्या चुःष्ट्य पर्द
ग्वाविभाग एव तत्संसर्ग इत्यर्थः कुतः वचनात् तेजः परस्यां देवतायामिति वाङ्मनसि संपद्य
118 त इत्यत संपद्यत इति वचनस्यात्रैव संगतत्वाच्च संसर्गविशेषवाचित्वात् तदन्यपक्षस्याभिधाने
रूपे प्रमाणाभावात् क्रांतिवेलायां कारणापत्तिप्रयोजनाभावाच्च तस्याश्चोक्तादित्यर्थः वचनाच्च श्री
तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधि
कया श्री एवं गत्युपक्रमावधि विद्वदविदुषोः समा उत्क्रांतिप्रकार उक्तः इदानीं विदुषो विशेषश्च ना३
ते तदेवमाभ्यायन्ते यानि चैकादशस्थानाद्युत्क्रामं मूर्धानमभिनिःसृतैकनाडीद्वारं भावजन्मत्वमेति १२२
विदुषः त्वाउक्रमणेऽभवतीति अनया नाडीनां शतनाधिकया मूर्धन्यया नाड्यैव विदुषो गमनमन्याभिर

नं

सपि२ त्संसंपत्तिवचनेन प्राणानां तस्मिन्काले शारीरादविदुषो वियोगः प्रसज्येत तेन यदेवयानेन यथा ब्रह्मसंपत्ति
र्नोपपद्येत । तस्मान्न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति देवयानेन पथा ब्रह्मप्राप्तेः प्राणैरविदुषोऽपि प्राणानां विश्लि
ष्टत्वं न तदुक्तं प्राणानां उत्क्रान्तिरपि पदार्थतो विदुषो विद्वद्वचनयोरविशेषेण परिहारः तस्य विदुषो विषयत्वं प्रश्नप्रति
वचनयोर्द्वयोर्विषयप्रसङ्गादर्शनात् तदविदुषः हानिगुरुत्वप्रसङ्गोऽपि द्वैविध्यार्थस्य भावोपासनप्रसक्तं त्वि
यमाणस्य जीवस्य प्राणाः परित्यागोऽस्तु तस्मान्नामवाच्य कर्माणि चेति तस्य च प्राणः पापानुस्मरणं ति १५
शाम्यतीत्येते ये चाप्यस्य पूर्वे कर्मप्रयुक्ताः तत्र वा पञ्चनिवृत्तौ जायते तथा स्वप्नेऽन्तःप्रज्ञानाद्विनयत
वस्थत्वं युक्तं उच्यते अतो नानाविदुषः अनेनाः विदुषस्तस्माच्छ्रीमान्ङ्का तिवचनं स्थूलदेहवन्ना
णानन्तं चेति अपि तु भूतसूक्ष्मवर्जं तत्परिग्रहणाच्च तीति प्रतिपादयतीति निरवद्यं धीसंपत्ते
न सर्वगतेन विदुषो विमुक्तं न तासां क्रान्ति रहितं मेकस्थितस्तेषां योगिनां तस्य मंडलं ब्रह्मलोकम
तिक्रम्य तेन यान्ति परां गतिमिति श्रीनान्तिप्रयोजनयायार श्रीकरणग्रामः करणाध्यक्षः प्रत्यगात्मोत्क्रा १६
न्ति वेलायां तेजः प्रभृतिभूतसूक्ष्मेषु लय एव तत्र युक्तं तेषां संपत्तिविदुषो न वियुक्तं इत्याशंक्य परि ह्त
नानि पुनर्नैव परिवृत्तानि भूतसूक्ष्माणि यथा कर्मयथाविधं तत्कार्यं वा नेति परमात्मनि
पर्यन्तः प्रतिपत्त्ये सर्वपरमात्मनि प्रलीनत्वं तत्र भोग्यरूपकार्यादर्शनात्तद्रूपभोगात्पदप्रेप्सन

किं२ चं२

श्री·भा·२ भवान्तं ह्मीनन्तस्यगमनेनो · पपन्नं इतिन निशायपि सूर्यरश्म्यनुसारः संभवति · त्वमनेहि निशायपि नि ८२
(१२५ उत्त्यो: दाघसमयैं · · पलब्धारश्मिसंभावः देहेनानाडीनां हिमाभिभवानुवृत्तिनां शोध्यान्तपलभ्यः श्रुयते
चनाडीरश्मीनां सर्वदान्योन्यान्वयः तथाश्रमहापथ आततउभौ ग्रामोगच्छतीमं चामुं चैवमेवैनन्नादित्य
स्यरश्मयउभौलोकौगच्छन्तीमं चामुं च अमुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते ता आसुनाडीषुसृप्ता आभ्योनाडीभ्यः प्रता ७।४
यन्ते तेमुष्मिन्नादित्येसृप्ता इति तस्मान्निशायपिरश्मिसंभवान्निशि मृतानामपि विदुषां रश्म्यनुसारेणोर्ध्व
सप्राप्तिरस्त्येव श्रीनिशिमेति वे न संबंधस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च श्रीइदमिदानीं विमृते विदुषो
८७ निशि मृतस्य ब्रह्मप्राप्तिरस्ति न तिष्ठति निशायां सूर्यरश्मिसंभवात् रश्म्यनुसारेणगतिर्निशायामपि
संभवतीति नन्वीति निशामरणस्य शास्त्रेषु गर्हितत्वात् परमपुरुषार्थलक्षणब्रह्मप्राप्तिर्निशामृतस्य
न संभवति शास्त्रेषु दिवामरणं प्रशस्तं विपरीतं निशामरणं दिवा च शुक्लपक्ष उत्तरायणमेव च मरणम्
इत्याद्यप्रशस्तानि विपरीतं गर्हितं तदिति दिवामरणनिशामरणयोः प्रशस्तत्वविपरीतत्वे चोक्ते न ताधम
प्राप्ति२ गतिहेतुत्वेन स्याता · मनोनिशिमरणमयोगतिहेतुत्वाम ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वमितिवेन विदुषः कर्म्मसंबंध
ढ१ स्ययावद्देहभावित्वात् तदुक्तं भवति अनारब्धकार्याणामयोगतिहेतुत्व · · नाकर्माणां विद्यासंबंधेनैव १२१
विनाशात् उत्तरेषां चाश्लेषात् आरब्धकार्यस्य संबरम देहावधित्वाद् देहपरित्यागे नमावाहि विदुषो निशि मृतस्या १०२

चे१

वाविदुषोगमनमित्ययंनियमउपपद्यतेनेतिसंशयः किंयुक्तंनियमोनोपपद्यतइतिकुतः नाडीनांप्र
१२ पस्तादितिसूक्ष्मत्वाद्दुर्विवेचनतयापुरुषेणोपादातुमशक्यत्वात्तयोर्द्धमायनमन्तमनमतिविद्धः
न्याउत्क्रमणेभवतीति यात्युक्तं कीमद्धांतिमनन्तवदनीतियुक्तमिमवृभामेप्रवृत्तम्‌ शताधिकयो
तिविद्वान्के नापिकयामूर्द्धन्ययैवनाड्योत्क्रामतिनत्वन्याविदुषोदुर्विवेचितत्वविद्वान्दिपरमपु
रुषाराधनभूतात्यर्थप्रियविद्यासामर्थ्याद्विपाप्रोत्कन्तनयात्मनोत्यर्थप्रियतामनुस्मरणायोगा
च्चप्रसादेनहार्देनपरमपुरुषेणानुगृहीतोभवतीतिमतधनदोकः तस्यैवस्यस्थानेहृदयमग्रज्व
लनेभवतितदग्रज्वलनेनप्रकाशितोयसानाडिमग्रज्वलनेनतत्रप्रकाशितमपरुषप्रसादेनप्रकाशि
तद्वारोविद्वानकोनाडीविजानातीतितयाविदुषोगतिरुपपद्यते श्रीमत्प्रमन्त्रमार्गेणीविदुषोहृ
दयात्केनापिकयामूर्द्धन्यमान्यानिर्गतस्यादित्य रश्मीननुसृत्यादित्यमण्डलगतिः श्रुतेनप्रथम
मैनस्मृत्रुरीत्युत्क्रामतिअथैतैरेवरश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमनइतितदनुसृत्यनुसारेणोवेप्ययंगतिनि
यतः स्मयतिनवेति चिन्तायांनिशिमृतस्याविदुषोरश्म्यनुसारासंभवादनियमः वचनंतयत्त
१८ प्रौतिविषयमितिप्राप्तउच्यतेरश्म्यनुसारीतिनिशम् तथार्थ्यवविद्वानदुर्ग्गच्छतिकुतः अथैतैरेवर
श्मिभिरिम्मवधारणात्नपारितिकन्तेह्य वकारेणार्थकः स्यात्‌ पट्टुगादि निशिमृतस्यरश्मिसं

श्री·भा· वर्तनेऽमुक्तकृत्ले गतौश्रुतेर्जगतः प्राप्तेनेमनत्एकयापात्मृतामेति मन्यया वर्तनेन पुनरिति तदाह श्रीयोगि
१२५ नः प्रति स्मर्यते स्मार्ते चैते नात्र ब्रह्ममूर्धन्य प्रतिमरणकालविशेषोपादानेन स्मर्यते अपितु योगिनो योगाङ्ग
त्वेन प्रति स्मार्तस्य नित्यविषयभूतेऽस्मिन्ने ये देवयानपितृयानाख्ये गती स्मर्येते योगाङ्गतया स्मर्तव्यतयानुदिनं स्म
र्तुं तथाप्युपसंहारे नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुनेति
ने ५ अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणमिति च देवयानपितृयाणौ प्रत्यभिज्ञायेते उपक्रमे च यत्र काले त्विति कालप्राधान्यका
लाभिमानिदेवतातिवाहिकपरः अग्न्यादेः कालत्वासंभवादन्ते त्वर्चिरादिमभिसंभवन्तीति विदितदेवया
वि० नान्तस्मृतिरत्र विद्यानिष्ठ मतिनीयते नब्रह्ममूर्धन्यप्रतिमरणकालविशेषः इति श्रीभगवद्रामानुजाचार्य
121 विरचिते शारीरकमीमांसाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः श्रीअर्चिरादिना तत्प्रथितेः विदुषब्र ९६
ह्मनस्य नाडीविशेषेण हार्दानुग्रहात् रश्म्युपक्रम उक्तः तस्य गच्छतोऽर्चिरादिनैव नीयते तत्र श्रुतिषु
३० मार्गप्रकारा बहुविधा आम्नायते कौषीतकिनावयपा पृष्ठ रश्मिलोका अपोऽनुश्रुयते एवमेव विदित्वा यकर्म ८४
नश्मिष्मतस्त्वपक्रमवद्ब्रह्मविद्यामपदिश्यामायने अयपदुवेदा स्मिं कृष्णं कुर्वन्ति यद्वचनाचिर्षमेवाभि
संभवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षापान्ष्षडुदङ्ङेति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादि २२४
त्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिप ५१२

ति१ पिंडप्राप्तिः सिद्धैर्दर्शयति च युतिः तस्मात् चंद्रस्य विम्बावनति मोक्षात् अयनमपमयासंति दिवाचरदक्षिणायन ये
६२ म्यादि वचनमविदितमयं योग्यनमपनेविदक्षिणगो भीतिशिष्टनयापि विदुषोक्रमशोमौदरतरुत्तः अत यो२
६२ गेंद्रतो दक्षिणायनेम्ननस्य क्रमप्राप्तिः सिद्धा अधिकारा अयणोदक्षिणाप्रमापनेपित्राप्ताने वबद्धि कानु२
मानेगत्वा चंद्रमसस्तः सापुज्यकमीतिदक्षिणापनेम्ननस्य चंद्रप्राप्तिश्च यागाद्व्रमससामानाचन या
२५ न तन्यर्यैवैत येनगोवाध्यानेपुनरनिवृत्तेततः ति पुनं वृत्ति अयगानमोक्षादीनांच ब्रह्मविद्यानिष्ठानाम
२६ नतयपमानमतीदादर्शनात् दक्षिणानेम्ननस्य ब्रह्मप्राप्तिर्नसंभवतीति तद्विशात्रम्न अविदुषांपित्वयानेन
पथा चंद्रमसस्याप्ता मानामेव पुनरावृत्तिः विदुषस्तु चंद्रप्राप्तस्यापि तस्माद्ब्रह्मणोमद्दिमानमाश्रोनीति
वाकाशेवानस्यदक्षिणायनम्नस्य चंद्रप्राप्तिर्ब्रह्मप्रपित्सतो विदुषो भ्रमदत्नमात्रमिति गम्यते वाका विद्
शेषाभावेपि पूर्वीकादेववचनात् भावाद्विदुषश्चंद्रप्राप्तस्यापि ब्रह्मप्राप्तिरनिवार्या भीष्मादीनां योगप्रभा
वात्स्वछंदमरणानांयत्प्रवर्तनात् पोमरणाभावात् स्वच्छंदर्शनार्थंतल्यानिथाचारः ननुचविदुषोम्नमृत्यु ५४
७२ नप्रतिपुनराव्रत्यनन्तरावृत्तिरुक्तनेककोविशेषविधिर्दर्शनेयत्रकालेत्वनावृत्तिमावृत्तिं चैवयोगि
नः प्रयातायोतितंकालंवक्ष्यामि भरतर्षभ अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासाउत्तरायणंतत्र प्रयाताग छं
ति ब्रह्म ब्रह्मविदोजनाः धूमोरात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासादक्षिणायनंतत्र चांद्रमसंज्योतिर्योगीप्राप्य नि

४२

श्री·भा· ष्ठिकर्मार्थेन प्रतिपादनादिति विद्याङ्गतोऽपि संस्कारस्तदङ्गत्वेनाङ्गानां समर्थोपसंस्कारः किमनेकादोषेण नान्नु

१२५ कोपलविद्यायां पञ्चाग्निविद्यायां चैकान्यपरत्वामामनेवा नानेष्वर्थेवं पञ्चाग्निविद्यायां नयैवार्चिरादि

स्यान्तस्मान्नायनेऽस्मिन्नत्रापि सगर्वेतिप्रतीयतेऽमानवादिपर्यन्तं पक्षादित्यादयः प्रत्यभिज्ञायन्ते श्रीवा

व१ पुनरुक्तविरोधविशेषाभ्यां अर्चिरादिर्नैर्गच्छन्ति विद्वांसस्तु अर्चिरादिके मार्गे कं दोगमासादि त२४

नयोरंतराले संवत्सरमधीयते मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमिति वाजसनेयिनस्तु तयोरेवा

तराले देवलोकं मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यमिति उभय यिमार्गस्यैकत्वादुभाभ्युपगमय त्र६

त्रोपसंहारार्थौ तत्र मासादूर्ध्वमभिहितयोः संवत्सरदेवलोकयोः पंचम्याभिहितस्य पौर्वापर्यक्रमस्य

तत्वे व्यर्चिषोहरहः आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङेति मासांस्तानिति पठितकु

कालानाम्पूर्वकालेष्वयनयोनरवैनतिदेवपादर्शनात्तत्तत्सरसेवमासादनंतरं बुद्धौ विपरिवृत्तस्य सं

वत्सरस्य मासादूर्ध्वं निवेशितत्वात् देवलोकस्यानिवेशयते वाजसनेयिनोपदेवे

पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्व आ

क्रमते स आदित्यमागच्छतीत्यादित्यात्पूर्वं वायुमधीयते कौषीतकिनस्तु स एतं देवयानं पन्थानमा १२५

पद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकमित्यग्निलोकशब्दनिर्दिष्टादर्चिषः परं वायुमधीयते तत्र को

नावर्तं१ यमानासमेमानवमावर्तं नावर्तन्ते नमाभिसंभवन्ते धूमेः धैरेवविष्णुभिर्न ईमाक्रमतनरत्तिरोधीनकिनश्रद्देवयान
मार्गं मनुष्याधीयते सगुणेन देवयानपथान ... माप्नुवन्ति लोकमागच्छति तद्वायुलोके सवरु
णलोका स्त्यादित्यलोकं सर्वं इन्द्रलोकं सप्रजापतिलोकं ब्रह्मलोकमितित यानुरुदारण्ये पराव
मे नर्हि ते येचेमे ... रण्येश्रद्धां सत्यमुपासते तेऽर्चिरभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्ष श्र४
मासानेनिप मापूर्यमाणपक्षाद्यान्षण् ... मासे भ्यो देवलोकादादित्यमादित्याद्वैद्युतं तान्वैद्यु देवलोकं५
तीद् लद् तान्पुरुषो मानसः स एत्य ब्रह्मलोकान्गमयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति
वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स आदित्यमाग
यविशपस्प=द् च्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथाऽऽडम्बरस्य खं तेन स ऊर्ध्व आक्रमते स चन्द्रमसमागच्छति तस्मै
दुं५ स तत्र विजिहीते यथा दुन्दुभेः खमित्यादि ... किमर्चिरादिरेक एव मार्गोऽथवा भिः श्रुति
भिः प्रतिपादित इति ते नैव ब्रह्म गच्छति विद्वान् ... स्मादन्योऽप्यन्यप्रमार्गो इति नैवानेन देवयानियम
इति किं पुनः अनियम इति कुतः अनेकरूपता ... त्येव प्राप्तेऽभिधीयते अर्चिरादिनैति अ
र्चिरादिरेक एव मार्गः सर्वत्र प्रतिपाद्य ते अतोऽर्चिरादिनैव गच्छति कुतः तत्प्रथितेः तस्यैव सर्वत्र प्र
थितेः प्रथितिः प्रसिद्धिः तस्यैव सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानात् ... प्रत्यभिज्ञानाद्यावमार्गः सर्वत्र सूना

श्री॰भा॰ आग्न्यंस वर्गितं वायोस्तु संवत्सरादूर्द्धं निवेशनकः आदित्यस्याग्नमासपाठकमवापेन देवलोकादादित्यमा
१२५ दित्याच्चंद्रमसमिति वाजसनेयकोक्त क्रमतिक्रमाद्देवलोकप्राप्तिसिद्धिर्ताद्वाणोरुपरि निवेशः सिद्धः
इदानीं वरुणेंद्रादिषु चिंतनाकिमेतेषु वरुणादयो यथापाठं वायोरूर्द्धं निवेश्या तथाश्रेहोस्वित् विप
रीतोपीतिविषये श्रुतिः स्मृतिषु सर्वत्र विषोः हरिस्मादि क्रमिकमोपलोपादिफलः परलोकनस
नृ॰५ रूपोमानवस्यगतिर्ब्रह्म गमयतीति विधुनः पुरुषस्याब्रह्मगमयितृत्व श्रवणात्सर्वे नावकाशाभावे
नाप्राप्तौ चोपदेशान्वेय थायथा वप्रतिकस्य विहायस्व वाक्कमानरोधेनवायोरनंतरं वरुणोनि
वेशयितव्यः वाय्वादित्ययोः क्रमस्य बाधितत्वेनेंद्रप्रजापतीअपियस्मिन्नेव निवेशयितव्या विति
प्राप्ते उच्यते तेन ... वरुणादिनि वरुणालावद्विफलतउपरिष्टान्निवेशयितव्यः कुतः सर्वथानस्य
लो॰५ योगेर्वतित्वाद्विफलतो दिवरुणो न सर्वयोर्वेदयोः प्रसिद्धः ... लिंगादीनामुपदेशावे वे५
प थायकचिन्निवेशयितव्यत्वेसतिपाठक्रमादर्थक्रमोबलीयानिति ... नोपिवरुणोनिवेशयितव्य त्रि॰४
यः ततश्चामानवस्य गमयितृत्वमवधानसद्भिन्नवगमनेन ... स्पवधानम् ... वादिद्वादेश्चउपरि वे२
ष्टस्याविशेषत निवेशयितव्यस्य वरुणादूर्ध्वमिवत्यदिष्टत्वादारा... मतेनिवेश्या पितव्यतश्च वरुणादुपरि १२५
ष्टादिनिवेशयितव्यइति श्रीआतिवाहिकाधिकरणम् इदमिदानीं चित्यते किमर्चिरादयो मार्गचि १५

नुकाना५२

षीतकिनां पाठक्रमेण त्रिषु पूर्वेण न आमस्य वायोर्वीजमतेऽपि नोक्तेन नसें इन्द्रलोकमतेन आदित्यमस्य
कनीयस्त्वं शब्दनिर्दिष्टः कौषीतकिक्रमेण पाठक्रमाद्बलीयस्त्वादित्यनुवर्तते वेदान्तीयते अत आदित्यात्
पूर्वं संवत्सरं इह देवलोकोवायुलोकस्य आमौ न क्रमेणपाठक्रमाद्बलीयस्त्वादित्यनुवर्तते
यथेष्टक्रमेणविद्वानः भिगच्छेदुमान षीतकिनेन संवत्सरादहरुदेवलोके सेनवायुमभिगच्छेदिति
२५ किंचनाभिन्नार्थत्वप्रसिद्धः भिन्नार्थ त्वेचोर्द्धशब्देनयेषु म्याचोभयोः संवत्सरादित्यानन्तरेश्वक्रति
मेणप्राप्तस्माहिशेषाभावाच्चपृष्ठ इतिनिश्चयान्ते वायुमस्तादितिवायुसंवत्सरादहदेशमभिग
च्छेत्तुनः अविशेषविशेषाभ्यामाचाया देवनिर्दिष्टत्वात्देवलोकशब्दोऽह्यविशेषेणसामान्येनन देवानां लोकः
२६ येणवायुंमिष्यन्ते सवायुमागच्छतिन स्मेसनन्नेतिवायुशब्दो विशेषेणावायुमभिधत्ते अतोदेवलो २७
कवायुशब्दाभ्यामविशेषविशेषाभ्यावायुरेवाभिधीयत इतिसंवत्सरादहदेवायुमेवाभिगच्छेत
कौषीतकिनांवायुलोकशब्दस्य अग्निलोकशब्दवद्वायुस्थानलोकेऽप्तिविनुक्तावायुमेवाभिध
तेवायुश्च देवानामावासः इत्यत्र यदात्मोयंपवनोनामदेवानांगृहः इति षीतकिनेपिवरुणांसंब
धात् कौषीतकिनांसएतंदेवयानंपंथानमापद्याग्निलोकमागच्छतिसवायुलोकंसवरुणलो
कंसयादित्यलोकं संइन्द्रलोकं सप्रजापतिलोकं सब्रह्मलोकमित्यत्राग्निलोकेस्वाग्निः पर्यायत्वेन शब्द

श्री·भा· साक्षात्परमात्मनेतृकाः तत्कृतेः सगुणान्नब्रह्मगमयतीति तस्यैव गमयितृत्वमित्यत आहुस्तदुपासकानां
इत्याहुरितिनेत्याह अमानवनिवाहिकत्वेनान्वयो विद्यतेत्याह कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः अर्चिरादिनैव
७ गच्छति विद्वान् अर्चिरादिरमानवान्तगणानामातिवाहिकोविद्वांसं ब्रह्म गमयतीत्युक्तं इदमिदानीं
चिन्त्यते किमयमर्चिरादिकोगणः कार्यं हिरण्यगर्भमुपासीनान् प्रत्युत परब्रह्मोपासीनानप्यम
गतानात्मकानयोपासीनांश्चेति विद्यायाः कार्योपासीनानेव गमयतीति बादरिराचार्यो मन्य
ते कुतः अस्य हिरण्यगर्भमुपासीनस्यैव गत्युपपत्तेः नहि परिपूर्णस्य सर्वगतस्य सर्वात्मनः गतेः सर्वात्मन
तपरब्रह्मोपासीनस्य गन्तव्यदेशान्तरं नित्यप्राप्ततादेवानित्यप्राप्तपरब्रह्मविषया
कार्यंतु ६ विद्यानिवृत्तिमात्रमेवहि परविद्याकार्यं हिरण्यगर्भं तूपदेश्योपासीनस्य परिच्छिन्नदेशवर्तित्वा
मप त्प्राप्यत्वं गन्तव्यत्वं उपपद्यतेऽतोऽर्चिरादिकातिवाहिकगणस्तमेव नयति विशेषितत्वाच्च
पुरुषोऽमानवः स एत्य ब्रह्मलोकान्गमयतीति लोकशब्दे न बहुवचने न च लोकविशेषवर्तिनं
हिरण्यगर्भमुपासीनमेवमानवो गमयतीति विशेष्यते विशेषितत्वाच्च समावेशमुपपद्यते इति कार्यं नि२
ग१२ स्य हिरण्यगर्भस्य समीपगमनमर्चिरादिनातोऽभिसंधानेन सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः मानवः स एतान् ब्र (२२
ह्म गमयतीत्ययं निर्देशोऽनोपपद्यते हिरण्यगर्भं स्वकार्यमनस्याद्वितीयं कालावसाने विना

हिरण्यगर्भेणामनेदि ब्रह्मलोकाञ्गमयतीति निर्देशः स्यादतआह सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः योऽयं ब्रह्मविदः गौणीति हि नी१

रण्यगर्भस्य प्रथमजत्वेन ब्रह्मसामीप्यात् तस्मिन्ब्रह्मशब्दप्रयोगः सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः सामीप्यात् तस्मिन् अर्चिरादिनाहिरण्य
गर्भप्राप्तावेव वदेव पर्यवसानं तथा लब्धेन प्रतिपद्यमानाः अस्मान्न अमानवं नावर्तन्ते न पोऽर्धमापन्नम् तत्र मेतोऽतिक्रम्य परात्परं पदं शान्तो यो यस्येति २

द्भूतादत्तभोगभूमयो य चातिदेशोऽप्रसिद्धपदार्थप्रतिबोधार्थः किमात्मकमार्गचिह्नभूतादिकृतः नि २
उपदेशस्तथाविधत्वात् लोके हि दृश्यते ग्रामादिनुगन्तुर्ग्रामे वृत्तिविषये शिके रूपदेशः इतोनि
ष्क्रम्य ग्रामस्कंदादृसमसकानदीमसकचपर्वतपार्श्वतत्राग्रस्कं ग्राममगच्छेति भोगभूमयण
नाः स्वकालविशेषनयामसिद्धानामरणादीनां मार्गचिह्नत्वानुपपत्तेः स्वर्गमार्गचिह्नभूतस्येतेषा २४
मनभिधाय कृतात्मभोगभूमित्वेन तत्र लोकायद्दोरण्यापदं मासाः मासा ऋतवः संवत्सर
इत्यादीनां लोकत्ववचनादुत्तरपथेन वचकौषीतकिनो त्रिलोकमागच्छतीत्यादिना लोक
प्राप्त्यन्तविधानेनार्चिरादीनप्येतीत्येवं ग्रामभूमः अतिवाहिकाः इति विद्यामतिवाहयत्रमपुरुषे
ण नियुक्तास्मातिवाहिका देवताविशेषा एते अर्चिरादयः कुतः तल्लिङ्गात् अतिवाहनलिङ्गा इतिव
दन्तेहि गन्तॄणां गमयितृत्वं ततः मानवः मासान् ब्रह्म गमयतीत्युपसंहारे श्रूयमाणेऽपूर्वस्या
मप्यविशेषअन्तातासाएव वृत्तिगमयितृत्वं अर्चिरादयः शङ्काः अर्चिरादयाः तत्त्वानभिमा
निदेवताविशेषान्तस्येयं ब्रवीदिति तत्र मानवः मानवो ब्रह्म गमयतीति चेत्कत
स्यैव पुरुषस्य वदसप्रतितामपि फलेविधत्तः परेषां च रणादीनां कथमातिवाहिकत्वेनान्वय
यतस्मात् भोगभूमिनैवतत्त्वकृतः ततो विद्युत उपरि वैद्युतेनामानवेनैवातिवाहिकेन विद्युत

ब्रह्मलोकानितिलोकशब्दं न तु वचनाभ्यां [illegible]
नबुभिर्वलोकाः ४८

श्री·भा· साक्षाद्दन्वयान्तेनेति पुरुष्क्वांति प्रतिषेधति इतःपूर्वमेव परिहृतं यत्तु ब्रह्मलोकानिति कथं पर्ययेव
पुरुष सान्द्रं स्तोकत्वेनेति तेनेव द्वयवचनस्याप्रतिः यावानितिवं यदपेः परब्रह्मणः परिशुद्धस्य दुर
१२० स्वा३ सर्वगतस्य सम्बन्धकल्पस्य स्वेच्छापरिकल्पितः साधारणाभ्याकतायां कोलोनाम नायनस्तीति परिच्छिन्नत्वाय-
कनिष्ठत्वीतिरावसंप्रवगामावमारणवान् श्रीदर्शनाव दर्शयतिवचनैः मूर्द्धन्यनाड्यानिर्गमादेवगु
तेन गतस्य परब्रह्मप्राप्तिरेव संप्रसादः स्वाकरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसम्पद्येन स्वेनरूपेणाभि
निष्पद्यत इतिश्रुत्वा प्रमाणतेः समावेशसमपवस्त्रस्थितिरादिनागतस्य कार्यमत्र भिसंधिरिति प
न इति तत्रोत्तरं श्रीन तत्कार्यमत्यभिसंधिः नवायमत्राभिसंधिः कार्यादिरण्यगर्भे प्रतिव
रवश्मि न्वेव ब्रह्मणि वाक्यशेषे यत्र हेमवाभिज्ञानत एनानिति तत्प्राप्तिसंभवात् सर्वविद्याभिप्रा
कपूर्वकत्स्सर्वाभ्यासवाभिसंधानात् अथ हुरवेगामानविद्युपयायेचन्द्रश्चरादित्यमवान्समुपयुना
त्यभि४ कृतं४ पार्षदं कृतानामा ब्रह्मलोकसमभिसंभवतानी संभाव्य ब्रह्मलोकस्याकृततरश्रवणात् सर्वबुध्यविनि
र्मोकस्य च तत्राक्रुव्याप्तः दत्तः परमेव ब्रह्मोपासीनम र्चिरादिगति वाहिकोगणो नयतीति मिति मिने दिना३
तत्स्वानी वादरायणाकभगवान् स्वमतेन निर्दिष्टवान् श्रीअप्रतीकालम्बनान्नयतीति वादरायण १२८
उभयथाच दोषात्तत्क्रतुश्च अप्रतीकालम्बनान् प्रतीकालम्बनश्चातिरिक्तान्नयतीमर्चिरादिवाहिकौ दिभा२

प्रध्यास्त्वात् आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुनेति वचनादिति राणकं अथास्य पुनरावृत्तेर्वर्तनी
मन्वादि इति मन्त्राह । श्रीकार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् । कार्यस्य ब्रह्मलोकस्यात्य
येत्यध्यक्षेण हिरण्यगर्भेण धिकारिकेण नवम्मिनाधिकारेण विरुयोग्यासह सत्यमपि लब्ध
धिगतविद्याः न कार्यात् ब्रह्मलोकात् परब्रह्मप्राप्तिः तदित्यागोपाम्नाततत्राप पुनरा प्र४ त४
वृत्त्यभिधानात् ब्रह्मलोके वृपयान्तकाले परान्मृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे इति वचनाच्च गम्यते
श्रीस्मृतेश्च स्मृते ब्राह्मण योगाम्नातेब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे परस्यान्ते कृतात्मा
नः प्रविशन्ति परं पदमिति ततः कार्यमुपासीनमेवार्चिरादि कोगणोनयतीतिनारेभिर्न
मिति पञ्चाग्निविद्यादिना अथवा तिष्ठते परंज्योतिरभिधानात् परब्रह्मोपासीनमेवार्चिरादि
नयतीति जैमिनिराचार्यो मन्यते कुतः मुख्यत्वात् तत्क्रतोः मानवः गतानां ब्रह्मगमयतीति
ब्रह्मशब्दस्य परस्मिन्नेव मुख्यत्वात् अन्यागमने रणकार्यं तत्र विषये गमनेवला त्वागाकतुपर्क द्वि४
प्र२ च२ नैरंतर्यपपत्तिः प्रमाणं परस्य ब्रह्मणः सर्वान्तत्वे पिंडपोविशि दर्शनतस्यैवाविद्यानिवृत्तिर्शा वि२
स्तान्तवपादिविघोमज्ञेवर्णी अमथमप्रोक्तवादे शकालत्वपेक्षात्मेन देवानवचने नेत्यादि
व१ त्वादगमते तथानिः पोवाविद्यानिवर्तनन्नमविद्यानिष्पत्तिरविविशिष्टदेशगतिस्तापेत्तनिर्गत

श्री·भा· निरवधिकमनीपाद्य श्रीविशेषेणं तस्यासंपत्ति प्राप्तब्रह्मणोऽनन्तनात्मस्यकामचारो भवतीत्यादिकाकृति
नामादिभाग्यपर्यन्तप्रतीकमुपासीनानां गमनवेदं परिमितफलविशेषं दर्शयतीत्यादिर
१२९ न्निमुक्तकेवलेत्याविद्दत्स्नसहार्द्यानहिर्योग्येन च यज्जमानेनानात्मपतिमानिनब्रह्मोपासीनाना
मात्मप्रकृतिविनिर्मुक्तब्रह्मात्मकं चोपासीनानां चार्चिरादिकोगणोऽनयतीति सिद्धं इति श्रीभगवद्रामान नि४
जविरचिते [illegible] शारीरकमीमांसाभाष्ये चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः पादः इ श्रीमते रामानुजा
य नमः श्रीसंपद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् परंब्रह्मोपासीनानामात्मानं च प्रकृतिविमुक्तब्रह्मात्मक
मुपासीनानामर्चिरादिमार्गेण गमनमुक्तं। इदानीं मुक्तानामैश्वर्यप्रकारं चिंत
यितुमारभते इदमाम्नायते एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रू रंध्र
पेणाभिनिष्पद्यत इति किम् [illegible] साच्छरीरात्समुत्थाय परंज्योतिरुपसंपन्नस्य देवादिरूपवत्साध्येन
रूपेणाभिसंबन्धः उतस्वात्मनोऽनपायिनाऽस्य स्वाभाविकस्वरूपस्याविर्भाव इति संशये साध्येन रूपे
सू२ णाभिसंबन्ध इति पूर्वः पक्षः मुक्त्यो पुरुषार्थत्ववचोपपत्तेर्मोक्षशास्त्रस्यानर्थकत्वप्रसक्तेः पुरुषार्थत्वदर्श सू३,२२
नात्रादित्यविषयेण इन्द्रियाधारोक्षपर्यन्तेषु केवलस्यात्मस्वरूपस्य पुरुषार्थसंबन्धो दृष्यते न च तत्र स्व
निष्ठ निमात्रपरंज्योतिरुपसंपन्नस्य पुरुषार्थः येन स्वरूपाविर्भावमात्रमुच्यते तस्मात्कोऽप्यपि

126

गताइति भगवान्व्यासः प्राणेमेनेतत् उक्तं भवति कार्यमनुपासीनानां यतीनामिति नार्थः पदः तेभवन्ति परमेवो
पासीनानित्यमपि नियमोनास्ति तन्प्रतीकालंबनान पितृयतिश्च पितृयेपरंब्रह्मोपासते येचात्मा
नंप्रकृतिविशुकेषु आत्मकमुपासते तान्भयविधात्र यति पेनब्रह्मकार्यान्तर्भूतं नामादिकं च रुद्रदेव
दत्तादिषु सिद्धादिदेहेषु कुसरथ्याकेवलंवानन्हकस्यासनेनतात्रयतिश्चानः परब्रह्मोपासीनानात्मान
च प्रकृतिविशुकेष्वात्मकमनुपासीनान्नयतीतिनुनः अभयथावदेवानक्कार्यमनुपासीनान्नयतीति
यत्नेश्च साक्षी तान्नमन्यायपरंनोतिरूपस्यचसात्विकाः फलतः प्रकृत्यपः पशुमेवब्रह्मोपासी
नानितिचनियम ... नयस्यविदुर्यचेनरागेयखहानपरन्तु ... स्ततेः क्षिपमभिसंभवन्तीति यचा पा७
स्निविदोपर्चिरादिनागो ... नयतीतिश्रुतिः प्रकृत्येन ... अतइभयपाक्षिश्रपिपत्तदोषः स्यान्नलाडभय
तकूस५ विधान्नयतीति ... तदेनरादेतुक्रतलत्योपासीनस्तये वयामीनीमर्थः पृथाकत्तुवलिस्रा
केप्रकृत्योभवन्तितथेतः प्रेतभवन्तितयथाःयथोपासन इति न्यायात् यचाग्निविदोपर्चिरादिनागा
तिश्रवणात् अर्चिरादिनागत स्वब्रह्मसामपुनराचृत्तिश्रवणात् ... तत्कत्वन्यायात् प्रकृतिविनि
मुक्तब्रह्मात्मकात्मानमस्यानेस्निग्धनामादिश्राद्धयुपेत प्रतीकालंबनानान्नयतीतिमक्तांतिसिद्धस्य
स्तनाभावादर्चिस्निश्रोपासनेनतक्रतुन्यायाच्चार्चिरादिनागतिर्ब्रह्मसमाप्तिश्चनावियतेनानिमनविशेषश्च

श्री·भा· रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्यत्राभिनिष्पत्तिर्नाम साध्यापि स्वरूपस्य कर्मरूपाविद्यातिरोहितस्य तिरोधाननिवृत्तिरा
भिनिष्पत्तिरुच्यते कुतः स्वेनशब्दात् स्वादिप्रतिपादनपरतया प्रतिज्ञानात् कुत इदमवगम्यते य आत्मेति प्रकृत
१९ प्रत्यगात्मा जागरिताद्यवस्थात्रितयविनिर्मुक्तः प्रियाप्रियरहितः कर्मारब्धशरीरविनिर्मुक्तः प्रति
पादयिष्यमेतं त्वेव भूयोऽनुव्याख्यास्यामीति पुनः पुनः उपक्रम्य एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय
परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्यभिधानात् अतः कर्मणा संबद्धस्य परं ज्योतिरुपसं
पद्य बन्धनिवृत्तिरूपविनिर्मुक्तिः स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिर्मुक्तौ स्वरूपाविर्भावोऽभिनिष्पत्ति
रुच्यते स्वरूपेऽनुपजायमर्थो निष्पद्यत इत्यादिषु यथोक्ते आगमस्वरूपस्य गुणाविर्भावपुरुषार्थत्वदर्शनात्
त्वार्द नु स्वरूपाविर्भावो मोक्षः स्यात् पुरुषार्थत्वबोधितत्वात् स्वादि कृतावस्थावत्त्वात् स्वसंबन्धस्व तिई
स्यान्तर्यामिरभिनिष्पत्तिर्विलीनवेदने आत्मा प्रकरणात् स्वरूपाणो वाथमात्माय इतयापहतपाप्मत्वादि
सत्यसंकल्पत्वपर्यन्तगुणकस्तस्य प्रकरणात् स्वरूपाभ्यन्तेय आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको
सू·३ विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्प इति प्रजापतिवाक्ये क्रमः इदं च प्रकरणं प्रत्यगात्मविष
यमित्युक्तं तस्याविर्भूतस्वरूपत्वमत्र प्रतिपादितमतो यहतपाप्मत्वादिस्वरूप एवायमात्मास १९
सारदशायां कर्माख्याविद्यातिरोहितस्वरूपः परं ज्योतिरुपसंपद्याविर्भूतस्वरूपो भवतीत्यर्थः

127

मानेदः कोशियत्स्वाकामदृतस्य यसैवावंतत्स्थानेदीभवतीत्यादिश्रोत्रन्तरूपस्पलालानेतत्प्रवगानवस्थापरि
स्य२ छिन्नानंदस्वरूपेणैतन्न कैवोॐ स्वरूपेतत्र संसारदशायामविद्यया तिरोहितं परं ज्योति रूपसं पद्य स्वाविर्भव
तीति ब्रह्मानुभवाज्ञान स्वरूपस्यातिरोधानाः स्वभयात्प्रकाशायर्थ्याय स्वतानस्यातिरोधाने तद्विनाशएव
वेति दिपूर्वपक्षे मोक्षेऽन्वयप्रकाशमात्रस्यान्वद्न्नासंभवातिरोहितत्तत्त्वरूप तापयानंदस्वरूपता स्वात्मस्वरूपानुभा
व्यान्ताकूलत्व प्रकाशमात्रात्मवादिनः कस्य प्रकाशोनुकूलो भवेदिति प्रकाशमात्रात्मवादिनः कथ
रूपापद्धि चिदानंदस्वरूपतानुरूपपा जिमात्रेचरस्वरूपस्यानित्यत्विष्पन्नत्वाडुपस्वयमस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्य
तइति वचनमनर्थकं स्यात ब्रह्मणो ह्येणा साध्येन रूपेणालंबधयानेत्वंचाभिनि ष्पद्यतइति वचनेन ब्रह्मा
१८ र्थमेव भवति स्वेन रूपेणोपयानैदकानेनसामाधारणेनाभिनिष्पद्यतइति स्यादुक्तेः तत्वमाच भिधी
यते स्वरूपाविर्भावरति अयं प्रत्यगात्मार्चिरादिना परंज्योतिरुपसंपद्यापंदशाविशेषमापयते स्वस्व
रूपाविर्भावरूपः नाएर्वाकारोत्पत्तिरूपः कुतः स्वेनशब्दात्स्वेनरूपेणेतिविशेषणोपादानादित्यर्थः
आगंतुकदेहरूपविग्रहे हि स्वेनरूपेणेति विशेषणमनर्थकं स्यात् अविशेषणोपितत्स्वत्वकोपरूपता
सिद्धेः एवं च स्वरूपस्यनित्यमानत्वादुपसंपद्याभिनिष्पद्यतइति वचनमनर्थकमिति प्रमोक्ते श्री
मत्प्रतिवाक्यात् कर्मसंबंधनकृत देहादि विनिर्मुक्तः स्वाभाविके न रूपेणावस्थितोऽस्वेन

श्री॰भा॰ नोः नतोयमात्मानुवेद्यस्यात्मापहतिर्गुणमात्मानं दृष्ट्वा प्रतिबोधमयति स तस्मात्मात्मा यथास्वरूपः अंतःप्रवि
ष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा इत्यादिभिः परमात्मात्मकं तत्कर्मत्वात् तत्प्रकारत्वं तदमितिप्रतिपादि
१६१ तमवस्थितेरिति काशकृत्स्न इत्याचार्यो मन्यते विभागो नाद्यश्रुता ऽसीतीनैवान्नभवतिसाम्यसाधर्म्यवच
देशाद्ब्रह्मप्रकारभूतस्य वशवर्तिनः स्वरूपमन्तमभिति देवादिप्राकृतरूपप्रहाणेन ब्रह्मस्वरूपा
नन्दद्विप्रतिपादयति तदकृतिरेवंभूतस्यप्रत्यगात्मनः प्रकाशिताद्ब्रह्मणा सह तद्गुणानुभवप्रति
पादयतीति नकश्चिद्विरोधः ब्रह्मप्रकारतयाब्रह्मविभागोक्तेरि सकस्मादेवतत्कृते विरोधोदितवि
ध्यतेप्यधिकं तद्भेदनिर्देशात्स्वयंकोपदेश्यानन्दमाद्वि इत्येवमात्मानीतिरूपश्चान्तिकः प्रत्य
गात्मनः परंज्योतिरुपसंपद्यनिवृत्तानितिरोधानस्यस्वरूपाविर्भावएवेत्युक्ते तत्रपेनस्वरूपेणाविर्भा
विर्भवतीतन्मस्वरूपमात्रेवेविधमाद्विवा पुनैतकिमपहतपाप्मत्वादिकमेवास्यस्वरूपमितितेनरूपे
णायमाविर्भवतिउतविज्ञानमात्रमेवेतितेनरूपेणा योभयोरविरोधइत्युभयस्वरूपोतिकि वे॰
तावन्नाप्तमब्रह्मेणोतिजेमिनिराचार्योमन्यतेब्राह्मेणापहतपाप्मत्वादिनेत्यर्थः अपहतपाप्मत्वाद्यो
हिदहरवाक्येब्रह्मसंबंधितयाश्रुताब्राह्मेणोतिकृतो वगम्यते उपन्यासादिभ्यः अथ यदेतदस्मि न्यर २२१
न्नब्रह्मपुरेयदहरंयाभ्यः तादयः प्रत्यगात्मनोपिप्रजापतिवाक्येयआत्मापहतपाप्मेत्यादिनासम

ममयमात्मनोऽयमात्मा प्रत्यग्भावः स्वाभाविकाः गुणाः परंज्योतिरुपसंपद्य स्वाविर्भवंति नोत्पद्यंते यथामल
गवता योगेनके नाविर्भवन्तिकिं प्रतेऽयोत्मागुणा अत्रामनात्माः दोष प्रशाम्यन्नात्मनात्मनः किंच
तेन यायत्थोरपानकार्याणां क्रियते न जलपर्यस्य वैनीयते यान्निमसतः संभवः कुतः तथा दृग्ज्ञानाद्ये
स्याद्दृश्योपाद्यो गुणाः प्रकाश्यते न जन्यते नित्यात्वादात्मनो दि नाशितत्वानानंदादिगुणानां कर्मणा
न्याप न्यानिसकुचितानाय परंज्योतिरुपसंपद्य कर्मबंधनयो विकाशमनुपादिर्भावोनाम यत्र नित्यमुक्तस्य
चाविर्भाव इति श्रीमविभागेन दृष्टत्वात् किमवपरंज्योतिरुपसंपन्नः सर्वबंधविनिर्मुक्तः अपगतोस्वा
त्मानं परमात्मनः पृथग्भूतमनुभवतिउ नतदृष्टत्वात् यानदविभक्तामितिविशेषः कुतो सर्वात्मका
८६ मानसंबद्धगुणाविर्भावोत्पद्यते यथा यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं तदा विद्वान् पुण्यपापे
विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपैति इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः सर्गेपि नोपजायंते प्रलये न ८५
व्यथंतिचइत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्योमुक्तस्य परेण साधितं साम्यं साधर्म्यावगमात् पृथग्भूतमनुभवतीति
८२ मामनुभवतेमविभागेनेति परस्माद् ब्रह्मणः स्वात्मानमविभागेनानुभवति कुतः कुतः दृष्टत्वात् पर
ब्रह्मोपसंपद्य निवृत्ताविद्यातिरोधानस्य याथात्म्येन स्वात्मनो दृष्टत्वात् स्वात्मनः स्वरूपं हितन्मस्य प
मात्मा ब्रह्मणैतदात्म्यमिदं सर्वं सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्यादि सामानाधिकरण्यपातिर्दिष्टो यं आत्मनितिस्तदात्म

श्री·भा· यदेवमादिभिर्न प्रतिपद्यत इति मन्यते कर्तुर्विज्ञानघनस्य वेद्यत्वाभावात्तस्यार्थः कृत्स्नो ह्यात्मा अजड इत्याह नः
स्वप्रकाशो नान्यापेक्षप्रकाशः स्वरूपोऽपि दृश्यो नीरूपमर्थो वाक्यादेव स्वयमत्र यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः ४२
१२ कृत्स्नो रसघन एवं वा अरे यमात्मानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेति न वेदं प्रमाणमात्मनोपि स्वरूप
स्य कृत्स्नस्य विज्ञानघनत्वेऽप्यपरत्वापातत्वस्य संकल्पनादियं सम्बन्धो वा व्यवधानतावगतो विरुध्यते यथा सैन्ध
सघ५ वस्य कृत्स्नस्य रसघनत्वे रसनेन्द्रियावगते चक्षुरादिग्राह्यरूपकाठिन्यादयो न विरुध्यन्ते तद्वदात्मनोऽप्य
या वस्तवर्णरूपकलादिषु नगादिभेदेषु भेदेन स्वभेदस्यापि सैन्धवघनस्य सर्वत्रैकरसत्वं तथात्मनोऽपि सर्वत्र वि
ज्ञानघनरूपत्वं स्वप्रकाशस्वरूपत्वमित्यर्थः अविकल्पत्वादेवनकुतः स्वतः परतश्च स्वोपसर्पयज्ञानस्वरूपो पर
त्वात्मत्वादिस्य संकल्पयत्यर्थं नत्वात्मकत्वाविर्भवतीत्याह तस्मादिति कुत्स्यत स्वसंकल्पत्वप्रयुक्तावच्छेदाः स्वश
म५ यन्ने हेतवस्य यथेतिज्ञत्वज्ञोऽरूप्यमात्मनः सौभिर्वाचा यानेर्वातानि भिचेनि किमस्य ज्ञानादि धर्माः प्रथमतानर
सायेत्वात्मनयस्य पुरुषस्यैवसंकल्पमात्रादेव भवतीति विषयेलोके राजादीनां स्वसंकल्पेनैव यथेष्ट
त्वे३ मायानां कार्यनिष्पादनेष्वपत्ता नृसाध्ये सौंदर्यत्वादस्यापि तस्यापेक्षेति आत्मनश्च यत्ने संकल्पादेव निकृत
नकुतः स्यादिपि न लोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्तीति संकल्पादेवास्य पित्रादी त्रार १२२
नांस्येत्यानं श्रूयते तत्र प्रज्ञानरस्य वापेक्षत्वाभिधायि श्रुत्यन्तरं दूषयते येनास्य संकल्पादेवेमव थार

संकल्पश्चमनेनेत्यादिशब्देनसर्वसंकल्पत्वादिरूपस्यापन्नानंदशास्त्रयोगात्तत्कोऽन्तरमनाणात्यादिवा
५२ कारणानामावृत्तावस्त्रेतेषामनपायस्यपंचाशदादिष्वप्यत्रनोविज्ञानमात्रस्वरूपत्वेनसंभवतीतिनेनेमि
नेमेनं श्रीविज्ञानमात्राणामनादिमात्कालाविद्यामलोपिः चेतन्मात्रमेवास्यस्वरूपमितितेननरूपाणांविभे
कुं४ वमीयोऽङ्गलोमिराचार्यमत्यस्तेनास्यात्मकत्वात्मनावच्छाद्यात्मकत्वादस्यात्मनः एवंवाप्रवेशयमा
त्मानंनत्वेकवासः कृत्स्नः प्रतानवनाशवेभवधारणात्मविज्ञानमात्रमेवास्यस्वरूपमितिस्वतामनेनत्वनो
ऽप्यमाणात्माभावादयदनयाश्रमादयः शब्दाविकारस्वरूपं स्वार्थविद्यात्मकधर्मव्याचातिपरानितिवि ति८
त्मात्र वेशणाविभागदुलोऽङ्गलोमिर्मतसमीनिमानान्वादरायणः समस्तेनसिद्धान्तमाह श्रीरामप्पुर
त्यात्मनःस्वभावादविरोधंबादरायणः एवमपिविज्ञानमात्रस्वरूपत्वप्रतिपादनेनसत्यपिसत्यकामत्वादी
नांसर्वेषांज्ञानानांव्यवहारविरोधवादस्वाधाराज्ञाचार्यमनमतेरूपः उपन्यासात्पूर्वभावादविरोधंबादरायणा
मायदतपाश्रमेत्याद्युपन्यासात्प्रमाणान्तरंवैजानपदतपापतसत्यकल्पादीनामपिभावाद्विद्यमानत्वात्त सं४
स्यप्रमाणानामितरेतरवत्वायोगयुक्तत्वर्थः ननुवक्तविरोधादयदतपासत्वादीनामविद्यापरिकल्पि
तत्वेनाप्यविशेषाभावाद्विपरीतंकस्मान्नभवतीतिमायात्तत्त्वतत्त्वेषुप्रकाशवधारणात्मानपवत
मेवमाश्रयदमपाविरोधस्यमभ्युपगम्यवदतज्ञानमेवासत्स्वरूपमात्रं किंचिद्‌सर्वमनर्थोविज्ञानघन

धादंशाहेन१ ७२

श्री·भा· श्रावणन्तःयथांद्वादशादस्याद्रिकामाश्रयेषुः द्वादशारे नमज्ञाकामैर्याजयेदिन्द्रयैति यजनि चोदन्यम्पांसंक
१३३ ल्पमेदेनसत्रमदीर्घनंचभवतियदाप्रारीयाफपक्करणांनन्दाना निशरारफपकरणानिसेनेवस्थानी
तिनाद्धितनियमइत्यादश्रीमद्भागवतेसप्तमस्कन्धेः सेनेवस्थानन्तुप्रम्नमुपकरणाभावेपरमपुरुषस्य
हेतुरूपकरणोभीमांसायजेः मपसंकल्पोपिस्वयनस्वजनिषारामेमयरवानरणयोगायपःस्तनत
इत्यारभ्याचेषांनांपुरुकांड्रायःस्तन्तुमःस्वजनेसदिकर्मनियमपशुस्तमेपुजातानिकामकामंपुरुषो
निर्मिमाणः तदेवमुक्रमस्त्वेनतद्दानदेवास्तनञ्चानेनतस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वेतदुनात्येति कश्चन
तिवचनवुस्वेतेरथाकरूपकरणोञ्जीवार्थेतिनयासकोपिलीलाप्रहनेनेस्वेनास्वष्टःपितृलोकादिनि
लीलारसंभुंक्ते श्रीमद्भागवते स्वसंकल्पादेवस्वष्टनवुप्रख्यातिपितृलोकापुपकरणभावेजाग्रत्
पुरुषभोगवन्नकोलीलारसंभुंक्तेयतपुरुषोपिलीलार्थंदशारथवस्त्रदेवपितृलोकादिकमात्मनः
स्वष्टानेर्भन्नथ्यर्थमीलीलारसं भुंक्तेनर्थमक्तानामपिस्वलीलार्थेपितृलोकादिकस्वयमेवसृज
तिकदाचित्कदाचित्कमक्ताः सपसंकल्पान्नपरमपुरुषलीलान्तर्गतत्वपितृलोकादिकस्वयमेवसृज
तीतिसर्वमुपपन्नंनन्नआत्मात्मपरिमाणात्पुरुकंकथमनेकस्वशरीरेष्वेकस्याणोशल्माभिमानस १३३
भवदृत्यत्राह श्रीमद्भागवदावेशात्याद्विदधाति पथाप्रदीपस्यैकस्यैवएकस्मिन्देशेवर्तमानस

ल्प३

साम्यविज्ञानस्य नयद्वेति वचनस्यापनं क्रियते श्रीमन्नयवसुमन्माधियनिः श्रीयनो मनः सत्यलोकस्य प्र
नए वानव्याप्तियतिस्मरणाप्ययतिनं विविशिलिखेय यो नविविधिलिपेयधुणोच्यते दिश्प्रतिदनसकस्य नन
चै२ वेतन्मानः सनकस्यात् कर्तव्ये वानव्याप्तियतिने रि इंत्र्मनएव मुक्तस्य इद्वतीत्युच्यते श्रीअभावं बादरीरा
हर्षेव किं मुक्तस्य देहेंद्रियाणि सन्ति उत न सन्ति अथवा यथासंकल्पं सन्ति न सन्ति चेति विशये शरीरेंद्रि
याणामभावं बादरिराचार्यो मन्यते कुतः आह एवं च दृष्टत्वेसपाऽरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति
अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति शरीरसंबंधे तस्या वर्जनीयं प्रियाप्रियाभ्यां कृतिरित्य त्व
त्यापपर्यंतं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति मुक्तस्याशरीरत्वं आह कृतिः श्रीभावं जैमिनि
दिर्द विकल्पामननात् मुक्तस्य शरीरेंद्रियभावं जैमिनिराचार्यो मन्यते कुतः विकल्पाम्नानात् नन वि
धः कल्पो विकल्पः वैविध्यमित्यर्थः स एकधा भवति त्रिधा भवतीत्येवं यथा भवति तसथेन्यादिप्रकारे आ
भा मनः एकस्या केयमनेकधाभावतं भवति त्रिधाभावादयः शरीरनिबंधनास्त एवगम्यते अशरीरत्वं तत्र चं०
कर्मनिमित्तशरीराभावपरं तदेवादिशरीरं प्रियाप्रियपरं तत्रः भगवान्नारायणः स्वमतेन सिद्धांतमा
ह श्रीद्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः संकल्पादेवेत्येतदतः पाठेन परान्नपूर्णेऽस्मत एव संक
ल्पादुभयविधं सशरीरमशरीरं च मुक्तं भगवान्बादरायणो मन्यते रागवंचोमप श्रुतिकथयचनेहार विध८

सैतान्कामान्पश्यन्रमते य एते ब्रह्मलोक इति निर्मुक्तस्य चानेन पामनं य: पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः इति च ५८

श्री·भा· नवत्वामनं स्यादमेवसर्वं तानभ्यानेन तथामयो च निसंबंधौ तमेनेश्लोकमै स्यायर्गन्येषा ५८
२३५ ५२ त्वविनश्यतीत्युक्तं विनश्यतिनैश्यु श्रीगर्भः अतः प्रातेनाम नेकिंवचनत्वाय पक्षपन्नारब्धनराये
दं ज्ञानाश्रयारनैसकारणावस्थेति दितत्त्वाश्वी किमन्तस्य सूर्यजगान्स्टे इयरम पुरुषासाधार ध्या२
५२४ णां सर्वेश्वरत्वमपि इतनद्द इति केवलंन पुरुषानमवविषयमिति तत्रापि किंयुक्तमगदीश्वरत्वम
पीति कुतः निरंजनः परमं साम्यमुपैतीति परमपुरुषेण परमसाम्यापत्ति श्रुतेः सत्यसंकल्पत्वा
म्नातदीपवमसाम्यसत्यसंकल्पत्वेसर्वेश्च वाह्याधारणा जगद्व्यापाररूपजगन्नियमनेनतु विनोपप
द्येते अतः सत्यसंकल्पत्वपरमसाम्यो पपत्तये समस्तजगन्नियमनरूपमपि मुक्तैश्वर्यमिति एवम
प्राप्ते उच्यते जगद्व्यापारवर्जमिति जगद्व्यापारो निखिलचेतनाचेतनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिभेदनियम
नं तद्वर्जं निरस्तनिखिलतिरोधानस्य निर्व्याजब्रह्मानुभवरूपं मुक्तस्यैश्वर्यं कुतः प्रकरणात् निखिल
श्लो० जगन्नियमनं हि परब्रह्मप्रकरणे यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभि
संविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति परस्यैव ब्रह्मणो निखिलजगन्नियमनं मुक्तानामपि साधारणत्वात्तत्स्य
इति जगदीश्वरत्वरूपं ब्रह्मलक्षणं न स्यात् असाधारणस्य हि लक्षणत्वात् तथा सदेव सोम्येदमग्र आसी २३५
देकमेवाद्वितीयं तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजतेति ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् तदेकं सन्न व्यभवत्

स्वप्रभायां देशांतरवेश्मांतत्यामनोवेगेण देशांस्थितस्येव स्वप्रभायां योगाचेतनदेवसंचरतिगतेषोनान्यप २
न्नः यथा चैकस्मिन्पिंडे देहे प्रत्येकं प्रदेशावच्छिन्नोपि चेतन्युच्यावदनादिभिन्ने देहान्तराभिन्ना न तत्र द
न्तस्यानतिशयः अस्मत्पक्षे कर्मणा संकुचितज्ञानस्य न देहांतरे स्वात्माभिमानोत्पत्तिः गताधिष्ठानसम्भव
ति नकस्य संकुचितज्ञानस्य यथा संकल्पमात्मनाभिमानात्मगतावाभिविष्टभिनियु द्गतानुमग्ना
चनान्तवपश्ज्ञानतयादिदृशी पतिवालाग्रशतभागस्य प्राप्तथा कल्पितस्य चरमो जीवस्य विज्ञेयः स
चानन्त्याय कल्पते इत्यस्मत्पक्षे मनिर्वाचकस्वात्मस्य दे [illegible] निविशेषः ननु एवं ब्रह्मभावस्यानन्तराघना [illegible]
न्तस्य पदर्शयति श्रुतिः मांते नाममात्रं परिभ्रमो न वा अयं किंचन वेदनांतरमिति नन्व केवलमतस्मस्थलास्वे
[illegible] तत्सच्चतेन नामत्रं श्रीमान्ययं परमेश [illegible] मा विश्वमेदिनेदं वचनं मत्कविषयं [illegible] त्साप्य स
पमोरन्यतत्रयेत्साप्यः साधुभिरियुक्तेस्यपति श्रमरणावा [illegible] स्यपतन्त्यारम्य तेजः परस्यां
देवतायामिति वचनात तयोश्चावस्थयोः मात्तश्वमिर्निसंबोधः तत्र लिंगतेश्चन तयोरन्यतरावेतमि
देवचनः सुषुप्तिमरणयोर्निसंबोधः तस्मात्कस्य च सर्वज्ञत्वमावि [illegible] नाहं खल्वयं न सम्प्रत्यमेवं स
प्रमात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं
पश्यामीति सुषुप्तिवेलायां निसंबोधस्तत्कालत्वभिन्नेवचाकोत्कमपि [illegible] मस्वाप एतेनदिवो

श्री·भा· स्यापि तद्वदेव भोग्यजातमस्तीत्यवसानमाह श्रीविकावर्तिपर्यन्तादिरिस्यामाह श्रीविकावेलन्तादिकेनव
१२५ मैतरीतिविकाराववर्तिनिर्धूतनिखिलविकारं निखिलदेवप्रमनीककस्यापि कातान्नलिरितिपर्यान्ते
दर्पतलसमविम्बितिस्मकलेकस्यापि गाणमन्नुभवतीत्यर्थः तद्धिन्नस्मिन्नोगांतलेनविकारवर्तिनोदि
लोकानामपिम्नकमोरपेल्लतवहिरपरस्मिन्नुन्नसाणिनिर्विकारेनैधिकानि प्रायानेद्भ्रमकस्यान्नुभविन्नवे ३४
नस्थितिमाहस्फतिः परार्श्वेनपनस्मिन्नदस्थेनान्येनिरुक्तेनिलपनेमर्यप्रतिशंविदनेभ्रमस्तो
भयंगतोभवतिरसोवैन्द्ररसम्नेवायंलब्ध्वानंदीभवतीत्यादिकानदिम्भतिभूतेवजगतश्रवनतेन
स्मिंल्लोकाश्रिताः सर्वतङ्गुनान्तिकश्रुत्वेतिस्फतेः भूतरविभूतिकल्प्सान्नभवन्नुविकारान्तवर्ति
नस्राधिकारिकमंडलस्यान्तपिभोगानम्भुक्तवितिशर्वपुलोकेवुकामचारइत्यादितोचातेनभुक्तस्य
जगद्यापारः श्रीदर्शनत्वेवमत्वावमानेश्रीमुस्यप्रमगाम्नतोन्मुक्तस्यानियाम्यम्जस्यनियम्भ
तपरसपुरुषासाधारणं जगद्यापारत्वंनियमनंनसंभवतीत्युक्तानिखिलजगन्नियमनरूपोव्यापारः
पुंसपुरुषासाधारणइतिदर्शयतः श्रीनिलनी भीषास्मात्वातः पवतेभीषेतिसूर्यः भीषास्मादग्नि श्लो २
श्चेन्द्रश्चमृत्युर्धावतिपंचमइत्यादिएतस्यवाअक्षरस्यप्रशासनेगार्गिसूर्याचंद्रमसौविधृतौतिष्ठतइत्यादि १२५
तथाय एषसर्वेश्वरएषभूताधिपतिरेषभूतपालएषसेतुर्विधरणएषांलोकानामसंभेदायेतिचश्रु

नकेऽयोरूपमनुस्नजनलतेंयात्वेनानिदेवं तथा प्रतिक्षेव रूपाः सोऽमोलढः पतिन्योपमो न्तनुनी या नतिम्रा
न्मावाऽयमेक मेवाग्रआसी नान्यत्किंचनमिषत्स ईक्षतलोकान्नुसृजा इति सइमांल्लोकानसृजत एकोऽवे २२
नारायणआसीन्नब्रह्मानेशानः नेमेद्यावापृथिवी ननक्षत्राणि नापो नाग्निर्न सोमो न सूर्यः सएकाकी
नरमेत तस्य ध्यानांतःस्थस्यैकाकन्यादशेन्द्रियाणीत्यादिश्रुतयः श्रुतयश्च तस्य शिष्याश्च नरतमाश्च
यः आत्मानिति प्रतिपादितश्रुतिर्हि लज त्रिपमनपरमपुरुषमकमेव भूयते मनिश्रिति तथा च नवैतेषु
निखिलजगत्त्रियमनप्रसंगोपनक्षत्रसंनिधानमत्लिपेन जगद्व्यापारं तस्यापि स्यात् श्री प्रस्तोदे
प्रात्रेतिनेज्ञापिकारिकमंडलस्थात्मेः श्री तस्य त्वमस्ति तस्य देषु लोकेषु कामचारो भवति इमांल्लो
२८ कान्कामान्नीकामरूप्यनुसंचरन्निति प्रमलेणावकल्पानकस्य जगद्व्यापारउपादित्युपने न्यमो नतः गद्यारव
उभिति तस्मात् धिकारिकमंडलस्थोऽत्मा धिकारिकाश्रधिकारेषु लिप्तका कृताराणाम्भोदयः मंत्रा
निनेषा लोकाः तस्मात् भोगान्नतस्याकर्मत्वप्रयस्त्वंतोत्पमर्थतस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती
त्यादिनोक्तं नेप्रकर्मप्रतिहतज्ञानो न्तकोऽधिकारिलोकानस्त्रमितिं भतानन्तु भयपयाकानं नत्पनीय ति२
यः तदेवं विकारानर्विणिनश्चाधिकारिकमंडलस्थान् सर्वान्भोगान हर्वत्विभूतिभूता नन्तु भवतीयने
नवाको नोयतेनत्व व्यापारपरिस्संकारिवन्यकोऽपिविकारानर्वत्तिनो भोगान्यकेनसर्वदं स्वयम्भक

श्री·भा: यादृशीमनायतिशयादनादिनिधनादजानुश्रीनिखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकतानोऽनन्तज्ञानानन्दादिकारणोऽस
१३६ मस्तवस्तुविलक्षणः सर्वज्ञः सत्यसंकल्पः आश्रितवात्सल्यैकजलधिः परमकारुणिको निरस्तसमा
भ्यधिकसंभावनः परब्रह्माभिधानः परमपुरुषो नीतिप्रसादवशम्पन्ने एवमहरहरनुष्ठीयमानवर्णा
श्रमधर्मानुगृहीततदुपासनरूपताराधनप्रीतः प्राचीनानादिकालप्रवृत्तानन्तदुस्तरकर्मसंचयरूपावि २४
४१ धात्या५ द्यां विनिवर्त्य तपो... स्वभावभूतानवधिकातिशयानन्दं प्रापय्य पुनर्नावर्तयतीति शास्त्रादेवावगम्यते श
ब्रूतेऽसौ ... लोकमभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते इत्यादिकः तथा च भगवता स्वयमे
वोक्तं मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतं नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः आब्रह्मभुव
नाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यत इति न चोक्तिसकर्मस्ववश्यासंक्षी
नन्तानस्य परब्रह्मैकानुभवस्वभावस्य तदेकप्रियस्यानवधिकातिशयानन्दं ब्रह्मानुभवतो न्यायेन्नान्तरं
नरावर्त्तसंभावना पुनरावृत्तिशङ्का न च परमपुरुषः सत्यसंकल्पोऽत्यर्थप्रियं ज्ञानिनं लब्ध्वा कदाचिदा
वर्तयिष्यति यत एवमाह प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मत
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिं बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते वासुदेवः सर्वमिति १३६
स महात्मा सुदुर्लभ इति सूत्राभ्यासः शास्त्रपरिसमाप्तिं द्योतयतीति सर्वं समञ्जसं इति श्रीभगवद्रामा २८

133

निःश्रेतिरपिनपाप्यतेणजश्रुतिः सत्यने सच्चराचरं देहलनाने मेकोतेयनवादिपरिवर्तीनेति सम्याहमिदं कृ
त्स्नमेकांशेन स्थितोजगदिति चतथामुक्तस्य सत्यसंकल्पत्वादिपूर्वकस्यानंदस्य परमपुरुषएवहे
तुरितिश्रुतिस्मृतीदर्शयतः एवमेवानवधातिमात्रयोत्वाभिचारेणभक्तियोगेनसेवनेसत्वगतात्ममुनी
नैतान्यवसमस्यायकस्यतेन ह्याणोद्विप्रतिशरत्ममतस्यात्ययस्यचशास्त्रतसच्चथर्मेलासत्वस्यैकांतिक
स्यैवेनित्यपरमपरतया मनादिसमस्तकल्याणगुणैर्नीतोवना गतागतमनस्ताभादिकएवाविर्भूतत्व
त्यापितस्य तथाविधत्वमेवपरमपुरुषायजन्मस्यनिव्यस्थिति प्रतदायनारंभपुरुषस्येनत्रिमनायो पर्द्ध
निमेष्टत्वाविमनयावर्तनेतः तिनकश्चिदिहेत्य एवमेवपरमपुरुषभोगोपकरणस्यलीलोपकरणस्य
चैनित्यतयाश्रुतावगतस्य परमपुरुषस्य नित्यत्वाद्देवनथाशुनमकीति शास्त्रादवगम्यते अनन्तो
क्तस्यसत्यसंकल्पने परमपुरुषसाम्यजगद्व्यापारवर्जं भोगमात्रसाम्यलिंगाच श्रीब्रह्मसूत्राचा
न्यानभवरूपभोगमात्रेमुक्तस्यब्रह्मसाम्यप्रतिपादनाच्चलिंगं जगद्व्यापारवर्जं सित्वमगम्यतेसोऽश्नुते
सर्वान्कामान्सहब्रह्मणाविपश्चितेति मुक्तस्य परमपुरुषसाम्यं सत्यसंकल्पत्वं चपरमपुरुषा
साधारणानिखिलजगन्नियमनरूपत्वान्व्यापेनवर्णानीयमिति जगद्व्यापारवर्जमेवमुक्तैश्वर्यं परि
परमपुरुषायत्तमेवमुक्तस्यैश्वर्यं नहि तस्य स्वतंत्रत्वेन तत्सकल्यान्मुक्तस्य पुनरावृत्तिसंभावनाशंकेत्य